

Іво Андрич

МІСТ
НА
ДРИНІ

МІСТ НА ДРИНІ

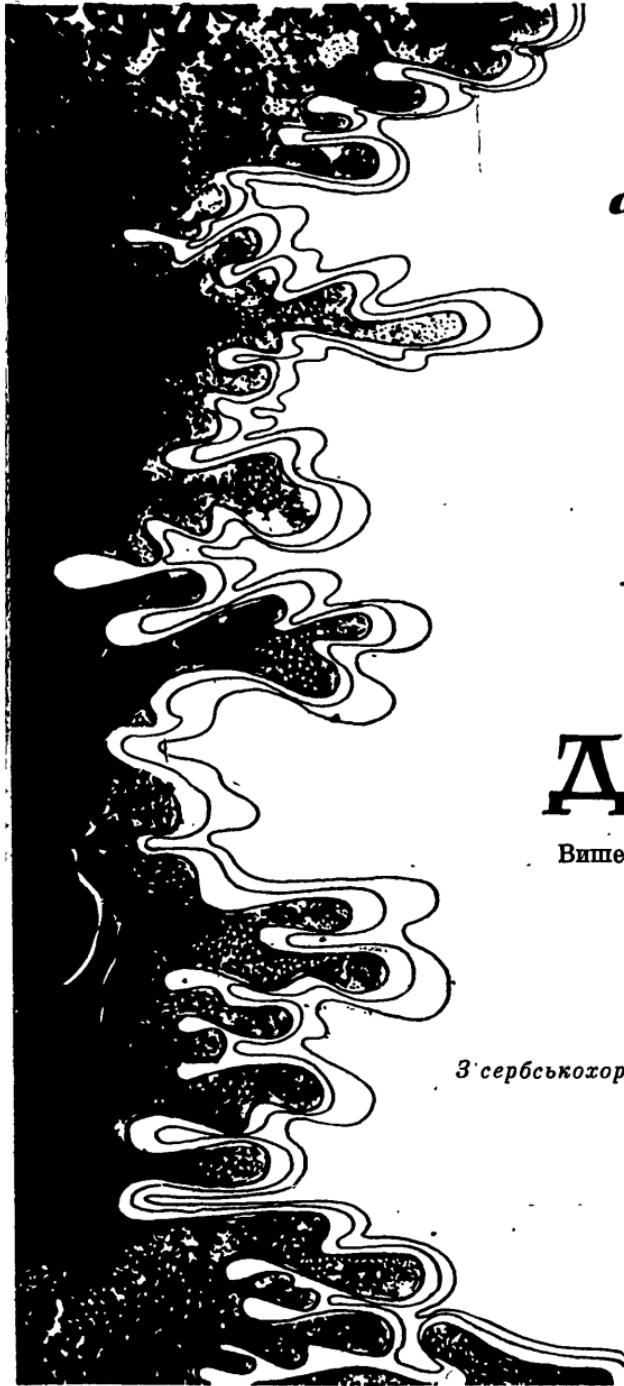
Іво Андрич

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОУ
ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1977 рік

Іво
Андріч

МІСТ
НА
ДРИНІ

Вишеградська хроніка

З сербськохорватської переклав
СЕМЕН ПАНЬКО

И(Югосл)
A65

В романі-хроніці
одного з найвидатніших письменників Югославії,
лауреата Нобелівської премії
Іво Андрича (1892—1975)
искраво змальовано життя народу Боснії
протягом майже чотирьох століть.

Передмова
ІВАНА ЙУЩУКА

Художники:
ВАЛЕНТИН БУЙНОВСЬКИЙ
ВОЛОДИМИР ЄРМАКОВ

Друге видання перекладу

© Передмова, художнє оформлення
Видавництво «Дніпро», 1977

A 70304—143
М205(04)—77 Бз—44—15—76

Через минуле до сучасності

Радянський читач знає і шанує літературу народів Югославії. Твори класиків Петра Негоша, Франце Прешерна, Августа Шеноа, Івана Цанкара, Коча Раціна, як і романі та повісті сучасних письменників Мирослава Крлежі, Михайла Лалича, Бранка Чопича, Цирила Космача, поезії Отона Жупанчича, Радована Зоговича, Десанки Максимович та багатьох інших широко відомі в Радянському Союзі.

Серед цих імен вирізняється ім'я Іво Андрича, твори якого стали окрасою сучасної югославської і світової літератури, свідченням величезних художніх завоювань літератур соціалістичних країн.

Іво Андрич народився 10 жовтня 1892 року в м. Травнику в сім'ї зубожілого ремісника. Хлопцеві не було ще й двох років, коли помер батько, і мати з сином переїхала до своїх братів у Вишеград. У цьому містечку над Дриною минали дитячі роки майбутнього письменника. Тут, на мосту над неспокійною річкою, він брав участь у палких юнацьких суперечках про майбутнє рідного краю, окупованого Австро-Угорщиною.

Юнак болісно переживав соціальну й національну безправність трудового народу Боснії, шукав шляхів, як йому допомогти. У Сараєві ще гімназистом він вступає до таємної національно-революційної організації «Молода Боснія», яка мала свою метою боротьбу за визволення південних слов'ян з Австро-Угорської «в'язниці народів», як каже Тома Галус, один із героїв «Моста на Дрині», і об'єднання їх «навколо Сербії... на основі повної

племінної рівноправності, релігійної толерантності та громадянської рівності». У цей час Андрич починає писати вірші, сповнені гіркоти й невеселих роздумів про похмуру дійсність (перший свій твір він опублікував 1911 року).

Пізніше він вивчав філологію в університетах Відня, Загреба й Кракова, особливо цікавлячись літературою слов'янських народів.

Коли 28 червня 1914 року,— на Відовдан, який серби відзначали як день боротьби за свободу,— член «Молодої Боснії» Гаврило Принцип убив у Сараєві наслідника австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда, Іво Андрича з багатьма іншими «молодобоснійцями» було кинуто до в'язниці. Вийшовши на волю наприкінці 1917 року, він одразу ж засновує журнал «Літературний південь», уже самою його назвою засвідчуєчи свою вірність ідеї об'єднання визволених південних слов'ян. Та мріям Томи Галуса про «державу, народжену в свободі, засновану на правді», не судилося здійснитись. Коли в грудні 1918 року на уламках австро-угорської монархії виникло Королівство сербів, хорватів і словенців, владу в ньому захопила велика буржуазія. В країні було встановлено військово-поліцейську диктатуру.

Омріяної волі не було. «Усе це лише короткий поганий сон, ті разомви про перемогу»,— з болем писав Іво Андрич. У нього виривається гнівний протест проти несправедливого соціального ладу: «Добре ви собі поділили світ. Проте ваш поділ тільки жахливий, але не вічний. Дозріє гнів наш, і буде гаряче літо й терпкі плоди...» В цей період було видано дві збірки його поезій у прозі «Ex ponto» й «Тривоги», пройняті почуттям позадоволення. А в 1920 році з'явився перший прозовий твір — оновідання «Шлях Алії Джерзлеза». Тоді ж він працює над дисертацією про Боснію в період турецького панування, і ця робота великою мірою визначила тематику багатьох майбутніх творів Андрича: в основі більшості його оновідань (они відображені в шести томах) лежать сюжети, запозичені з минулого Боснії; про турецькі часи йдеться і в таких творах, як романи «Травницька хроніка», «Міст на Дрині», повістях «Притча про візирового слона», «Проклятий двір». Але це не була втеча від дійсності — з минулого письменник брав те, що порогувалося в сучасністю.

«Загалом це так важливо,— сказав Іво Андрич 1961 року під час вруччення йому Нобелівської премії,— чи письменник змальовує сучасність, минуле, чи сміливо прикрається в майбуття. Тут головне — той дух, яким проїнита його розповідь, та основна думка, яку несуть людям його твори».

Реакція в країні і в усій Західній Європі ставала дедалі відвертішою й брутальнішою. У 1921—1922 роках Іво Андрич працював у Югославському посольстві в Римі і мав змогу спостерігати, як зароджувалася найреакційніша диктатура капіталізму — фашизм. «Хто в листопаді 1921 року під час фашистського з'їзду в Римі бачив, як вони, розпушкані, в чорних сорочках, з емблемами смерті, марширували мирними римськими вулицями, той міг зрозуміти, що таке фашизм і куди він прямує... Це були справжні бандити», — одним із перших Іво Андрич застерігав сучасників перед фашистською небезпекою.

Знову письменник віч-на-віч стикається із страхіттями фашизму, коли в 1937—1941 роках працює спочатку секретарем посольства, а пізніше послом Югославії в Берліні.

Після того, як фашистська Німеччина напала на Югославію, Іво Андрич переїздить до Белграда і, відмовившись від співробітництва з окупантами, працює над своїми творами.

В роки німецько-фашистської окупації він створює романи про часи турецького лихоліття та про неадоланість народного прагнення до волі — «Травницьку хроніку» і «Міст на Дрині» (перший твір був завершений у квітні 1942 року, другий — наприкінці 1943, а в 1944 році був написаний ще один роман — «Панянка», але всі три твори письменник опублікував лише після визволення Югославії — 1945 року). Стиль цих творів своїм непривичним урочистим ритмом нагадує народні перекази і легенди.

У «Травницькій хроніці» Іво Андрич, використавши багаті архівні матеріали та інші історичні джерела, показав Боснію початку XIX століття (1807—1814 роки) через світосприймання чужоземців: представників наполеонівської Франції — французького консула в Травнику Давіля та його помічника Дефоссе, а також австрійських консулів фон Міттерера та фон Паулича. Боснія в романі постає як знедолений край, де панує жорстокість і сваволя турецьких правителів. Усе огортає мертві тиша, яку час од часу порушують спалахи дикого фанатизму яничарів (наче фашистські погроми) та відлуння антитурецького повстання в Сербії.

Роман Іво Андрича «Міст на Дрині» належить до найвидатніших здобутків не тільки югославської, а й світової літератури. У ньому розповідається про життя боснійського містечка Вишеграда від середини XVI століття до 1914 року. А проте за проблемами, що їх ставить і досліджує автор, за трактуванням міжлюдських стосунків «Міст на Дрині» глибоко сягає в нашу сучасність. Цей твір, у якому поетичний політ думки поєднався з майже документальною точністю зображення, приваблює своїм

гуманістичним спрямуванням, увагою й любов'ю до простої людини, розумінням її тривог і сподівань, уболівань і прагнень. У романі живуть не тільки давні часи трагічної історії Боснії, віками соціально й національно гнобленої, а озиваються й ті тривоги й жахи, що їх пережило Андричеве покоління протягом першої половини двадцятого сторіччя і особливо під час другої світової війни.

У романі «Міст на Дрині» письменник охопив великий період історії Боснії. Роман має підзаголовок «Вишеградська хроніка». Але якщо, пишучи «Травницьку хроніку», Іво Андрич міг використовувати листи, рапорти, спогади консулів — прототипів своїх героїв, то таких матеріалів з давньої історії Вишеграда не було. І письменник відтворює колишні події за легендами, переказами, піснями, народними висловами, назвами, як палеонтолог за уламками кісток — давно вимерлі організми. «У легендах справжня історія людства, в них можна відчути, якщо не повністю відкрити, її сенс», — писав Іво Андрич 1935 року в есе «Розмова з Гойєю».

За легендою, будівництву моста заважала русалка, яка вночі руйнувала збудоване вдень. Збереглася в легенді і пам'ять про Радисава як героя незмірної сили, що не корився навіть самому візорові. І Андрич на основі цих легенд створює зrimий образ боснійського селянина Радисава Херака, який повстає проти турицького гніту, проти жорстоких порядків здирника Абід-аги і гине в першій боротьбі. Існувало повір'я, ніби раз на рік уночі на Радисавовій могилі спалахує сйово. І письменник малює вражаючу картину, як селяни таємно серед ночі ховають закатованого Радисава і запалюють над пим тонепыку воскову свічку. Письменник художньо переосмислює, доповнює й органічно вплітає в історичну канву роману легенди про Стою й Остою, про Чорного Арапа, загадки в народних піснях про зелений ціпок Абід-аги, про горду красуню Фатиму.

Центральне місце в творі посідає образ моста (до речі, теж оспіуваного в народній пісні) — гармонійної споруди на однінадцять арок із світлого камепю, яка, наче диво, знялася над водами Дрини.

Образ моста сприймається в двох планах — як реальний предмет і як уособлення певного авторського задуму. Його як споруду використовують по-різному, залежно від минуших політичних та інших потреб: то він пов'язує Боснію зі Сходом, то по ньому проходять австрійські війська, то він править, за пропускний пункт. І водночас, вічно молодий і довершений у своїй красі, чистий і міцний, цей міст на Дрині переростає в символ.

Яничари, збираючи «данину крові», схопили в селі Соколови-чах десятирічного хлопчика. Мати бігла за своєю дитиною аж до самої Дрини, а далі не могла, бо на порон її не пустили. Похмурий одноокий поронник Ямак, що скідається на Харона — перевізника душ через ріку Стікс у підземному царстві, — переправив на другий берег каламутної річки лише її сина. І повезли його яничари в далекий та чужий Стамбул, щоб він там потурчився, забув свій край, своє ім'я і рідну мову. І хлопчик забув усе, став султановим зятем, полководцем і великим візиром Мехмед-пашею Соколі, який вів переможні війни проти «невірних» і зміцнив Турецьку імперію. Та не затамувати візирові колишнього болю, що пронизав його на переправі через Дрину; навпаки, з роками той біль зростав і дедалі глибше входив чорним вістрям у груди. Щоб звільнитися від тієї муки, великий візир вирішує з'єднати два кінці перетяготого річкою шляху, пов'язати «місце свого походження з місцем свого життя».

Отже, думка про міст народилася з тури за втраченим рідним краєм і як протест проти насильства: саме насильство завдало десятирічному хлопчикові того болю, від якого хоче звільнитися могутній візир. Призначення моста — служити добру (візир прагне знищити жахливий порон — уособлення людського лиха, безнадії та зліднів). І міст, освячений кров'ю Радисава та муками боснійських селян, який звівся на місці порона, міцно пов'язує покоління з поколінням, сучасне з минулим, зосереджує навколо себе життя, підтримує віру в нього, його незниціність і повсякчасне оновлення, утверджує красу. І головне — самим своїм іспуванням він навіює думку про можливість інших, кращих світів; не випадково злідар Чоркан по його кам'яному поруччі вирушає у свою «далеку й нездійснену подорож» до омріянного чарівного міста Бруси, де на нього чекає життя, гідне людини.

Відступаючи, австрійські війська підірвали одну опору моста, і між двома грубо зламаними арками утворилася порожнечча. Проте, навіть тяжко поранений, міст залишається вірний своїй красі: розірвані плечі його зруйнованих арок болісно тягнуться одне до одного, продовжуючи невидиму, але єдино можливу лінію.

Навколо моста і розгортається дія роману, яка триває близько чотирьохсот років. За цей час у Боснії змінилося два чужоземні панування — турецьке й австрійське — і дві суспільно-політичні формaciї — феодальна, яка занепадає з відходом турків, і капіталістична, яка починає розвиватися за австрійської окупації.

Відповідно до тих історичних умов дійові особи роману поділяються в основному на дві групи: завойовників і завойованих,

турків і сербів. Такий поділ цілком логічний і зрозумілий, якщо врахувати, що Іво Андрич писав свій роман саме тоді, коли його вітчизна була попевлена піменським фашизмом. Та й історично так склалося, що турки та їхні поплічники — потурнаки, а пізніше австрійці — були в Боснії панівною верствою, а серби належали до гноблених.

Ця різниця простежується вже в легендах. Сербські хлопчики вважають, що округлі заглибини у вапняку біля моста, то слід копит Шарпя, на якому тікав із в'язниці Кралевич Марко — народний захисник, борець проти турецького поневолення. А турецькі діти, навпаки, переконані, що то сліди коня Алії Джерзелеза — турецького героя, який прославився загарбницькими походами. Кам'янистий пагорок біля моста серби називають могилою Радисава, який не корився туркам; турки — могилою шейха Турханія, що воював проти «невірних».

Панування завойовників було жорстоким. Турки саджають на палю боснійського селянина Радисава, стинають голови мудрому дідові Єлісеєві і юнакові Миле, попові Михайлова («на брамі завжди стирчало дві-три відрубані голови»); приходять австрійці — вішають («тепер у місті почалося справжнє полювання на сербів»). Так само діяли і фашисти в окупованих країнах Європи.

Галерею турецьких гнобителів відкриває Абід-ага — повірений візира на будівництві моста. Він жорстокий і підступний, йому байдужі будь-чий інтереси, крім своїх власних. Він не платить робітникам, краде у візира гроші, а своє шахрайство прикриває жорстокістю і вдаваною запопадливістю. Начальник сторожі, його помічник, — боягуз і садист, який, ретельно виконуючи накази Абід-аги, дбас лише про одне — врятувати власну шкуру.

Нащадок управителів пізньої спадщини Алі-ходжа Мутевелич вирізняється серед інших турків свою мудрістю, розважливістю, відвертістю, твердим поглядом на речі. Його міркування про життя часто влучні і правильні. Проте Алі-ходжа — представник панівного класу і так само, як і його предки, зневажає сербів. Він болісно переживає падіння турецької влади у Боснії і потай плекає падію, що турецько напування ще повернеться. Але минулому нема воротя: коли Алі-ходжа помирає, у місті співають вишеградські серби, вустрічаючи свою армію-визволительку.

Австрійську окупацію вобразили через ті зміни, які внесла вона в життя міста. Цо і Лютичин готовль, до вишеградців витягують гроші, щоб ставити на ноги численних Апфельмайєрів, розкиданих по Галичині, Австрії та Угорщині, і будівництво залізниці для того, щоб вивозити боснійський ліс до Австрії та

зміцнити позиції австрійського капіталу на Балканах, і наплив військових, і нові податки, і поява фабрик, майстерень, торгово-вельних фірм. Гноблення набуло нових форм, без середньовічних турецьких звірств, але від того воно не перестало бути гнобленням. Зрештою, австрійські власті не гребують і «турецькими» методами, вони теж вішають і розстрілюють.

Поневолений народ не мириться зі своїм злidenним і неправним становищем. Селяни повстають проти знущань Абід-аги і взагалі проти турецького насильства. Вишеградські серби з надією дивляться на повстанські вогні, що наближаються до міста. Дід Єлісей, ідучи від села до села, розповідає про часи сербської незалежності, про майбутнє, засноване на правді, царство.

Так, праґнення до волі живе в народі протягом цілих віків. А на початку ХХ століття воно охоплює дедалі ширші кола сербської молоді, яка ознайомилася з найновішими досягненнями європейської науки про закономірності суспільного розвитку. І далекий Радисавів нащадок Яків Херак ставить уже питання про передумову національного відродження — «попереднє економічне визволення експлуатованих класів, селян і робітників», про соціальну революцію. До національно-визвольного руху прилучається дрібний службовець Никола Гласинчанин, слюсар Владо Марич, гімназист Тома Галус.

Кінець роману оптимістичний: до Вишеграда вступає сербський загін, у якому бачимо й слюсаря Владо Марича.

Після визволення Югославії від фашистських загарбників 1945 року Іво Андрич активно вклучається в суспільно-політичне життя, плідно працює на літературній ниві. У післявоєнний час він написав такі високохудожні твори, як «Притча про візирового слона», «Зеко», «Розповідь про кметя Симана», «Проклятий двір» тощо. За свою творчу діяльність письменник неодноразово удостоювався Державних премій. 1961 року Іво Андричу за кращі твори, і передусім за романи «Міст на Дрині» і «Травницька хроніка», було присуджено Нобелівську премію.

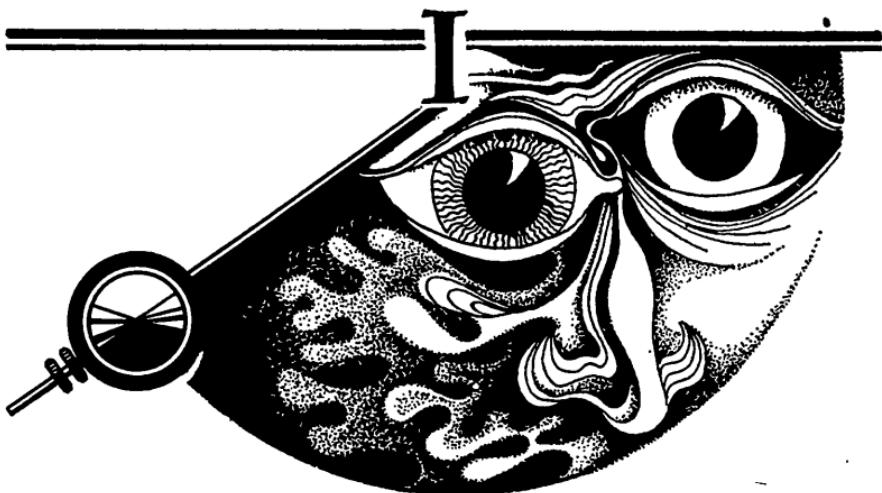
Помер Іво Андрич 13 березня 1975 року.

Твори видатного художника слова Іво Андрича відомі далеко за межами його батьківщини. Вони перекладені багатьма мовами світу, не раз видавалися й українською мовою. Їх можна порівняти з мостами, які «важливіші за будинки, святіші за храми», бо стоять там, «де перехрещується найбільше людських потреб».

ІВАН ЮЩУК

МІСТ НА ДРИНІ

Річка Дрина протікає вузькими й глибокими ущелинами поміж стрімких гір. Лише в кількох місцях її береги розширюються у відкриті долини й утворюють то з одного, то з обох боків річки — подекуди рівні, подекуди горбисті — придатні для обробітку та заселення родючі землі. Така широка долина починається і біля Вишеграда, де Дрина робить круте коліно й виривається з глибокого і вузького міжгір'я, яке утворюють Узвинські гори та Буткові Стіни. Гори ці такі стрімкі і так близько височать одна біля одної, що схожі на суцільній масив, з якого річка витікає, наче з темної стіни. Аж тут несподівано гори розступаються кілометрів на п'ять наддцять і утворюють неправильний амфітеатр.

Там, де Дрина всію ланою зеленої запішеної води виривається з мовби замкнутого нагромадження чорних і крутых гір, стоїть величний кам'яний міст на одинадцять широких арок. Від нього, як від основи, віялом розширюється горбиста долина з містом Вишеградом та навколоїшишніми селами, що поховалися за перевалами поріваних межами та типами пагорбів, вкритих нивами, пасовищками, сливовими садками та перелісками. І здається, що з-під широких арок мосту витікає і розливається не тільки зелена Дрина, а й весь цей родючий і обжитий простір з усім, що на ньому є, навіть з південним небом над ним.

Біля мосту, на правому березі річки розташувався центр містечка з майданом. А на протилежному боці простяглося Малухине Поле, передмістя, розкидане біля шляху, що веде до Сараєва. Отже, міст, з'єднуючи два кінці Сараєвського тракту, зв'язує місто з його передмістям.

А взагалі, коли ми кажемо «зв'язує», це так само справедливо, як коли б ми твердили: «сонце сходить уранці, щоб ми, люди, все бачили навколо себе і працювали, ї заходить увечері, щоб ми могли спати і спочивати від денних турбот». Адже цей великий кам'яний міст — коштовна споруда виключної краси, якої не мають і значно багатіші торгові міста («Тільки два такі є в державі!» — казали в давнину). Він є єдиною сталою і надійною переправою на всій середній та верхній течії Дрини й небхідною ланкою шляху, що зв'язує Боснію з Сербією — і не тільки з Сербією, а й з іншими землями Турецької держави, аж до самого Стамбула. А місто та його передмістя — це одне з тих поселень, які завжди виникають на важливих шляхах поблизу великих мостів.

Отак і тут з часом з'являлися будинки, і поселення розросталося на обох берегах. Міст був тим мідним коренем, що живив місто і сприяв його росту.

Щоб ясніше уявити собі Вишеград, а також щоб забгнути характер його зв'язку з мостом, треба мати на увазі, що в місті була ще одна річка Рзав з дерев'яним мостом. На околиці Вишеграда Рзав упадає в Дрину, через що більша частина міста і його центр розташовані на піщаній косі між двома річками — великою і малою. Розкидані околиці простягаються по другий бік мостів — на лівому березі Дрини та на правому березі Рзаву. Місто оточене водою.

Але, хоч і було дві річки і два мости, вираз «на мосту» ніколи не означав рзавський міст — просту непривабливу дерев'яну споруду, яка нічим не прославилася і служила лише переправою для городян та їхньої худоби. Цей вираз завжди стосувався кам'яного мосту.

Міст через Дрину — кроків двісті п'ятдесяти завдовжки й кроків десять завширшки. Лише посередині однакові площинки по боках удвічі збільшують його ширину.

Ця частина моста зветься брамою. Саме тут, на середньому бику, зверху ширшому, ніж знизу, збудовані по боках виступи. На цій опорі, зліва і справа від проїжджої частини дороги, тримається по одній терасі, що

сміливо й гармонійно виступають за лінію моста над бурхливою зеленою водою. Відкриті тераси кроків на п'ять завдовжки й завширшки обнесені кам'яним поруччям так само, як і весь міст, але накриття не мали. Права тераса зветься софою. Вона піднята на два східці, а попід поруччям поставлено лави. І східці, і лави, і поруччя — все ніби відлито з світлого каменю. Ліва тераса порожня, без лави. Поруччя в центрі здіймається вище людського зросту; зверху на ньому вмуровано білу мармурову плицу, на якій вирізьблено багатий турецький напис — тарих — в тринадцять рядків. Тут названо ім'я будівничого і рік побудови моста. Внизу попід стіною протікає джерельце: тоненький струмінь води з паці кам'яного змія. На цій терасі розташувався кав'ярник зі своїми кавниками, чашками, завжди гарячою жаровнею; його підручний — хлопчисько — носить відвідувачам, що сидять на софі, каву. Це і є брама.

З мостом та його брамою тісно пов'язане життя вищеградців. У всіх розповідях про особисті, сімейні та громадські справи завжди можна почтути слова «на мосту». І справді, на дринському мосту відбуваються перші дитячі прогулянки та ігри. Християнські діти, народжені на лівому березі Дрини, перетинають цей міст ще немовлятами, адже їх уже на першому тижні несуть до церкви хрестити. І всі інші діти, і ті, що народилися на правому березі, і мусульманські, яких взагалі не хрестять, проводили більшу частину дитинства коло мосту, як колись їхні батьки та діди. Вудили рибу біля нього або ловили голубів під склепінням його арок. Змалку їхні очі звикали до гармонійних ліній цієї споруди з світлого, ніздрюватого, правильно витесаного і підігнаного каміння. Вони знали всі майстерно вирізьблені виступи та заглибини, а також усі перекази та легенди, пов'язані з будівництвом моста, в яких дивно і незбагненно змішуються і переплітаються вигадка й дійсність, ява і сон. Запам'ятоували їх несвідомо, наче разом з ними народжувались на світ; вони знали їх, як молитви, не задумуючись над тим, від кого навчилися і коли їх уперше почули.

Вони знали, що міст надумав поставити великий візир Мехмед-паша¹, який народився в сусідньому селі Соколо-

¹ Мехмед-паша Соколі — турецький великий візир (XVI ст.), за походженням серб-боснієць з околиць Вишеграда, яничар.

вичах, за одною з тих гір, звідки виривається Дрина. Тільки візир міг забезпечити все необхідне для будівництва цього довговічного кам'яного дива. (Візир в уяві дітей був кимось сяючим, великим, страшним і загадковим). Збудував його Раде Неймар¹, який мав би жити сотні років, щоб збудувати все те прекрасне і довговічне на сербських землях, що йому приписували; насправді ж Раде Неймар — легендарний і безіменний майстер, вимріянний народом, як єдиний будівник усіх видатних споруд, бо народ неохочий запам'ятувати багато прізвищ та бути перед кимось у боргу навіть у своїх спогадах. Діти знали, що будівництву заважала, як скрізь і завжди, хтось заважає кожному будівництву, русалка: вона вночі руйнувала те, що було збудовано вдень. Це тривало доти, доки «щось» не проговорило з води і не порадило Раде Неймара знайти двох немовлят-близнюків, брата й сестру — Стою й Остою — і замурувати їх в середню опору мосту. І відразу почалися пошуки таких немовлят. Тому, хто їх знайде і принесе, було обіцяно нагороду.

Нарешті стражники знайшли у глухому селі двох близнят і іменем могутнього візира відібрали їх у матері. Ale маті не хотіла розлучатися з дітьми. Ридаючи й оплакуючи їх, незважаючи на лайки і стусани, вона бігла, спотикаючись, за ними до самого Вишеграда. Тут їй вдалося дістатися до Неймара.

Дітей замурували, бо інакше й не могло бути, але Неймар, як розповідають, все-таки зглянувся на нещасну матір і залишив у бику отвір, через який вона могла годувати молоком своїх приречених дітей. Це ті красиво вирізьблені, вузькі, наче амбразури, сліпі вікна, в яких зараз гніздяться дики голуби. І немов нагадуючи про цю страшну подію, вже сотні років тоненькими цівками з муру тече материнське молоко і залишає на камені незмивний слід. Поняття жіночого молока викликає в дитячій уяві щось близьке і, разом з тим, мов ті візирі та архітектори, невиразне й таємниче, що їх бентежить і відштовхує. Ці стверділі молочні патьоки зішкрябують із стовпів і продають як ліки жінкам, що після родів не мають молока.

¹ Н е ї м а р — будівник.

В середній опорі моста, під брамою є отвір — вузькі довгасті двері без стулок,— наче велетенська амбразура. Подейкують, ніби він веде у велику темну кімнату, в якій живе Чорний Арап. Це знають усі діти, до яких він приходить навіть у снах. Кому він з'явиться, той повинен умерти. Та, мабуть, жодна дитина його ще не бачила, бо діти не вмирають. Але однієї ночі він явився Хамидові, хворому на задишку, вічно п'яному, з червоними очима, носильнику, і він тут-таки під стіною вмер тієї самої ночі. Правда, він напився до нестями і заночував на мосту просто неба при п'ятнадцяти градусах морозу. В цей чорний отвір, наче в безодню, що лякає й приваблює водночас, з берега часто заглядають діти. Домовляються дивитися безперстанку, і коли хтось перший щось побачить, повинен крикнути. Діти, тримаючи від цікавості й страху, вдивляються в широку чорну дірку, поки якомусь недокрівному хлопчикові не привидиться, що отвір, наче чорна завіса, починає гойдатись і рухатись, або поки якийсь насмішник і пустун (у компанії завжди трапляються такі) не гукне: «Арап!» і не почне тікати. Це псує гру й викликає досаду й обурення в тих, хто захоплюється грою уяви, ненавидить іронію й вірить, що коли уважно й довго дивитися в отвір, то можна щось побачити, і щось може статися. А вночі, уві сні, не один з них борюється з тим Арапом, поки мати не разбудить його і не звільнить від важкого сну. А коли вона напоїть його холодною водою (щоб прогнати ляк) і примусить вимовити ім'я боже, хлопчина, змучений деяними іграми, знову засинає глибоким дитячим сном, перед яким страх вже безсилий.

Вище моста, на обох крутих берегах річки, в сірому вапняку, видніються круглі заглибини. Розташовані на однаковій відстані одна від одної попарно, вони нагадують врізані в камінь сліди копит якогось велетенського коня. Починаються вони біля Старої фортеці, спускаються по скелі вниз і з'являються знову на другому березі річки, де губляться в коричневій глині і зеленій траві.

Дітвора, яка влітку вздовж цього кам'янистого берега щодня ловить рибу, знає, що ці сліди залишили древні воїни. В давнину на землі жили великі герої; камінь ще не встиг затвердіти, був м'яким, наче глина, а коні, як і воїни, були велетенського зросту. Тільки для сріб-

ських дітей це сліди копит Шараца¹, які залишилися з того часу, коли Кралевич Марко, тікаючи з Старої фортеці, де був ув'язнений, спустився з гори і перескочив Дрину, на якій тоді ще не було моста. А турецькі діти знають, що це не Кралевич Марко (Звідки в гяура та ще й безбатченка могла бути така сила й такий кінь?..), а Джерзелез Алія² на своїй арабській кобилі, котрий, як відомо, зневажав порони й поронників і перестрибував ріки, наче струмки. Діти й не сперечаються про це, настільки одні й другі переконані в своїй правоті. Ще не було випадку, щоб колись хтось когось переконав або щоб хтось змінив свою думку.

У цих широких та глибоких, округлих заглибинах у камені, схожих на великі дерев'яні миски, довго після дощу затримується вода. Ці западини, наповнені тепленькою дощовою водою, хлопчаки називають колодязями, і в них однаково християнські і мусульманські діти тримають дрібну рибу, пічкурів та пліток, пійманіх вудкою.

А на лівому березі, біля самого шляху, видніє сірий, скам'янілій горбок землі. Ніщо, крім низенької, жорсткої, мов дріт, трави, не росте на ньому й не цвіте. Цей горбок був межею всіх дитячих ігор коло моста. Колись він називався могилою Радисава — якогось, як розповідають, сербського ватажка могутньої сили. Коли візир Мехмед-паша вирішив ставити міст на Дрині і наказав людям вийти на будівництво, всі послухали і з'явилися. Один лише Радисав не підкорився, підбурив народ і почав вимагати, щоб візир відмовився від цієї роботи, бо не так-то легко побудувати міст на Дрині. Добре намучився візир, поки нарешті переміг Радисава, бо то був герой над героями: його не брала ні куля, ні шабля; не було таких вірьовок і ланцюгів, якими б його можна було зв'язати: він усе рвав, наче нитки. Мав при собі такий талісман. І хто знає, чим би це закінчилося і чи збудував би візир міст, коли б не знайшовся серед його людей один мудрий, хитрий чоловік і не підкупив слугу Радисава та не випитав у нього таємниці. І от візирові слуги

¹ Шарас — кличка коня легендарного Марка Кралевича, героя сербського епосу. Його прототип, македонсько-сербський король Марко, був васалом турецького султана і загинув у боротьбі з валаським воєводою (1394).

² Джерзелез Алія — головний герой епосу сербських та албанських мусульман.

зненацька накинулися на сонного Радисава, зв'язали його шовковими вірьовками й задушили, бо тільки проти шовку його талісман був безсилій.

Місцеві жінки вірять, що на протязі року буває така ніч, коли можна бачити, як з неба сяє на могилу яскраве біле світло. Це буває в кінці літа між першою і другою пречистою. Але діти, серед яких були такі, що вірили, і такі, що не вірили в це, цілий вечір пильно дивились у вікно на могилу Радисава, проте ніколи не могли побачити небесного вогню, бо їх ще до півночі змагав сон. Зате подорожні, яким було не до сну, повертаючись вночі до міста, бачили на могилі біля моста біле сяйво.

А турки у Вишеграді здавна розповідають, що на цьому місці мученицькою смертю загинув якийсь дервіш на ім'я шейх Турханія, що був великим героєм і захищав тут від якогось гяурського війська перехід через Дрину. А що немає на горбку ні пам'ятника, ні гробниці — то це з волі дервіша, який хотів, щоб ніхто не знов, де він похований. Бо якщо знову нападе якесь невірне військо, він встане з могили, і, як це зробив колись, зупинить його, і не пустить далі вишеградського мосту. І от тому його могилу інколи осягає своїм світлом саме небо.

Отак життя дітей містечка проходить під мостом та біля нього в безтурботних іграх та дитячих мріях. А з першими роками зрілості воно переноситься на міст, тобто на браму, де юнацькі мрії знаходять нову поживу й нову мету, коли вже починаються і життєві турботи, і боротьба, і праця.

На брамі моста та біля неї народжуються й перші любовні мрії та відбуваються побачення, залияння. Тут укладають торговельні угоди, влаштовують справи, зустрічаються і розходяться, сваряться і миряться. Тут, на кам'яних поручнях мосту, продають перші черешні та кавуни, напої та гарячі булки. Сюди приходять і жебраки, і прокажені, і каліки, приходять і молоді та здорові, щоб себе показати або інших побачити, і всі ті, хто має що винести на продаж, зокрема фрукти, одяг чи зброю. Тут часто сідають літні поважні люди, щоб поговорити про різні турботи й громадські справи, але найчастіше — парубки, які визнають тільки пісні та забави. Під час великих подій та історичних перемін тут на мурі з мармуровою плитою, турецьким написом і джерельцем вивішують оголошення та заклики. Нарешті, тут

аж до тисяча вісімсот сімдесят восьмого року¹ вішли люди або настремлювали на палі голови страчених, а страти в цьому прикордонному місті, особливо в неспокійні часи, відбувалися часто, а в окремі роки, як побачимо, й щодня.

Не може перейти через міст ні весільна, ні похоронна процесія, щоб не зупинитися на брамі. Тут готуються організовано вийти на майдан. В мирні і безтурботні часи свати на мосту кружляють слив'янку, співають і відять коло², часто затримуються тут значно довше, ніж це передбачалось. А під час похорону ті, що несуть небіжчика, щоб перепочити, ставлять його труну біля брами, де пройшла більша частина його життя.

Брама — найважливіша частина мосту, як міст — найважливіша частина міста. Один подорожній турок, якого вишеградці добре почастували, записав у своєму щоденнику: «Іхня брама є серцем моста, що є серцем цього містечка, яке повинне залишитись у всякого в серці. Брама свідчить, наскільки давні будівники, про яких розповідають перекази, ніби вони боролися з русалками та різними проявами й мусили замуровувати живих дітей, дбали не тільки про довговічність і красу будови, а й про користь та зручність її для майбутніх поколінь. Кожен, хто вивчить місцеве життя й добре поміркує, повинен прийти до висновку, що небагато людей у Боснії має такі вигоди й задоволення, які дістас тут, на брамі, кожний, навіть останній вишеградець.

Звичайно, зима не береться до уваги, адже тоді через міст переходить тільки той, кому це конче потрібно. І прискорює крок та нахиляє голову перед холодним вітром, що без упину дме над річкою. Тоді, звичайно, ніхто не затримується на відкритих терасах брами. Але в усі інші пори року брама є справжньою благодаттю для малих і дорослих. Тоді кожний місцевий городянин може, коли йому заманеться, вдень чи вночі, вийти на браму, сісти на софу і затриматися тут, щоб відпочити або порозмовляти. Висунена і піднята на п'ятнадцять метрів над зеленою шумливою річкою, ця кам'яна sofa ширяє в повітрі над водою; з трьох боків видніють темно-зелені

¹ Рік приєднання Боснії до складу австро-угорської монархії.

² Коло — народний танець. Танцюристи беруться за руки або обіймаються, і всі повторюють рухи, які імпровізує провідний танцюрист.

гори, а над нею простягся купол неба, в якому пропливають хмари та світять зірки. Коли дивишся звідси на річку, то бачиш вузький амфітеатр, замкнутий вдалині синіми горами.

Чи багато є візирів та багатіїв на світі, які можуть зі своїми радощами чи турботами, зі своїми примхами і дозвіллям вийти в таке чудове місце? Мало, дуже мало. А скільки наших людей, протягом століть, із покоління в покоління зустрічало тут зорю, проводило вечори і нічні години, коли непомітно над головою рухався зорянний небосхил! Не один з нас сидів тут, високо, спершись на тесаний, гладенький камінь, позираючи на гру світла в горах та на хмарки в небі, і розплутував завжди ті самі, але щораз по-новому заплутані нитки долі наших вишеградців. Хтось ще в давнину твердив (правда, це був іноземець і говорив жартома), що ця брама впливала на долю міста і навіть на вдачу його жителів. У цих довгих безтурботних посиденьках, говорив іноземець, треба шукати причини схильності багатьох городян до роздумів та мрійливості і одну з головних причин безтурботності, якою славляться жителі міста.

У всякому разі не можна заперечувати, що вишеградців здавна вважали досить легковажними, схильними до насолод та марнотратства. Іхнє місто стоїть у добром місці: навколоїшні села досить багаті, і гроші, звичайно, течуть безперервним потоком у Вишеград, але не довго затримуються в ньому. А якщо й знайдеться в місті ощадливий господар, байдужий до насолод, то це обов'язково зайде; однак вишеградська вода й повітря такі, що вже його діти, народжені тут, не вміють затискувати руки в кулак і пускають багатство крізь пальці, підлягаючи загальній заразі марнотратства і безтурботності. Вони живуть за девізом: «Дасть бог день — дасть бог гроші».

Розповідають, що Старина Новак¹, коли став недолугим і кинув розбійництво в Романії, так навчав Дитину Груїцю, свого наступника:

— Коли сидиш у засаді, добре приглядайся до подорожнього. Якщо побачиш, що він гордо їде верхи і на ньому червона безрукавка з срібними бляхами та білі

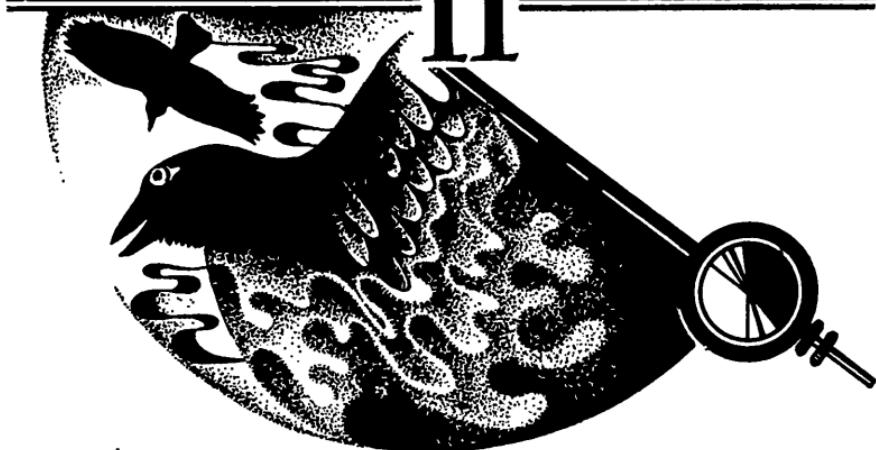
¹ Старина Новак — легендарний герой сербських народних пісень.

гетри, нападай відразу: цей має і на собі і в торбі; він — житель Фочі. Коли побачиш бідно вдягненого подорожнього — голова похилена, сам зігнувся на коні, наче в жебри їде,— нападай не роздумуючи: цей з Рогатиці. Такі вони всі: скнари, в них грошей, як в інжиру насіння. Але коли побачиш дивака — він схрестив ноги на сідлі, грас на шаркії¹ та голосно співає,— не чіпай його, не брудни марно рук, пусти його, хай собі їде: це вишеградець, він не має нічого, бо в них гроші не тримаються.

Все це начебто підтверджувало думку того іноземця. Та все ж важко сказати певно, наскільки ця думка точна. Так само, як і в багатьох інших справах, тут важко встановити, де причина, а де наслідок. Чи брама зробила вишеградців такими, якими вони є, чи, навпаки, вона задумана і побудована згідно з їхніми уявленнями, звичаями та потребами? Зайве і марне запитання. Немає випадкових будов, відірваних від людського суспільства, які не відповідали б його потребам, бажанням і поняттям, як і немає довільних ліній і не виправданих задумом обрисів у будівництві. Виникненняожної великої, красової і корисної споруди, а також її зв'язок з тими, для кого вона побудована, часто приховує в собі складні й таємничі пригоди і драми. Та певне одне: між життям людей у Вишеграді і мостом встановився тісний, віковий зв'язок. Їхні долі настільки переплелися, що не можна окремо ні уявити їх, ні говорити про них. Отже, переказ про виникнення і долю мосту водночас розповідає й про життя міста та його жителів — з покоління в покоління,— так само, як у всіх розповідях про Вишеград згадується кам'яний міст з одинадцятьма арками та брамою, що височіє в його центрі, наче корона.

¹ Шаркія — музичний інструмент, схожий на гітару.

II

Зараз нам слід повернутися до тих часів, коли на цьому місці не було навіть думки про міст, особливо про такий, як цей.

Можливо, і в ті давні часи, проходячи тут, не один подорожній, змучений і промоклий, побажав, щоб через цю широку та шумливу річку перекинувся міст, щоб легше та скоріше можна було дістатися на другий берег. Адже немає сумніву, що люди здавна, відколи існують, подорожуючи і долаючи перешкоди, думали про те, щоб на цьому місці створити перехід, так само, як усі подорожні вічно мріють про добру дорогу, надійних товаришів і теплу ночівлю. Біда тільки в тому, що не кожне бажання здійснюється, не в кожну мрію вкладають волю та зусилля, щоб вона перетворилася в дійсність.

Перше видіння моста, ще неясне й туманне, але якому суджено було справдитися, промайнуло в мріях десятирічного хлопчика з недалекого села Соколовичів, коли його одного ранку тисяча п'ятсот шістнадцятого року¹ вели з рідного дому в далекий, світлий і страшний Стамбул.

Тоді ця сама Дрина, зеленовода могутня гірська річка, що «часто каламутиться», як співається в пісні, текла

¹ В 1516 році майбутній великий візир Мехмед-паша Соколі був у десять років вивезений з Боснії в Стамбул.

цими місцями між голих кам'янистих та піщаних берегів. Вишеград існував і тоді, але не був таким великим і не мав такого вигляду. На правому березі річки, на вершині крутогори, де зараз руїни, здіймалася Стара фортеця, побудована в часи розквіту Боснійського королівства, з баштами, казематами, ровами та неприступними мурами — витвір могутнього вельможі Павловича¹. На схилах, нижче фортеці, під її захистом, лежали християнські села Мейдан та Биковац, а також отурчений хутір Дуще. Внизу, на рівнині, між Дриною та Рзавом, де пізніше виросло сучасне місто, простягались вишеградські ниви, перерізані шляхом, біля якого стояв старовинний дерев'яний трактир і кілька водяних млинів та халуп.

Там, де шлях упирався в річку, був знаменитий вишеградський порон. Нелюдяний, повільний у рухах поронник, на імення Ямак, перевозив людей на почернілому від часу пороні; його важче було докликатися, коли він не спав, аніж іншого, сплячого. Ямак був людиною велитенського зросту та надзвичайної сили, але чимало переніс від багатьох воєн, у яких не раз прославив себе. Ямак втратив одне око, одне вухо і ходив на дерев'янці. Завжди похмурий, без усмішки на обличчі, він подавав порон нерегулярно, коли йому хотілося, але надійно перевозив вантажі і подорожніх. Про його чесність складали легенди, як і про його неповороткість та примхиливість. З подорожніми, яких він перевозив, не хотів розмовляти й мати жодних стосунків. Мідяки, якими йому платили за перевіз, люди кидали на порон; там монети лежали цілий день у піску й воді, і тільки ввечері поронник згрібав їх дерев'яною мискою, якою вичерпував воду з човна, і відносив на берег у свою халупу.

Порон працював лише тоді, коли вода не перевищувала звичайного рівня, але як тільки річка скаламучувалася й підіймалася понад певну межу, Ямак відводив свій величезний порон у затоку і міцно прив'язував його. Тоді через Дрину, мов через море, не можна було ніяк перевіритись. Ямак тоді оглухав і на здорове вухо або просто йшов на свою ниву. Тоді могли цілий день простовбичити на березі річки подорожні, які надходили з боку Боснії. Вони, наче приречені, стояли на кам'янистому березі

¹ П а в л о в и ч — напівлегендарний сербський феодал епохи незалежності Боснійського королівства (XIV ст.).

і, змерзлі та промоклі, марно виглядали порон та поронника. Час від часу над каламутною, скаженою річкою лунали протяжні крики:

— Ге-е-ей! Я-ма-че-е-е!

Ніхто не відповідав і ніхто не з'являвся, поки не снадала вода; а це похмуро, невблаганно, без балачок і пояснень визначав сам Ямак.

Місто, тоді ще невеличке селище, було зосереджене на правому березі Дрини, на стрімких схилах гори, біля самих руїн колишньої фортеці. Тоді воно мало зовсім інший вигляд, ніж той, якого набуло пізніше, коли був побудований міст і розвинулися зв'язки і торгівля.

Одного листопадового дня прибув на лівий берег річки загін — довгим ланцюгом тяглися нав'ючені коні. Загін зупинився тут на ночівлю. Яничарський ага з озброєною охороною повертається в Царград, зібравши по селах Східної Боснії «данину крові» — християнських хлопчиків.

Вже шостий рік минув від останнього збору «данини крові», тому на цей раз збір був багатий; турки без особливих труднощів вибрали потрібну кількість здорових, розумних і гарних хлопчиків у віці від десяти до п'ятнадцяти років, хоч багато батьків ховали дітей у лісі, навчали їх вдавати недоумкуватих або кульгавих, одягали в лахміття та залишали брудними, щоб не забрав їх ага. Дехто навмисне калічив своїх дітей, відрубуючи по одному пальцю на руках.

Відібраних дітей па низькорослих боспійських конях відправляли далі. Кожен кінь був нав'юченний двома кошиками, схожими на ті, в які збирають фрукти; в кожному кошику сидів хлопчик з невеличким клуночком та скибкою пирога — останнім, що він взяв з собою з батьківського дому. З кошиків, що рівномірно коливалися й скрипіли, виглядали заємаглі перелякані обличчя забраних дітей. Деякі з них поверх кінських спин спокійно й безперервно дивилися на простір рідного краю, деякі їшли і плакали водночас, а деякі, прихилившись голову до сідла, спали.

На певній відстані від останніх коней цього незвичного каравану втомленою юрмою пленталися батьки або родичі цих дітей, яких візвозили назавжди, щоб на чужині вчинити обряд обрізання, потурчити їх, щоб вони, забувши свою віру, свій край і рідне слово, проводили життя в яничарських загонах або на деякій іншій, часом висо-

кій службі в турецькій державі. В юрмі були переважно жінки — матері, баби та сестри загарбаних хлопчиків. Коли вони наблизялися до каравану, вершники з загону аги, спрямовуючи на них з голосними криками коней, розганяли їх ударами своїх канчуків. Жінки розбігались і ховались у лісі біля дороги, а трохи пізніше знову збирались у хвості каравану й намагались ще раз побачити своїх дітей, яких від них відібрали. Особливо настирливі були матері. Розхристані, простоволосі, забувши про все на світі, не вибираючи дороги, вони розпачливо бігли вслід за караваном. Одні з них голосили, наче за покійником, інші розлючено верещали, наче при родах, і, осліплі від плачу, підбігали просто під канчуки вершників і на кожний удар відповідали божевільним запитанням: «Куди ви його везете? Куди його від мене забираєте?» Дехто намагався докликатись своєї дитини, щоб їй хоч у двох словах дати якусь напутню пораду.

— Раде, синку мій, матері не забувай!

— Ілія! Ілія! Ілія! — гукала інша мати, шукаючи розпачливим поглядом знайому, дорогу голівку, весь час повторюючи одне й те саме, наче хотіла, щоб дитина зберегла в пам'яті ім'я, яке буде від неї навіки відібрано вже через кілька днів.

Але шлях довгий, земля тверда, тіло немічне, а турки сильні й жорстокі. Поволі ці жінки відставали і, змучені швидкою хodoю, посмуговані канчуками, одна раніше, друга пізніше, відмовлялись від безнадійних зусиль. Тут, біля вишеградської переправи, змушені були зупинитись і найзавзятіші, бо на порон іх не приймали, а вбрід через воду перейти було неможливо. На березі Дрини вони могли скільки завгодно сидіти і плакати, їх вже ніхто не проганяв.

Не відчуваючи голоду, спраги й холоду, сиділи тут, наче закам'янілі, аж поки на другому березі річки не зникали з очей вершники і нав'ючені коні, що віддалялись у напрямі на Добрун, і поки ще можна було бачити вдалині рідне, навіки втрачене дитя.

Того листопадового дня в одному з кошиків мовчки сідів чорнявий десятирічний хлопчина з гірського села Соколовичі й сухими очима дивився навколо себе. Змерзлою, почервонілою від холоду рукою він тримав кривий складаний ножик, стругав край корзини і дивився довкола. Запам'ятав кам'янистий берег, де-не-де порослий

чахлими голими вербами, кульгавого поронника, напівзруйнований, заснований павутинням водяний млин, у якому вони мусили переночувати, бо не всім вдалося одразу переправитись через каламутну Дрину, над якою крякало вороння. Наче лезо, що краяло йому груди і залишало в ньому чорний слід, хлопчик зберіг у собі пам'ять про це місце, де обривається шлях, де безнадійність та передчуття нещастя ніби згущаються й осідають на кам'яністі береги річки, через яку так важко й небезпечно переправлятись. Вразливою і болючою раною був для нього цей гострий і бідний край, у якому явно й відкрито панували злідні, де людина залежала від примх стихії і, соромлячись безсила, ще ясніше бачила й усвідомлювала свою й чужу біду та відсталість.

Все це злилось у відчуття фізичного болю, що того листопадового дня гостро врізався в хлопчикову свідомість і який пізніше його ніколи не покидав, хоч він змінив життя і віру, ім'я й батьківщину.

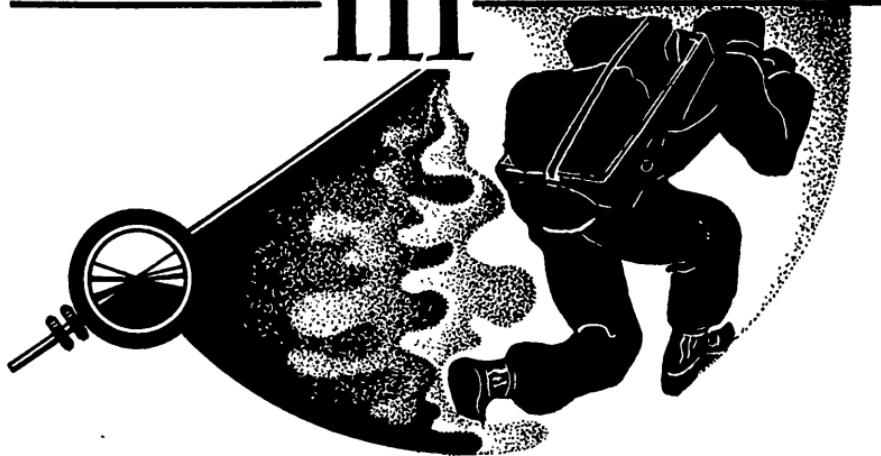
Про те, що пізніше сталося з цим хлопчиком у кошику розповідає історія, написана всіма мовами, і це більше відомо по широкому світу, ніж у нас. Замолоду при дворі султана він був хоробрим сілахдаром — охоронцем зброї, згодом — командувачем морського флоту — капудан-пашею, опісля став зятем султана, полководцем та державним діячем, відомим під іменем Мехмед-паша Соколі, який на трьох континентах вів здебільшого переможні війни, розширив кордони Турецької імперії, забезпечив їхній спокій, а мудрим керівництвом зміцнив державу зсередини. За шістдесят з лишком років він служив трьом султанам, звідав добро і зло такою мірою, як мало хто на світі, і піdnявся на незнані нами висоти могутності та влади, яких мало хто досягає і на яких мало хто затримується. Та нова людина, якою він став у чужому краю, де навіть у думці нам важко простежити за ним, змушенна була забути все, що залишила в країні, з якої колись її вивезли. Забув він, без сумніву, і про переправу через Дрину біля Вишеграда, і про голий берег, на якому подорожні тримतять від холоду і невідомості, і про старий, поточений шашелем порон, про каліку-поронника та голодних ворон над каламутними водами Дрини. Але те неприємне почуття, що виникло від цього всього, ніколи повністю не покидало Мехмед-паші. Навпаки, з роками дедалі частіше згадувався йому той чорний слід, що ли-

шився в грудях і сповнював їх особливим, добре відомим з дитинства болем, який відрізнявся від усіх мук та болів, що їх пізніше приносило життя. З заплющеними очима візир тоді чекав, поки не перестане його терзати чорне вістря муки. В одну з таких хвилин йому спало на думку, що він зміг би звільнитись від свого болю, коли б знищив той порон на далекій Дрині, біля якого, йому здавалось, зосереджуються неприємності і людське лихо. Візир задумав перекинути міст з одного берега на другий над стрімкою водою річки, з'єднати два кінці перетнутого річкою шляху і таким чином навіки надійно зв'язати Боснію зі Сходом, місце свого походження з місцем свого життя. Отже, він був перший, хто в уяві побачив міцний і стрункий силует великого кам'яного моста, що мав народитися на цьому місці.

І того самого року за наказом візира і за його рахунок розпочалося будівництво великого моста на Дрині. Воно тривало п'ять років, що мали виключне значення для міста й цілого краю, стали переломним моментом, після якого почалися великі зміни, дрібні й значні події. Але, на диво, в місті, що століттями пам'ятало всілякі епізоди, навіть такі, які мали лише умовний зв'язок з мостом, мало збереглося подробиць про його будівництво.

Народ пам'ятає й переказує те, що може зрозуміти й перетворити в легенду. Все інше проходить повз нього безслідно, як безіменні природні явища, що не зачіпають його думок і не врізаються в пам'ять. Будівництво моста, довге й важке, було справоюдалекою для народу. Лише тоді, коли врешті-решт було зведеноЯ цей великий міст, люди почали пригадувати подробиці, щоб історію його виникнення прикрасити майстерно вигаданими легендами, які надовго закарбовуються в пам'яті.

III

Навесні того року, коли візир вирішив будувати міст, прибули в місто його посланці в супроводі озброєного загону, щоб підготувати все необхідне для будівництва. Вони приїхали верхи і на возах, привезли різне знаряддя, намети. Все це викликало страх та розгубленість у містечку та навколоишніх селах, особливо серед християн.

Очолював загін головний повірений візира в будівництві моста Абід-ага, а його помічником був будівничий Тосун-ефенді. (Про Абід-агу ще до його прибуття розповідали, що це людина свавільна, немилосерда й жорстока). Ледь встигли прибулі розташуватися в наметах під Майданом, Абід-ага скликав представників влади і всіх знатних турків для переговорів. Переговори тривали недовго, адже говорила тільки одна людина — Абід-ага. Зібрані опинились перед високим чоловіком з нездоровим червоним обличчям та зеленими очима, з короткою рудою бородою та по-угорськими закрученими вусами, одягненим в багатий царградський одяг. Промова, яку виголосив цей чолов'яга, здивувала присутніх ще більше, ніж його вигляд.

— Мабуть, вже до вас дійшли чутки про мене, а я знаю, що ці чутки не могли бути ні добрими, ні приємними. Певно, ви чули про те, що я вимагаю від усякого роботи й порядку, б'ю і вбиваю кожного, хто не працює, як слід і не підкоряється беззастережно. Я не знаю, що

значить «не можна», «нема», навіть за найменшу провину можу відрубати голову,— коротко кажучи, ви знаєте, що я кривава й зла людина. Повинен вам сказати, що ці чутки анітрохи не вигадані, не перебільшенні. В мене ніхто не байдикує. Таку славу я здобув багаторічною службою, віддано виконуючи накази великого візира. Сподаюсь, що бог допоможе виконати і цю роботу, для якої мене сюди прислано. А коли, завершивши справу, поїду звідси, про мене поширяться ще гірші й страшніші чутки, ніж ті, які дійшли сюди.

Після такого незвичайного вступу, який всі слухали в глибокій мовчанці, з опущеними очима, Абід-ага пояснив, що приїхав сюди в зв'язку з важливою будовою, якої не мають і багаті краї, що роботи триватимуть п'ять, а можливо й шість років, але візирова воля буде виконана бездоганно і в строк. Після цього він виклав, що саме потрібно в першу чергу, та які будуть підготовчі роботи, і що при цьому очікується від місцевих турків та вимагається від райї¹, християн.

Біля Абід-аги сидів будівничий Тосун-ефенді, невеличкий на зріст, з блідо-жовтим лицем, потурчений грек з архіпелагу, який побудував у Царграді багато споруд за дорученням і на кошти Мехмед-паши. Він був спокійний, байдужий до всього, наче не чув або не розумів, що говорить Абід-ага. Тосун-ефенді дивився на свої руки і тільки зрідка поглядав угору. Тоді можна було бачити його великі чорні очі, що блищають, наче східний шовк, красиві, короткозорі очі людини, яка не помічаб й не розуміє нічого на світі крім своєї роботи.

Люди вийшли з тісного й душного шатра збентежені й пригнічені. Під святковим вбраним у них котився піт, кожен з них був стурбований, переляканій.

На місто і на цілий край звалиася велика незрозуміла напасть, і не можна було передбачити, який буде кінець. Насамперед почали рубати ліс та звозити дерево. По обох берегах Дрини нагромаджено було стільки колод, що людям довго здавалося, наче міст будуватимуть з дерева. Відтак розпочалися земляні роботи, розкопування і вирівнювання стрімких берегів. Ці роботи в основному проводились за рахунок кулуга² і тривали до пізньої

¹ Райя — зневажлива назва, дана турками християнам.

² Кулук — примусова робота, яку повинно було виконувати населення на користь держави або окремих вельмож.

осені, коли їх тимчасово було припинено і закінчено першу частину будівництва.

Виконувались вони під наглядом Абід-аги, що ходив з довгим зеленим ціпком, який навіть згадується в пісні. На кого він показував ним, помітивши, що марнує час чи не працює як слід, того стражники негайно катували, потім окривавленого й непритомногого відливали водою й знову гнали на роботу. Коли Абід-ага пізньої осені покидав місто, він знову склікав старшин та знатних турків і заявив їм, що на зиму іде в інше місце, але його очі залишаються тут. Всі відповідатимуть за все. Коли щось буде зіпсоване або зникне хоч одна заготовлена деревинка, він покарає ціле місто. На їхнє зауваження, що шкоду може причинити і повідь, Абід-ага спокійно відповів, що це їхній край і їхня річка, отже, збитки від поводі ляжуть на них.

Цілу зиму городяни стерегли, як зініцю ока, будівельний матеріал і початі споруди. А навесні знову з'явився Абід-ага і Тосун-ефенді. Прибули також далматські каменярі, яких народ називав «римськими майстрами». Спочатку їх було близько тридцяти чоловік. На чолі їх стояв якийсь майстер Антоній, християнин з Улциня. Це був високий вродливий чоловік, з великими очима, сміливим поглядом, орлиним носом, чорнявим волоссям, яке спадало на плечі, одягнений по-панськи, на західний манір. Його помічником був негр, справжній негр — веселий молодий чоловік, якого все місто й усі робітники називали Арапом.

Якщо минулого року, дивлячись на нагромадження дерева, можна було подумати, що Абід-ага надумав будувати дерев'яний міст, тепер здавалось, що він збирається тут, на Дрині, побудувати новий Стамбул. З кар'єрів, відкритих неподалік від містечка, в горах біля Бані, почали возити каміння.

Цього року на береги Дрини прийшла якась особлива весна. Щойно зазеленіли й зацвіли дерева, як, ніби з землі, виросло велике селище; з'явилися нові шляхи й проходи до води, їздили туди-сюди підводи, запряжені волами і кіньми. Жителі Мейдана і Околишта щодня спостерігали, як зростає біля річки неспокійний натовп людей, збільшується кількість худоби та нагромаджується різний будівельний матеріал.

На стрімкому березі працювали майстри-каменотеси. Усе довкола стало живтим від камінного пороху. А трохи далі, на піщаній рівнині, поденники з місцевих жителів випалювали вапно. В обшарпаній одежі, білі від пилиок, метушилися вони в хмарах білого диму, який здіймався високо над землею.

Перевантажені вози псували дороги. Порон працював цілий день, перевозив з одного берега на другий будівельний матеріал, наглядачів та робітників. Стоячи до пояса в каламутній весняній воді, робітники забивали палі, будували греблі, щоб відвести течію річки.

Це спостерігали люди, що досі спокійно жили в розкиданому на пагорбах містечку біля переправи через Дрину. І було б півбіди, коли б вони тільки спостерігали, але роботи набирали такого розмаху, що втягували в свій коловорот усе живе й мертвє не тільки з міста, але і з усієї околиці. Наступного року кількість робітників перевищила чоловіче населення містечка. Всі вози, коні й воли були взяті на будівництво моста. Всіх, хто міг рухатись, і все, що можна було запрягти, інколи за платню, а інколи й силоміць, забирали і ставили до роботи. Грошій надходило більше, ніж раніше, але дорожнеча та нестатки росли швидше від заробітків. Ще більшого лиха зазнавало місцеве населення від неспокою та безпорядків, які охопили місто внаслідок скучення великої кількості робітників з цілого світу. Хоч який був суворий Абід-ага, між робітниками часто-густо виникали бійки, по горбах та дворах траплялися крадіжки. Мусульманські жінки вимушенні були затуляти обличчя й тоді, коли виходили на подвір'я, бо з усіх боків могли дивитись на них численні чужі та місцеві робітники. Адже молоді мусульмани, що жили в містечку, суворо дотримувались законів ісламу, всі вони недавно потурчiliсь, і не було серед них майже жодного, хто б не пам'ятав батька або діда — християнина або недавно потурченого. І літні мусульмани відверто обурювались, відверталися від цього змішаного нагромадження робітників, тяглою худоби, дерева, глини й каміння, що дедалі більше розширювалося й зростало на обох берегах річки, і вже готове було захопити їхні вулиці, двори та городи.

Спочатку місцеві жителі пишались великим будівництвом, що його починає візир-земляк. Тоді ще не знали того, що стало відомо пізніше: ця славетна будова завдала

багато клопоту, забрала багато сил і коштів. Добре, думали вони, належати до правдивої, панівної віри, добре мати земляком візира в Стамбулі, а ще краще помріти про міцний, розкішний міст через ріку, але те, що відбувається зараз, нікуди не годиться. Іхнє місто перетворилось в пекло, в заплутаний коловорот незрозумілих робіт, диму, пороху, криків, крадіжок і бійок. Минають роки, роботи ростуть і розширяються, але не видно, коли вони скінчаться і який в них глузд. Усе це схоже на що завгодно, тільки не на міст.

Так думали потурчені жителі міста і про себе тихенько признавалися, що їм набридла і остатиця ця честь і майбутня гордість та слава, і що вони відмовляються від моста і від візира і молять бога, щоб він звільнив їх від цієї напасті й повернув їм колишній спокій і тихе скромне життя біля стародавньої річкової переправи.

Допекло будівництво моста туркам, а ще більше — християнам всього вишеградського краю; але це нікого не обходило, а райя не сміла виказувати свого обурення. Вже третій рік надривалися на будівництві і люди, і коні, і воли. Крім місцевої райї, були загнані сюди християни з трьох сусідніх кадилуків¹. Всюди роз'їжджали стражники Абід-аги, ловили селян та городян і примушували їх працювати на мосту. Здебільшого нападали на людей тоді, коли вони спали, і хапали їх, мов курчат. По всій Боснії подорожні передказували одне одному не йти на Дрину, бо хто б там не з'являвся, того ловили, не питуючи, хто він і куди мандрує, і примушували попрацювати біля мосту бодай кілька днів. Міські християни відкуповувались митом. Сільські парубки пробували ховатися в лісах, але стражники замість парубків з їхніх хат забирали заложників, здебільшого жінок.

Минала третя осінь, як народ надривався на будівництві моста, але ніщо не передвіщало кінця тій каторзі. Була пізня осінь; опадало листя, від дощів розкисли шляхи, вода в Дрині піднялася й стала каламутною; над голими полями круजеляли зграї ворон. Але Абід-ага не припиняв робіт. При скупому листопадовому сонці селяни волочили колоди та каміння, босими ногами місили грузький шлях. Люди обливалися від натуги потом, мерзли на вітрі, тісніше затягували пояси на брудних дірявих

¹ Кадилук — округ.

штанях, вкритих латками, і зв'язували обірвані поли єдиної грубої льняної сорочки, почорнілої від дощів, грязюки й диму, яку навіть страшно було прати: у воді вона б зовсім розлізлася. Над усіма зловісно зависла зелена палиця Абід-аги, адже він по кілька разів на день обходив і кар'єр у Бані, і всі ділянки робіт навколо моста. Він сердився на весь світ, що дні минають, а робота не посугається так швидко, як йому хотілося. У важкому кохусі з російського хутра, у високих чоботях, з почеворонілим обличчям, лазив він по риштуваннях навколо биків, що вже зводилися над водою, заходив у кузні, склади та майстерні, нападався на наглядачів і десятників.

— Коротші стали дні. Щораз коротші! Ех, сучі сини, тільки дурно хліб їсте!

Люто кричав на них, начебто вони були винні, що пізно світало, а рано вечоріло. Коли западали присмерки, невблаганні і безнадійні вишеградські присмерки, коли місто обступають стрімкі гори й швидко настає глуха ніч, ніби остання в житті,— злість Абід-аги не мала меж. Коли він залишався один і не мав на кому її зігнати, він не знаходив собі місця, не міг спати, думаючи про безліч невиконаних робіт і про ледачих нероб. Він скреготав зубами, наказував покликати наглядачів і мудрував над тим, як з наступного дня краще використати час і робочу силу.

Тим часом робітники спали по халупах та землянках і набиралися сили; але спали не всі: дехто, не думаючи про відпочинок, використовував ніч по-своєму.

Ось посередині однієї низької і сухої землянки горить вогонь, точніше догоряє, жевріючий жар освітлює похмуре приміщення. Повітря насичене димом і кислим важким духом мокрого одягу й черевиків та випарами від тридцяти людських тіл. Всі вони — жителі навколошніх сіл, рая, сільська голота. Вони брудні, змоклі, потомлені й стурбовані. Їх виснажує ця безоплатна й важка примусова праця, а їхні ниви марно чекають осінньої оранки. Більшість робітників не спить. Вони сушать біля вогню онучі, лагодять постоли або просто дивляться на вогонь. Між ними опинився якийсь черногорець, схоплений по дорозі стражниками. Він уже кілька днів працює на будівництві моста і безупинно запевняє всіх, що тут дуже важко й незручно, що від примусової праці йому ніколи вгору глянути.

Біля нього зібрався гурт селян, переважно молодих. З глибокої кишені сивого кожуха чорногорець витяг невеличкі, завбільшки з долоню гуслі¹ й коротенький смишок. Один з селян став на варту біля землянки, щоб попередити, коли наблизиться хтось із турків. Всі уважно дивляться на чорногорця, начебто його вперше бачать, і на гуслі, що ховаються в його великих долонах. Він зігнувся, притис гуслі бордою, намазав смолою струну і випробував смишок; усе було вогке. І поки він зосередившись, спокійно і впевнено порався зі своїм інструментом, люди з нього не спускали очей. Нарешті забринів перший різкий і уривчастий звук. Зворушення росло. А чорногорець, настроюючи інструмент, почав тихенько наспівувати під акомпанемент гуслів. Все готово, і можна чекати дивної оповіді. І справді, коли чорногорець підстроїв гуслі під свій голос, він раптом гордо закинув голову, так що на зморщеній шкірі в нього різко визначився кадик, і при тъмяному свіtlі чітко вималювався його профіль; пролунав приглушений і протяжний звук: аааааааа! Потім урочисто почав:

У Призрені, у багатім місті,
Сербський цар Стеван вино хиляє.
Біля нього старці патріархи.
З ним сидять чотири патріархи
І владиків дев'ять, і вельможних
Візирів аж двадцять трибуничужних,
І багато сербських господарів².
От вином частує всіх Мияйло,
А сестра царева Кондосия
Висяває золотим памистом...

Селяни тісно обступили гусляра; слухають, затамувавши подих. Здивовано кліпають. Мороз пробігає поза шкірою, випростуються спини, здіймаються груди, сяють очі, стискаються пальці в кулаки, напружуються м'язи на вилицях. Чорногорець грає і вистукує все швидше й швидше, все красивіше й сміливіше лунає його голос, а втомлені промоклі селяни, забувши про сон і про все на світі, захоплено слухають його пісню, ніби в ній співається про їхню кращу й світлішу долю.

Серед селян, що працювали на будівництві, був якийсь Радисав з невеликого гірського села Унішта, розташова-

¹ Гуслі — тут: однострунний смишковий народний інструмент.

² Господар — уделний князь.

ного неподалік від містечка. Радисав був низенький на зрост, чорнявий, з неспокійними очима і трохи сутулий. Ходив він швидко, розкидаючи ногами й хитаючи головою та рухаючи плечима вліво і вправо, наче борошно крізь сито сіяв. Не був він ні бідняком, на якого скидався, ні простачком, якого з себе вдавав. Він походив з родини Хераків. У нього було багато братів, заможних селян. За останні сорок років майже все їхнє село потурчилось. Турки Хераків пригноблювали, а односельці їх сторонились. Малий, згорблений, але жвавий Радисав «сіяв» осінніми ночами від халупи до халупи, мов шило, проникав, наче мило, усюди й перешіптувався з селянами. Говорив він приблизно таке:

— Брати, допекло вже, треба нам захищатись. Ви самі бачите, що цей міст зништить, проковтне нас. І наші діти тут надриватимуться, якщо хтось ще тут залишиться. Ми будуємо на свою погибель — не для чого іншого. Міст не бідноті й християнам потрібен, а туркам... Адже ми не ходимо в походи й не ведемо торгівлі — нам вистачить і порона. Отож ми з товаришами домовились, що глибокими ночами будемо розвалювати й руйнувати зроблене за день і пустимо чутку, що це русалка не дає збудувати на Дрині моста. Побачимо, може, що допоможе. Іншого шляху в нас нема, а робити щось потрібно.

Знайшлися, як завжди, легкодухі й недовірливі, які вважали це пустою вигадкою, бо таким чином, мовляв, не вдасться примусити турків відмовитися від свого наміру, і тому слід працювати і далі коритися божій волі, а не накликати на себе ще більшої біди. Але були й такі, які вважали, що краще хай буде інше зло, ніж далі так мучитися й чекати, поки порвуться останні лахмани та від важкої праці й скучого шматка хліба Абід-аги сам витягнеш ноги, і, отже, потрібно приєднуватись до кожного, хто шукає хоч якийсь вихід. Так міркували переважно парубки, але були серед них і поважні хазяї, одруженні чоловіки, які приставали на це без захоплення, але й без страху:

— Ходімо руйнувати міст, поки він нас не проковтнув. А якщо й це не допоможе... — говорили вони схвильовано, рішуче розводячи руками.

І от у перші осінні дні спочатку серед робітників, а згодом і по місту поповзли чутки, що в роботи по будівництву моста втручається русалка і за ніч руйнує те, що

побудовано за день, і що з будівництва нічого не вийде. Незабаром і справді почали траплятися на загачених місцях і в мулярській роботі таємничі пошкодження. Знаряддя, яке муляри залишали на ніч, почало зникати, розвалювались та осипались земляні споруди.

Чутка, що не вдається побудувати міст, поширилась далеко. Заговорили про це турки й християни, і вона чимраз більше ставала схожою на повір'я. Християни, правда, тихо й таємно, але від щирого серця раділи з цього. І місцеві турки, які раніше з гордістю дивились на візирну будову, почали презирливо підморгувати й махати рукою. Багато хто з потурчених сербів від переміни віри не діждались того, чого очікували; сідаючи, як і раніше, за нужденну вечерю й хизуючися подертими на ліктях рукавами, вони з задоволенням слухали і самі поширювали чутки про велику невдачу й відчували якусь гірку втіху від того, що й візирі не можуть досягти та виконати всього того, що задумаютъ. Уже подейкували, що чужоземні майстри готовуються від'їжджати і що там, де ніколи не було моста, його ніколи не буде, і не слід було його й починати. Все це підхоплювалось і поширювалось серед населення.

Народ легко вигадує казки і швидко їх поширює, причому дійсність дивно змішується і переплітається з вигадками. Селяни, що вночі слухали гусляра, розповідали, ніби русалка, яка завдає шкоди будівництву, попередила Абід-агу, що не перестане руйнувати биків, поки не будуть замуровані в фундамент діти-близнятa,— брат і сестра по імені Стоя та Остоя; багато людей запевняло, що бачили, як стражники шукають по селах таких дітей. (Стражники й справді вештались по селах, але вони не дітей шукали, а за наказом Абід-аги намагались довідатись від населення, хто ті невідомі люди, що руйнують міст).

В ті часи в одному селі поблизу Вишеграда завагітніла якась німа причинна дівчина-сирота, яка працювала служницею. Вона не хотіла або, може, не могла сказати, хто її спокусив. Це був рідкісний і нечuvаний у тих краях випадок, щоб завагітніла дівчина, та ще така, і щоб батько залишався невідомим. Чутки про цей випадок поширилися далеко. І от вона народила близнят, і обое виявилися мертвими. Сільські жінки допомагали їй при важких пологах і одразу поховали дітей в сливняку.

А непрасна мати вже на третій день піднялася й почала шукати по селу своїх дітей, хоч їй і пояснювали, що діти народилися мертвими і їх уже поховали. Щоб відчепитися від неї, їй сказали, вірніше, пояснили на мигах, що її дітей віднесли в містечко, де турки будують міст. Ще слаба, вона в розpacії добралась до міста й почала блукати навколо порона та будівництва, заглядала перелякано людям у вічі й незрозумілим мурмотінням розпитувала про дітей. Люди здивовано дивились на неї або її відганяли геть, щоб не заважала в роботі. Коли бачила, що її не розуміють, вона розстібувала грубу селянську сорочку й показувала їм свої великі, набряклі від молока груди з потрісканими сосками, з яких текла кров. Ніхто не знав, як її помогти та пояснити, що її діти не замуровані в міст. На всі доброзичливі слова та запевнення, а також лайки та погрози, вона тільки жалібно мурмотіла й гострим, недовірливим поглядом оглядала кожний закуток. Згодом перестали її проганяти, дозволили блукати навколо будівництва, оминаючи її з глибоким співчуттям. Куховари годували її пригорілою кукурудзяною кашею, що залишалась після робітників на дні котла. Вони її прозвали божевільною Ілінкою, і це ім'я закріпилось у місті. Сам Абід-ага, проходячи повз неї, не промовляв жодного слова, відвертав забобонно голову й наказував, щоб їй щось дали. Так вона й залишилась на будівництві. В зв'язку з цим і виникла легенда, що турки замурували близнят у міст. Одні вірили цьому, інші — ні, але всі охоче про це розповідали. А пошкодження, часом менші, часом більші, і далі траплялися і водночас ширилися чутки, що русалка не дає будувати міст на Дрині.

Абід-ага скаженів. Дратувало його, що є такі, хто, неважаючи на його відому всім жорстокість, якою він особливо пишався, виступає проти його справ та намірів. Так само ненавидів він і місцевих жителів — мусульман і християн, — дуже повільніх, незgrabних у роботі, але падких на глувування та зневагу, мастаків знаходити насмішкуваті слова і назви для всього, чого вони не розуміють або не вміють зробити.

Абід-ага на обох берегах річки виставив вартових. Тоді пошкодження земляних робіт припинилися, але серед річки хтось все-таки й далі руйнував міст. Не було пошкоджень тільки в місячні ночі. Це підтверджувало припущення Абід-аги, який взагалі не вірив в існування

русалок, що ця русалка не є невидимою і що вона не спускається з неба. Довго він не хотів вірити, коли йому казали, що це селянські витівки, але тепер дедалі більше переконувався, що йому казали правду. І це його ще більше дратувало. Але водночас він добре знову, що поки що повинен вдавати спокійного й приховувати свій гнів, коли хоче несподівано заскочити шкідника, щоб не було більше небезпечних балачок про русалку й припинення робіт на мосту. Він викликав до себе начальника сторожі, блідого, хворобливого чоловіка, що народився в Плевлі, а виріс у Царграді.

Один одного вони інстинктивно ненавиділи, але постійно зустрічалися. В їхніх стосунках була взаємна злість, страх і недовір'я. Абід-ага, який ні з ким не був лагідним, виявляв до цього блідого потурченого чоловіка неприховану огиду. Все, що той робив або говорив, дратувало Абід-агу, і він його лаяв і принижував. Чим більше плевлянин запобігав перед ним і намагався у всьому бути стараним, тим більше зростала ненависть Абід-аги. Начальник сторожі з першого ж дня відчув забобонний страх перед Абід-агою. Це почуття згодом перетворилося в нестерпний кошмар, який його ніколи не покидає. На кожному кроці, при кожному русі, часто навіть уві сні, він думав: що на це скаже Абід-ага? Марно він намагався вислужитися перед ним та догодити йому. Усе обурювало Абід-агу. І ця незрозуміла ненависть сковувала й бентежила плевлянина, і той ставав ще неповороткішим і незграбнішим. Він був упевнений, що через Абід-агу втратить колись не тільки хліб та посаду, але й голову. Тому він жив у постійному будженні, переходячи від крайнього пригнічення до гарячкової й лютої запопадливості. Отож, коли, блідий і схильзований, він з'явився до Абід-аги, той приглушеним від зlostі голосом заявив йому:

— Слухай, пустоголовий, ти приятелюєш з цими свиньми, знаєш їхню мову та хитрощі і не можеш виявити, який негідник роботу візорову псує. А це тому, що ти такий самий негідник, як і вони. І знайшла ще гірша падлюка за тебе, яка тебе призначила начальником. Але нема нікого, хто б тебе нагородив, як ти того заслуговуєш. Отже — я тебе нагороджу. Щоб ти знову: я тебе закопаю в землю так, що від тебе тінь буде менша, ніж від травинки. Якщо через три дні на будівництві не припи-

няться руйнування, якщо не зловиш того, хто це робить, і не примусиш замовкнути тих, хто поширює чутки про русалок і про припинення робіт, я накажу посадити тебе живим на палю та виставити високо на риштованні, щоб тебе всі бачили і набиралися розуму. Клянуся життям та вірою, а ними нелегко клястися. Сьогодні четвер, даю тобі час до неділі. А тепер іди до біса, який тебе до мене прислав. Іди! Геть!

І без клятви плевлянин повірив би погрозі Абід-аги: адже він і вві сні тремтів від його голосу й погляду. Поволі в ньому вгамовувався страх, і він ревно взявся за роботу. Зібрав усіх своїх підлеглих і, вийшовши з смертельного заціпеніння, впав у шалену лютъ і почав їх шпетити.

— Жебраки! Лайдаки! — горлав, заглядаючи кожному стражникові у вічі, плевлянин, наче його живого вже садовили на палю. — Хіба так вартують і бережуть візорове добро? Як іти до котла, то ви всі швидкі й проворні, а як спішти на службу, то ви ледь ногами перебираєте, і голова не варить. Мені соромно за вас. Ні, більше ви в мене не будете байдикувати! Знайте, що я з цього риштовання бійню зроблю! Ніхто з вас не носитиме голови на плечах, якщо через два дні це диво не припиниться та коли не виловите й не повбиваєте розбійників. У вас всього тільки два дні життя, клянуся вам вірою і кораном.

Так він довго кричав. Наприкінці, не знаючи, що б їм ще сказати і чим пригрозити, почав плювати кожному стражникові в обличчя. Накричавшись і, таким чином, звільнившись від страху, він спресердя одразу почав завзято діяти. Ніч провів, чатуючи з стражниками на березі. Рантом їм почулося, наче десь на риштованнях, що найдалі були висунені в ріку, щось стукає, і вони побігли туди. Наблизившись, вони почули, як відривають дошки й в воду падає каміння; а коли прибігли на місце, помітили, що риштовання було напіврозібране, а мур розвалений, але злочинців і сліду не було. Це загадкове зникнення дуже налякало стражників, вони тремтіли від забобонного страху й нічної прохолоди. Перегукувалися, дивились напружено в пітьму, махали запаленими смолоскипами, але все даремно. Шкода вчинена, а винуватці не спіймані і не вбиті, начебто справді вони були невидимими істотами.

Наступної ночі плевлянин краще підготував засідку. Перекинув кілька чоловік на другий берег. Коли запала пітьма, він розмістив стражників по риштованнях, а сам з двома помічниками сів у човен і в темряві непомітно переправився через річку. Звідси кількома поштовхами весел легко було добрatisя до одного з розпочатих биків. Таким чином, можна було напасти на шкідника з двох боків, не давши йому втекти, якщо це тільки не крилата або не підводна істота.

Цілу довгу й холодну ніч плевлянин, вкрившись овечими шкурами, пролежав у човні. Його мучили найчорніші думки: чи справді виконає Абід-ага свою погрозу і вкоротить йому віку, хоч життя при такому начальнику було суцільним страхом та мукою? Але вздовж усієї будови не було чути жодного шуму, крім однomanітного дзюрчання та хлюпання невидимої води. Почало світати. Тіло плевляніна отерпlo від довгого лежання у вузькому човні, і йому здавалося, що закінчується і гасне його життя.

Наступної — третьої й останньої — ночі так само чатувала варта, так само була влаштована засідка, і стражники лякливо прислухалися до тиші. Минула північ. Плевлянина охопила смертельна байдужість до всього. Раптом почулось легке, а згодом голосніше хлюпання, тупий удар у дубові палі, забиті в дно річки, на яких трималося риштовання. Пролунав різкий свист. І човен плевляніна рушив уперед. Він стояв, напружено вдивляючись у пітьму, махав руками і хриплим голосом наказував:

— Веслуй, веслуй! Налягай!

Заспані люди гребли без упину, але човен підхопила швидка течія. Замість того, щоб пристати до риштовань, вони попливли за водою і не могли зупинитись. Коли б їх щось не зупинило, вода б віднесла їхдалеко.

Тут, на середині бистрини, де не було риштовань, човен ударився об щось дерев'яне й масивне і далі не поплив. Тільки тепер вони почули, що на риштованнях іде боротьба. Стражники, всі з місцевого потурченого населення, здійняли галас; у мороці чулися уривчасті незрозумілі вигуки:

— Держи, не пускай!

— Сюди, Каҳриман!

— Я йду, йду!

Серед цих криків чути було, як упав у воду якийсь важкий предмет або людське тіло.

Плевлянин кілька хвилин не міг зрозуміти, де він є і що трапилося, потім отямився й почав довгим гострим багром відпихатися від колод, об які вдарився, щоб підпливти ближче до риштовання. Нарешті дістався до бика і, осмілій, гаркнув на весь голос:

— Смолоскип, запалуйте смолоскип! Давайте мотузку!

Спочатку йому ніхто не відповідав. Нарешті після довгого незрозумілого перегукування на риштованні несміливо блимнув у п'ятьмі вогник, ледве освітлюючи людей та близькі предмети, кидаючи на воду червоні відблиски. Та от запалав ще в чийсь руці смолоскип. Люди полегшено зітхнули і почали впізнавати один одного. Все швидко розплуталось і з'ясувалось.

Між човном плевлянина й риштованням виявився невеличкий пліт, збитий з трьох колод; спереду плота, як завжди, було весло, тільки менше й тонше. Пліт був прив'язаний ліщиновим пруттям до одної з паль під риштованням і добре тримався на швидкій воді, хоча течія захлюпувала його і намагалася потягнути за собою. Стражники допомогли своєму начальнику пройти плотом і піднятися до них на риштовання. Всі були захекані й похмури. На дошках лежав зв'язаний селянин-християнин. Груди його високо здіймались, він дивився на світло смолоскипів широко виряченими очима і часто дихав.

Старший з чотирьох стражників схвилювано пояснював начальнику, як вони вартували, поховавшись у різних місцях риштовання.

Коли почули, що в п'ятьмі хтось веслуює, вони подумали — це човен їхнього начальника, але були настільки завбачливі, що не озвалися й чекали, коли він підпліве. Потім побачили двох селян, що причалили до свай і намагались прив'язати до них пліт. Стражники дали їм вилізти на риштовання, а потім напали на них зі зброяєю в руках, звалили й почали в'язати. Того, котрий знепритомнів від ударів, зв'язали легко, але інший, вдаючи спочатку непрітомного, раптом, наче риба, ковзнув крізь дошки у воду.

Тут стражник перелякано замовк, а плевлянин почав гримати:

— Хто його пустив? Признавайтесь, хто його пустив, бо всіх вас порубаю на шматки, всіх!

Стражники мовчали і при блиманні червоного неспокійного світла кліпали очима, а Плевлянин оглядався навколо себе, начебто шукав його в темряві, лаючись, як ніколи. Але раптом він рвонувся, нахилився над зв'язаним селянином, наче над скарбом, і, тремтячи всім тілом, якимось тонким, плаксивим голосом процідив крізь зуби:

— Стережіть цього, добре стережіть! А якщо, сучі сини, його випустите, знайте — голови повідробую!

Стражники заметушились навколо селянина; з берега по риштованню прибігло ще двоє чоловіків. Плевлянин наказав ще міцніше зв'язати селянина і добре його тримати. І його, наче мерця, повільно й обережно перенесли на берег. Плевлянин, не дивлячись, куди ступає і не відводячи погляду від зв'язаної людини, пішов слідом за ними. Йому здавалося, що з кожною хвилиною до нього повертається життя.

На березі запалювались і миготіли все нові й нові вогні. Впійманого селянина віднесли в одну з землянок, у якій горіло вогнище, і міцно прив'язали його ланцюгом і вірьовками до стовпа.

Це був Радисав з Уништа.

Плевлянин трохи вгамувався, не кричав, не лаявся, але ніде не міг знайти собі місця. То посилив стражників шукати на березі зловмисника, що стрибнув у воду, хоч було ясно, що в таку темну ніч, якщо тільки він не втопився, ніхто не зможе ні догнати, ні зловити його, то видавав різні інші пакази, виходив, знову повертався, очманий від збентеження. Почав було допитувати зв'язаного селяпина, але й це кинув. Взагалі, все, що він робив, потрібне було лише для того, щоб вгамувати і приховати хвилювання, адже він думав тільки про одне: про прихід Абід-аги. Довго чекати не довелося.

Абід-ага, за своєю звичкою, як перевалило за північ, відразу ж прокинувся і, оскільки не зміг більше заснути, став біля вікна й почав дивитися в пітьму. Вдень звідси, з будиночка в Биковаці, було видно річкову долину й будівництво з землянками, куренями, млинами й усім простором навколо нього. Зараз, у пітьмі, він уявив собі все це і з прикрістю подумав про те, як поволі й важко посугуваються роботи і що про це, без сумніву, довідається

візир. Хтось обов'язково йому донесе. Наприклад, цей гладкий, мовчазний і лукавий Тосун-ефенді. І тоді може статися, що він впаде в немилість візира. Такі думки не дають йому спати й уві сні мучать його. Тільки подумає про це — не може істи, люди стають огидними, і набридає життя. Впасті в немилість — це значить бути віддаленим від візира. Вороги будуть посміхатися (тільки не це!), мовляв, ти вже ніхто й ніщо, голодранець і нікчема — не тільки в чужих, але і в своїх очах. Це значить втратити з такими труднощами нажите багатство, а коли і вдастся його зберегти, то доведеться користуватися ним крадъкома, далеко від Стамбула, десь у вигнанні, у відсталій провінції, коли ти будеш забутий усіма, зайвий, смішний. Ні, тільки не це! Краще не бачити сонця і не дихати повітрям! Стократ краще було б не бути ніким і не мати нічого!

Такі думки кілька разів на день приходили йому в голову, і кров приливала до скронь. Він ніколи не міг позбутися їх. Загроза, що він потрапить у немилість, зростала з кожним днем, зожною годиною, адже все свідчило про те, що це неминуче трапиться, хоч як він опирається і захищається; він один бореться проти всіх і всього. І це триває п'ятнадцять років, відколи він завоював собі авторитет і став впливовою людиною, відколи візир йому довіряє великі й важливі справи. Хто ж це може витримати? Хто може в таких умовах спати спокійно?

І хоч була холодна й волога осіння ніч, Абід-ага відчинив вікно й почав вдивлятися в пітьму, бо йому здавалось, що він задихнеться в закритому приміщенні. І раптом він помітив, що на риштованнях і вздовж берегів засяяли смолоскипи. Побачивши, що вогнів стає чимраз більше, він подумав, що, мабуть, трапилось щось незвичайне, а тому одягся і розбудив слугу. І ось він опинився перед освітленою землянкою саме в ту мить, коли плевлянин вже й сам не знов, кого лаяти, кому наказувати, що робити, щоб заповнити чимось час.

Несподіваний прихід Абід-аги збентежив його зовсім. Він так чекав цієї хвилини, а зараз, коли вона настала, не зумів її використати так, як йому цього хотілося. Заїкався від хвилювання і забув про зв'язаного селянина. Абід-ага презирливо подивився поверх його голови і відразу рушив до затриманого.

У землянці розклали велике вогнище, яке освітило і найвіддаленіший куток. Стражники підкидали все нові й нові поліна.

Абід-ага зупинився перед значно нижчим за нього зв'язаним селянином і стояв спокійно, замислившись. Всі чекали, що він скаже, а він думав: «Ось із ким я вимушений мати діло, боротися, ось від кого залежить мое становище і моя доля — від цього нікчемного недоумкуватого потурнака — плевлянина і від незрозумілої злості і впругості цієї гниди з райї». Раптом він обернувся, почав давати різні розпорядження і допитувати селянина.

Землянка наповнилась стражниками. Надворі було чути голоси розбуджених наглядачів та робітників. Запитання Лабід-аги перекладав плевлянин.

Радисав спочатку твердив, що він разом з одним підрубком вирішив утекти, а тому вони змайстрували невеличкий пліт і вирушили за течією ріки. Коли жому вказали на всю безглуздість цього твердження,— адже темною ніччю неможливо пливти по неспокійній річці, де повно вирів, порогів та мілин, і той, хто хоче втікати, не лізе на риштовання і не псує роботи,— він замовкі лише роздратовано сказав:

— Таж усе у ваших руках,— робіть, що хочете.

— О, зараз побачиш, чого ми хочемо! — відповів Абід-ага.

Стражники розв'язали ланцюг і роздягли селянина до пояса. Ланцюг потім кинули в огонь. Він був у сажі, а тому стражники забруднили руки і залишили чорні сліди на голому тілі селянина і на своїй одежі. Коли вже ланцюг був розпечений майже до білого кольору, підійшов циган Мерджан і довжелезними кліщами витягнув один його кінець з вогню, а другий кінець притримував так само кліщами один із стражників.

Плевлянин перекладав слова Абід-аги.

— Ну, дядьку, кажи правду.

— А що маю вам казати! Ви все можете і все знаєте.

Циган і стражник принесли ланцюг і оперезали ним широкі волохаті груди селянина. Чути було, як зашипіло волосся. Селянин скривив рот, у нього на шиї нап'ялися жили, позначились ребра, заходили м'язи на животі, мов хотів блювати. Селянин стогнав від болю, пробував зірвати вірьовки, якими був зв'язаний, і марно намагався відсун-

нутися від розпеченої заліза. Очі в нього кліпали і сльози зилися. Нарешті, ланцюги зняли.

— Це тільки початок. Чи не краще було б без цього все сказати?

Радисав важко дихав, але мовчав.

— Кажи, хто ще був з тобою?

— Він звався Йованом, але я не знаю, звідки він.

Знову принесли ланцюг. Зашипіло обпалене волосся і шкіра. Селянин, кашляючи від диму і корчачись від болю, почав уривчасто розповідати.

Тільки вони двоє домовились, що будуть перешкоджати будівництву моста. Як задумали, так і зробили. Ніхто більш не знав про це і не допомагав їм. Спочатку пробиралися на міст з берегів, і все йшло гаразд, але коли побачили, що на риштованнях та на берегах виставлена варта, вони вирішили зробити пліт з трьох колод і на ньому непомітно добиратись до будови водою. Це було три дні тому. Вже першої ночі їх мало не зловили. Ледве втекли. Тому наступної ночі вони зовсім не виходили. А цієї ночі знову попливли на плоті, і от Радисава схопили.

— От і все. Так воно й було, як я сказав. А тепер ви робіть своє.

— Ні, ти спочатку признайся, хто вас на це підбив. Дотеперішні муки ніщо в порівнянні з тим, що тебе ще чекає.

— Бог з вами. Робіть, що хочете.

Тоді знову підійшов ковал Мерджан з кліщами. Він нагнувся над зв'язаною людиною і почав відривати нігти з пальців ніг. Зіпсивши зуби, селянин мовчав, але страшне тремтіння свідчило про те, що біль був жахливим. Раптом Радисав процідив крізь зуби щось незрозуміле. Плевлянин, який стежив за кожним його рухом, чекаючи його признання, дав рукою знак циганові, щоб припинив тортури, і швидко запитав:

— Що? Що кажеш?

— Нічого. Кажу, що даремно мене мучите. Марно час тратите.

— Кажи, хто тебе намовив?

— Та хто б мене намовляв? Шайтан.

— Шайтан?

— Той самий шайтан, який вас намовив прийти сюди й будувати міст.

Селянин говорив тихо, але твердо й рішуче.

Шайтан! Дивно пролунало це слово за таких незвичайних обставин. «Можливо, ѿ шайтан», — подумав плевлянин, стоячи з похнюпленою головою, ніби зв'язаний його допитував, а не він зв'язаного. Це єдине слово вразило його неймовірно і пробудило в ньому тривогу і жах у всій силі й могутності, немов після того, коли спіймано зловмисника, небезпека не зменшилась. Можливо, і справді все це, — Абід-ага, будівництво моста і цей божевільний селянин, — робота диявола? Шайтан! Мабуть, це єдине, чого треба боятися. Плевлянин затремтів від ляку. Вивів його з оціпеніння гучний і лютий голос Абід-аги.

— Що? Заснув, негіднику? — grimав Абід-ага, вдаряючи короткою ремінною нагайкою по халяві правого чобота.

Циган з кліщами в руках стояв навколошках і чорними, іскристими очима дивився перелякано і покірно вверх, на Абід-агу. Стражники підкладали дрова в огонь, який і так яскраво палав. У всьому приміщенні було ясно, тепло і якось святково. Вбога, тісна землянка, що служила для ночівлі, раптом виросла, розширилась і змінилася. В землянці і навколо неї відчувалось якесь урочисте зворушення і особливатиша, які завжди панують у місцях, де переслідують правду, мучать живу людину, або де відбуваються вирішальні події. Абід-ага, плевлянин і зв'язаний діяли і говорили, мов артисти, а всі інші ходили навশиньки, опустивши очі, промовляючи слова лише в разі крайньої потреби, та ѿ то тільки пошепки. Кожний із стражників у глибині душі волів би не бути тут і не брати участі в цій справі, але оскільки це було неможливим, кожний говорив тихіше і обмежував свої рухи, щоб хоч так відчувати себе далі від цього всього.

Побачивши, що допит проходить надто къело і не обіцяє ніяких наслідків, Абід-ага нетерпляче махнув рукою і, голосно лаючись, вийшов з землянки. За ним пострибав плевлянин, а далі ѿ усі стражники.

Надворі світало. Сонця ще не було видно, але обрій на сході вже яснів. Високо над вершинами гір пропливали хмарини, витягнуті в довгі темно-фіолетові пасма, а між ними виднілося чисте, майже зелене небо. Над воловою землею низько стелився туман, з якого визирали верхівки фруктових дерев з поріділим, зовсім пожовклім листям. Абід-ага раз у раз бив нагайкою по халяві ѿ на-

казував: зловмисника й далі допитувати, особливо про спільника; однак не занадто мучити, щоб сьогодні ж опівдні живим його настромити на палю на найвищому місці риштовань — хай дивиться на нього все місто і всі робітники з обох берегів річки. Він доручив Мерджану все як слід приготувати, а глашатай повинен був оголосити по хатах, що в полуночі народ зможе побачити, яка кара чекає на тих, хто перешкоджає будівництву моста. Все чоловіче населення — турки і рапи, діти й старі — повинні зібратися на обох берегах річки.

Саме була неділя. В неділю працювали, як і в інші дні, але сьогодні наглядачі були якісь неуважні. Ледь розвиднілось, пішла чутка, що скоплено злочинця і опівдні відбудеться страта. Пригнічений настрій охопив усе будівництво. Робітники працювали мовчки, сусід уникав дивитися сусідові у вічі, а втуплював погляд в роботу, що була перед ним, немов його ніщо більше не цікало.

Вже за годину до полуночі міське населення — переважно турки — зібралось на майдані біля мосту. Діти повилазили на високі стоси необтесаного каміння. Робітники юрмилися навколо довгих, вузьких столів, за якими одержували свій пайок; їжа була така нужденна, що люди мало не вмирали з голоду. Жуючи, вони мовчазно й сердито озирались навколо себе. І от з'явився Абід-ага в супроводі Тосун-ефенді, майстра Антонія та ще кількох знатних турків. Усі зупинились на видному місці між мостом і землянкою, де тримали засудженого. Абід-ага підійшов до землянки; йому доповіли, що все вже готове. Тут лежала тонка дубова паля аршини чотири завдовжки, добре загострена, обкована на кінці залізом і густо вимощена лоєм. А на риштованні лежали вже балки, до яких вона буде прикріплена, довбня, вірьовки та все небайдуже.

Плевлянин не знаходив собі місця. Обличчя його стало землисто-сірим, очі почевоніли. Він і тепер не міг витримати похмурого погляду Абід-аги.

— Слухай, коли не буде виконано все як слід і мене осоромиш перед людьми, ні ти, ні цей циганський базіка не показуйтесь на мої очі, втоплю вас у Дрині, як сліпих кошенят.

А потім, звертаючись до збентеженого цигана, додав спокійно:

— Дістанеш шість піastrів за роботу, а коли той залишиться живим до ночі — ще шість.

З головної мечеті, що стояла на майдані, залунав різкий і гучний голос мулли. Натовп заворушився. І ось відчиналися двері, і з землянки вийшли десятеро стражників і вишикувались у дві шеренги по п'ять чоловік. Між ними босий, простоволосий ступав Радисав: він, як завжди, йшов швидко, трохи згорблений, але не хитався з боку на бік, а ступав якось дивно, дрібно перебираючи ногами, немовби підстрибуючи; на пальцях, там, де були нігті, зяяли криваві рани; він ніс на плечах довгу загострену палю. За ним ступав Мерджан з двома циганами, які мали йому допомагати. Рафтам звідкілясь на своєму вороному коні виїхав плевлянин і очолив цю процесію, що повинна була пройти всього близько ста кроків — до риштовань.

Люди витягали голови, ставали навшпиньки, щоб побачити змовника, який збунтувався й руйнував будову. Всіх здивувала його зовнішність: вони собі уявляли злочинця зовсім іншим. Звичайно, ніхто з них не зінав, чого Радисав так смішно підстрибував й переступав з ноги на ногу, і ніхто не бачив закритих одежею опіків від ланцюга, які, наче широкі паси, оповили його груди. Тому Радисав усім здавався занадто жалюгідним і нездатним на вчинок, за який його вели на страту. Тільки біла, довга паля надавала всьому моторошної величі й привертала до себе загальну увагу.

Там, де починався насип, плевлянин зліз з коня і, не поспішаючи, передав повід слузі, а сам разом з іншими пішов по грузькій, похилій дорозі до води. Згодом люди побачили, що вони в такому ж порядку з'явилися на риштованнях; підіймались повільно й обережно. На вузьких переходах стражники з усіх боків оточували й стискали між собою Радисава, щоб він не міг скочити у воду. Так вони підіймались, поки не прийшли на місце. Тут було зведенено поміст завбільшки з середню кімнату. На помості, наче на високій сцені, з'явився Радисав, плевлянин та троє циган. Інші стражники розташувалися навколо по риштованнях.

Натовп на майдані заворушився. До помосту звідси було близько ста метрів; отже, люди бачили все, кожен рух, тільки не могли чути слів і вникнути в подробиці. Городяни й робітники на лівому березі були втричі далі

від видовища і ще більше метушились, намагаючись якомога більше почути їй побачити. Та не було чого слухати, а те, що вони бачили спочатку, здалося занадто простим і нецікавим, а наприкінці — таким страшним, що всі відвертали голови, а дехто рушив додому, жалуючи, що взагалі прийшов сюди.

Коли Радисаву наказали лягти, він завагався на мить, а потім, не дивлячись ні на циган, ні на стражників, немов їх взагалі тут не було, підійшов ближче до плевлянина і довірливо, наче рідному, сказав тихо і сумно:

— Слухай, будь людиною, зроби добре діло: заколи мене, щоб я не мучився, мов собака.

Плевлянин замахнувся, закричав на нього, мов боронився від цього надто довірливого звертання засудженого.

— Геть від мене, гяуре! Руйнувати султанів міст — то ти герой, а тепер просишся, наче баба. Буде так, як наказано і як ти заслужив!

Радисав ще нижче опустив голову, а цигани підійшли до нього й почали знімати кожух і сорочку. На грудях показалися розпухлі червоні рани від розпеченої ланцюга. Не говорячи більше нічого, селянин ліг, як йому наказали,— долілиць. Кати насамперед скрутили йому за спину руки, до ніг прив'язали по вірьовці. Тягнучи за вірьовки, вони почали розводити ноги засудженному. Мерджан поклав палю на дві короткі круглі цурки гострим кінцем між ноги селянинові. Потім вийняв з-за пояса широкий короткий ніж, став навколошки перед Радисавом, розрізав штани і розширив задній прохід, куди мала увійти паля. На щастя, цей жахливий момент кривавої розправи глядачі не могли бачити. Видно було тільки, як зв'язане тіло Радисава затрепетало від короткого й непомітного дотику ножа, як підвелося в поясі, але відразу ж упало, гуннувши на дошки. Мерджан скопився, підняв з землі довбню і легкими, мірними ударами почав нею бити туний кінець палі. Після кожного удару зупинявся, оглядав тіло, в яке вбивав її, а своїм двом помічникам наказував, щоб вони тягли повільно й рівномірно. Тіло розпластаного селянина корчилося; при кожному ударі довбні його спини згиналася й горбилася, але вірьовки розтягали їй випрямляли тіло. На обох берегах річки запала така тиша, що виразно було чути глухі удари, і луна повторювала їх у прибережних скелях.

Ті, що стояли найближче, чули, як людина вдаряється лобом об дошки і, разом з тим, чулося ще щось; та це не був ні зойк, ні хріп, ні жодний інший звук людського голосу. Від розіп'ятого й катованого тіла нісся якийсь скрип і тріск, наче ламали тин або дерево. Час від часу циган підходив до своєї жертви, нахилявся й перевіряв, чи добре йде паля, а коли переконувався, що не пошкодив жодного з важливих внутрішніх органів, повертається знову й брався за своє.

З берега все це слабо було чути, а ще менше було видно, але ноги у всіх тремтіли, обличчя блідли й холонули руки.

Раптом удари припинилися. Мерджан помітив, що під правою лопаткою напружаються м'язи й випинається шкіра. Він підійшов і зробив два розрізи навхрест. Спочатку виступила, а потім потекла кров. Ще два-три легкі обережні удари, і в розрізаному місці почав вилазити обкутий залізом кінець палі. Мерджан ударив ще, поки вістря її досягло рівня правого вуха. Людина була настремлена на палю, мов ягня на рожен, різниця була тільки в тому, що кінець палі виходив не крізь рот, а крізь плече і майже не зачепив ні шлунку, ні серця, ні легень. Мерджан відкинув довбню і, переступивши через калюжу крові, підійшов до своєї жертви й почав розглядати нерухоме тіло. Цигани перевернули Радисава на спину й почали прив'язувати його ноги до палі. А Мерджан, спостерігаючи чи селянин живий, уважно вступився в його набрякле обличчя. З-під нерухомих повік широко дивилися очі, рот був відкритий, губи зсудомлені; між губами біліли зціплені зуби. Обличчя з нерухомими м'язами нагадувало маску. Ale серце в катованого ще тихо билося, він часто й нерівно дихав. Цигани почали здіймати його на рожні, наче барана. Мерджан гримав на них, щоб підіймали обережно, і сам їм помогав. Вони закріпили нижній, товстий кінець палі між двома стовпами і прибили її великими цвяхами, а потім ззаду підперли короткою дошкою, яку прибили до палі і до балки риштовань.

Коли все було закінчено, кати зійшли з помосту і приєдналися до стражників, а на палі залишалась висіти піднита на добре два аршини людина. Здалека можна було тільки здогадатись, що паля, до якої прив'язані ноги Радисава, проходить крізь його тіло. Тому для глядачів

ця посаджена на палю людина була схожа на статую, що височить у повітрі над річкою, на самому верху риштовань.

На обох берегах у натовпі пронісся шум і хвилювання. Дехто стояв, опустивши голову, а інші, не озираючись, швидко розходились. Більшість мовчазно дивилася на цю людську постать, підняту високо над рікою. Все в них хололо від жаху, ноги підкошувались, але вони не могли ні ворухнутися, ні відірвати погляду від цього видовища. Крізь переляканій натовп проштовхувалась божевільна Ілинка; вона заглядала кожному у вічі, намагаючись вловити погляд, прочитати щось у ньому, довідатись, де, поховані її, принесені в жертву, діти.

Плевлянин, Мерджан і ще двоє стражників знову підійшли до засудженого й почали розглядати його зближка. Вниз по палі стікала тоненька цівочка крові. Радисав був живий і при пам'яті. Груди його здіймались і опускались, на шиї билися жили, очі кліпали зрідка, але безперервно. Крізь зціплені зуби він невиразно промовляв:

— Турки, турки... на мосту... Ви поздихаєте, як пси... Сконаєте собачою смертю...

Цигани зібрали своє знаряддя і разом з плевлянином та стражниками повернулися риштованням на берег. Народ розступився перед ними й почав розходитись. Тільки хлопчаки, що повилазили на високі купи каміння та на голі сучки, все ще чогось чекали, не знаючи, чи все вже закінчилось, чи ще буде щось з тією дивною людиною, яка стримить над водою, наче застигла в стрибку..

Плевлянин підійшов до Абід-аги і доповів, що все виконано як слід, що засуджений — живий і, здається, ще буде жити, бо внутрішні органи в нього майже не пошкоджені. Абід-ага не відповів, навіть не подивився на нього, тільки махнув рукою, щоб йому привели коня, і почав прощатися з Тосун-ефенді та майстром Антонієм. Чути було, як на майдані глашатай дзвінким голосом сповіщав, що вирок виконано і що така сама, навіть жахливіша кара чекає на кожного, хто вчинить подібний злочин.

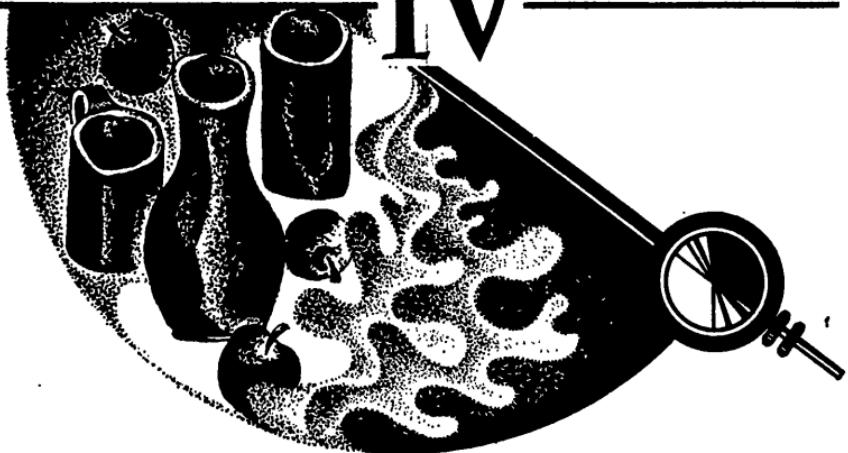
Плевлянин розгублено стояв на березі, що швидко порожнів. Слуга тримав коня, а стражники чекали наказу. Плевлянин відчував, що треба щось сказати, але не міг, бо його охопило таке збентеження, що йому здавалось — він ось-ось злетить у повітря. Аж тепер дійшло до його свідомості все те, про що він, поки клопотався стратою,

не міг думати. Згадав погрозу Абід-аги посадити його на палю, якщо він не зловить шкідника. Він уникнув цього страхіття, але тільки в останню мить. Той, що зараз височить на риштованні, докладав уночі всіх зусиль, щоб так сталося. А сталося навпаки. Плевлянину досить було кинути побіжний погляд на людину, що ще жива височіла над рікою, як його охоплював жах і якась хвороблива радість,— адже не його спіткала ця доля: його тіло ціле, вільне і здатне рухатись. Від цієї думки його груди, ноги й руки щось дивно поколювало, і йому хотілось рухатися, сміятися й говорити, щоб переконалися, що він здоровий, що може вільно ходити, розмовляти й голосно сміятися, що, коли хоче, може співати, а не вичавлювати з себе, сидячи на палі, безсилі прокльони в очікуванні смерті, як єдиного можливого щастя. Його руки самі здіймалися, ноги самі підстрибували, рот сам роззвяявся, і з нього вилітив потік слів упереміж з судомним сміхом:

— Ха-ха-ха! Радисаве, гірська русалко, чого ти так скарлючися? Чого не руйнуеш моста? Чого розkvоктався? Співай, танцюй, русалко!

Здивовані стражники злякано дивилися, як їхній начальник танцює, розвівши в сторони руки, підспівує і заходиться реготом, вигукуючи дивні слова запіненим ротом. Вороний кінь скоса й лякливо дивився на свого хазяїна.

IV

Жахлива звістка про жорстоку страту швидко розлетілась по місту та його околицях. Невимовний жах охопив городян та робітників. Люди ледве усвідомили те, що сталося протягом короткого листопадового дня. Скрізь говорили про людину на палі, яка там, високо над риштованням, усе ще жила. Кожний зарікався говорити про неї, та марно: думка безперервно поверталась до цього і примушувала дивитись у бік моста.

Селяни, які возили з Бані камінь на будівництво, доїжджаючи до місця страти, відводили очі і лагідно підганяли волів, щоб швидше минути його. Робітники, що працювали на березі і на будівництві опор, перегукувались упівголоса, і то лише, коли треба було. Навіть наглядачі з ліциновими дріжками в руках були мовчазніші і стриманіші. Бліді далматинські каменотеси, зціпивши зуби і повернувшись спиною до моста, своїми зубилами сердито довбали камінь. Їхні удари нагадували стукіт дятлів у лісі.

Швидко сутеніло, і робітники, бажаючи бути чимдалі від риштовань, поспішли на ночівлю. Перш ніж стемніло, Мерджан і довірений слуга Абід-аги знову піднялися до Радисава і виявили, що засуджений все ще, навіть і через чотири години після виконання страти, живий і, здається, при пам'яті. Знесилений лихоманкою Радисав ледве розплющував очі, але, коли побачив внизу цигана,

застогнав голосніше. Крізь передсмертний стогін можна було розібрati тільки окремі слова:

— Турки... Турки... Міст...

Задоволені, вони пішли до будинку Абід-аги на Бикавець, розповідаючи по дорозі кожному, що посаджений на палю ще живе, скречоче зубами, виразно вимовляє слова і, очевидно, проживе до завтра до обіду. Задоволений був і Абід-ага; він наказав виплатити Мерджанові обіцяну нагороду.

Цієї ночі в місті і навколо моста всі засинали з острахом. Та чимало було й таких, хто зовсім не змікав очей.

Настав понеділок. Ні на будівництві, ні в цілому місті не було людини, яка б не поглядала поверх цього сплетіння балок та дощок над водою туди, де на краю помосту, наче на носі корабля, виднілась самотня і випростана постать на палі. Багато хто, що, прокидаючись вранці, думав, ніби вchorашня страта на мосту йому тільки приснилась, тепер стояв, освітлений сонцем, і додивлявся свій жахливий сон наяву.

Серед робітників панувало вchorашнє мовчання, гніточне й озлоблене. В містечку — те саме перешптування й збентеження. Мерджан і довірений слуга Абід-аги знову піднялися на поміст, щось сказавши один одному, підвели голови й подивилися вгору на обличчя страченого. Мерджан навіть смикнув його за холощу. По тому, як вони, зйшовши на берег, мовчазно пройшли між зайнятих роботою людей, всі зрозуміли, що Радисав помер. І всі серби відчули полегшення, наче здобули невидиму перемогу.

Тепер вони сміливіше дивилися на риштовання і на страченого. Відчували, що в безперестанній боротьбі та суперництві з турками перевага тепер на їхньому боці. Смерть — це найвагоміший аргумент. Роти, що їх досі заціплювали страх, розкривалися самі по собі. Брудні та мокрі люди, худі, неголені, підважуючи сосновими підймами важкі брили банського каменю, зупинялися на мить, віддихувались і тихо говорили один одному:

— Прости його, боже, і помилуй!

— Мученик! Заступник наш!

— Хіба не бачиш, що він прилучився до лицу святих? Святий стражданник!

І кожен крадькома поглядав на небіжчика, який стояв струнко, наче вів за собою військовий загін. Високо вгорі він уже не здавався ні страшним, ні жалюгідним. Навпа-

ки, всім тепер стало ясно, як він піднявся над ними й ви-різився. Звільнений від земних пут і турбот, він більше не знає страждань, не терпить мук. Тепер уже ніщо йому не страшне: ні рушниця, ні шабля, ні зла думка, ні людське слово, ні турецький суд. Голий до пояса, випростаний, зі зв'язаними руками й ногами, з закинутою головою, він не був схожий на людину, тіло якої зазнає тління і розпадається, а нагадував високо підняту, неприступну статую, що стоятиме тут віки.

Робітники відверталися і крадькома хрестилися.

На Майдані одна до одної з двора в двір перебігали, жінки, щоб хоч хвильку крадькома поговорити з сусідкою, поплакати разом з нею, і відразу ж поверталися бігцем додому, побоюючись, щоб не пригорів обід. Одна з них запалила в себе лампадку. Незабаром у всіх хатах горіли лампадки в кутках кімнат. Діти в святковому настрої, зворушені дивилися на ці вогники, слухаючи незрозумілі, уривчасті слова старших:

— Господи, захисти і помилуй!

— О мученику, тебе прийняв бог, наче б ти побудував найбільшу церкву!

— Поможи нам, єдиний боже, знищ ворога і не дай йому довго панувати!

Діти безперервно заштовхували, що означає «мученик», хто і де буде церкву. Особливо допитувались хлопчики. Матері їх заспокоювали:

— Мовчи, лебедику мій! Мовчи, слухай маму і, поки віку, бережися клятого турка!

Надвечір Абід-ага ще раз обійшов будову і, задоволений дією страшного прикладу, наказав, щоб страченого зняли:

— Киньте собаку собакам!

В цю вологу і теплувату ніч, що надійшла швидко, наче навесні, робітники вели між собою таємничі і схвилювані розмови: і ті, які раніше й чути не хотіли про руйнування моста та опір, зараз готові були на все. Людина на палі стала предметом спільніх турбот, святынею. Кількасот змучених людей, підштовхуваних вродженим інстинктом, силою співчуття та старих звичаїв, заворушилися і об'єдналися в зусиллях, щоб здобути труп мученика, оберегти його від наруги і по-християнськи поховати. Крадькома перешіптувшись, робітники по халупах і землянках зібрали між собою сім піastrів, щоб підкупити Мерджана. Для цієї справи вибрали з-поміж себе

трьох найхитріших людей. Мокрі і змучені роботою, вони здалека почали розмову з Мерджаном. Суплячись, чухаючи потиличю і навмисно заїкаючись, найстаріший з-поміж них почав:

— Ну що ж, таке мало статися. Так уже судилося. Тільки, сам знаєш, людина — боже створіння, і не годиться, щоб її звірі їли або пси шматували.

Мерджан одразу відчув, про що йдеться. Він не ухилявся від розмови, але відповів стурбовано:

— Ні, ні! Ні в якому разі. Й не говоріть мені про це. Велике нещастя наклічете на мою голову. Хіба ви не знаєте, який лютий Абід-ага?

Селянин моршився і думав: «Циган — нехрещена душа. Не можеш з ним ні покуматися, ні побрататися. Не проймеш його нічим. Не жди дяки від приблудної псяки». А праву руку тримав у кишені кожуха і стискав у ній сім піастрів.

— Таж ми знаємо, як воно є. І тобі, скажімо, не легко. Але ти шкоди не матимеш. Ось чотири піастри. Ледве ми їх зібрали, думаемо, то немало.

— Ні, ні! Мені життя дорожче за всі земні блага. Абід-ага не залишив би мене живим, бо він бачить усе навіть тоді, коли спить. Навіть страшно подумати!

— Тут чотири, але хай уже буде й п'ять. І ще знається, — правив своєї селянин, не звертаючи уваги на зітхання цигана.

— Не можу, не смію, от і все!

— Правда, тобі наказано кинути це... тіло, скажімо, пісам. Ти кинеш, а що з ним буде опісля, це не твоя турбота. Ніхто про це тебе не спитає. Тоді б ми, скажімо, взяли це... тіло і поховали крадькома, за нашим законом, так, щоб ніхто на світі про це не знав. А ти, скажімо, пояснив би, що пси розірвали це... тіло. От і все, а ти своє матимеш.

Селянин говорив обережно, вдумливо, тільки чогось завжди затинався перед словом «тіло».

— Щоб я за п'ять піастрів голову загубив? Ні, ні, ні!

— За шість, — додав спокійно селянин.

І тоді циган, випроставшись, розвів руками, споважнів і з виразом схильованої щирості, на яку здатні тільки люди, що не відрізняють брехню від правди, стояв перед селянином, наче він був засуджений, а селянин був його катом.

— Ну, що ж, коли вже в мене така доля, хай моя жінка залишиться вдовою, мої діти — сиротами. Давайте мені сім піastrів і забираєте небіжчика, тільки щоб ніхто не бачив і не зінав.

Селянин крутив головою, жалкуючи, що доведеться віддати цьому негіднику все до останнього гроша. Наче циган підглянув, скільки грошей у нього в кулаці.

І вони докладно домовилися про все. Мерджан здійме мерця з риштовань і перенесе на лівий берег ріки, коли настануть сутінки, кине на кам'янистий схил біля шляху, щоб його там могли бачити слуги Абід-аги і перехожі. Поблизу в кущах сховаються ті троє. Коли стемніє, вони візьмуть труп, поховають його в потайному місці, не залишивши жодних слідів. І буде здаватися цілком імовірним, що собаки вночі розтягли і з'їли тіло. Три піastrи дають Мерджану наперед, а чотири — після діла.

І тієї ж ночі все було зроблено, як домовилися.

Коли почало смеркати, Мерджан зняв труп з помосту і кинув на берег біля дороги. Тіло не було схоже на те, яке всі бачили протягом двох днів. Це був знову старий Радисав, невеличкий і згорблений, тільки зекровлений і неживий. Кат з помічниками перебрався риштованням на другий берег і вернувся до міста. Селяни вичікували в густих кущах. На шляху з'явився якийсь запізнілий перехожий, що, мабуть, повертається додому. Згодом навколо запанувала тиша, і стало темно. Звідкілясь почали з'являтися бездомні здоровенні пси, голодні й полохливі. Селяни, кидаючи в них з кущів каміння, відганяли їх. Пси з підігнаними хвостами відбігали вбік, а потім знову зупинялися і чекали. В темряві очі їхні горіли й світились. Коли зовсім стемніло і відпала загроза, що хтось нагодиться, селяни вийшли з своєї криївки з киркою, лопатою та двома дошками. Поклавши дошки одну на одну, селяни віднесли небіжчика вбік від шляху. В руслі пересохлого потоку, що навесні був повноводим і збігав у Дрину, селяни відгребли гальку, нанесену водою, і мовчки, швидко викопали глибоку могилу. В могилу спустили тверде, холодне і скорчене тіло. Найстаріший селянин зіскочив у яму, обережно ударив кілька разів кресалом об кремінь, запалив спочатку трут, а потім —тоненьку воскову свічку. Заслоняючи вогник долонями, він обережно поставив свічку в уголів'ї покійника й тричі швидко перехрестився. За ним перехрестилися і ті двоє,

що стояли в темряві над могилою. Потім селянин провів над небіжчиком двічі рукою, начебто поливав з келиха невидимим вином, і двічі проговорив тихо і скрушно:

— Со святыми упокой, Христе, душу раба твого.

Потім ще шептав якісь незв'язні й незрозумілі вроцисті й суворі слова молитви, а ті двоє над могилою безпредстанку хрестилися. А коли замовк, яому подали зверху дві дошки. Він склав їх так, що вони утворили над покійником ніби віко труни. Селянин перехрестився ще раз, погасив свічку і вибрався з могили. Тоді всі троє почали обережно і швидко кидати в могилу глину і старанно її втрамбовувати, щоб над могилою не залишилося помітного горбка. А коли все закінчили, засипали свіжу, перекопану землю галькою. Потім ще раз перехрестилися і, роблячи великий гак, щоб вийти на шлях чимдалі від могили, попростили додому.

Вночі пройшов дощ; коли розвидніло, вся річкова долина була вкрита молочно-білим туманом і повна важкої теплої вологи. В небі то зростало, то майже зникало біле сяйво — сонце боролося з туманом і ніяк не могло перемогти його. Все навколо здавалося примарним і дивним. Люди раптом виринали з туману і так само раптово зникали в ньому. Рано-вранці через місто проїхав простий віз з двома стражниками, які притримували зв'язаного плевлянина — свого вchorашнього начальника.

Відтоді, коли плевлянин, зрадівши, що залишився живим і що його не насаджено на палю, раптом почав перед усіма танцювати: він так і не заспокоївся. Усі м'язи його сіпалися, він не міг встояти на місці, його постійно мучила нездоланна потреба переконати себе й інших, що він живий, здоровий і спритний. Час від часу він згадував Абід-агу, єдину людину, що затымарювала його радість, і тоді одразу глибоко замислювався. Але невдовзі в ньому знову з'являлася потреба рухатися і кривлятися. Він вставав і, ляскавчи пальцями та вигинаючись, мов танцівниця, розводив руки й дріботів ногами. Все новими й новими швидкими рухами намагався довести, що він таки не на палі, і, важко дихаючи, вигукав:

— Ось так... Ось так... і так можу, і так... і так!

Він не хотів нічого їсти, а розпочату розмову раптом обривав і, танцюючи, по-дитячому запевняв при кожному русі:

— Ось так, бачите, ось так... і так, і так!

Коли, нарешті, ввечері вирішили доповісти Абід-азі, що робиться з плевлянином, Абід-ага холодно і коротко відрубав:

— Відвезіть божевільного в Плевлю. Хай його вдома зв'яжуть, щоб не лякав людей. Він не годився для цієї роботи.

Так і вчинили. Плевлянина посадили на віз, але, оскільки йому не можна було дати ради, стражники мусили прив'язати його. Плевлянин плакав, лаявся, кидався, поки ще мав змогу рухати якоюсь частиною тіла, і все кричав: «Ось так! Ось так!» Нарешті, довелося зв'язати руки й ноги таким чином, що він мусив сидіти на возі нерухомо, як лантух. Але коли він перестав рухатися, йому здалося, що його саджають на палю, і плевлянин почав корчитися, відчайдушно кричачи:

— Не мене, не мене! Русалку ловіть! Не чіпайте мене, Абід-аго!

На його крик із хат вибігали люди; віз із двома стражниками і хворим швидко промчав по Добрунському шляху і зник в імлі, крізь яку ледь пробивалося сонце.

Раптовий і сумний від'їзд плевлянина ще більше налякав городян. Почали ширитися чутки, що засуджений селянин був невинний і що плевлянин узяв його загибелю на свою душу. На Майдані сербські жінки розповідали, що русалки поховали тіло нещасного Радисава під Бутковими Стінами і що вночі на його могилу падає яскраве сяйво: тисячі тисяч запалених свічок довгою стрічкою спускаються з неба на землю. Вони бачили це сяйво крізь слізози.

Багато про що перешіптувались і говорили, але страх був надто сильний. Роботи на мосту йшли без перешкод і зволікань. Вони тривали б хтосьна як довго, коли б на початку грудня раптом не вдарили люті морози, проти яких навіть Абід-ага не міг нічого вдіяти.

Таких морозів і хуртовин у першій половині грудня ще не було. Камінь примерзав до землі, тріщали дерева. Сніgom заносило матеріал, риштовання. Дув сильний вітер то в одному, то в другому напрямі. Абід-ага ще кілька днів тримався свого, а потім таки здався: розпустив робітників, припинив роботи. І під час найбільшої хуртовини виїхав із своїми людьми. Того ж дня, обклавшись соломою та ковдрами, на сільських санях поїхав

Тосун-ефенді, а після нього — і майстер Антоній. Робітники розбрелися по селах тихо і непомітно, наче вода, яку поглинає земля. Будову було залишено, мов набриду іграшку.

Перед від'їздом Абід-ага знову зібрав іменитих турків. Пригнічений усвідомленням своєї безсилої люті, він сказав, що, як і минулого року, все залишає на їхню відповідальність.

— Я від'їжжаю, але мої очі залишаються тут. Пильнуйте добре: краще відсічіть двадцять непокірних голів, ніж має загубитися хоч один султанів цвях. Як тільки настане весна, я буду знову тут і зажадаю від кожного звіту.

Імениті городяни, як і торік, пообіцяли, що виконають його наказ і, кутаючись в кожухи, сіряки та шалі і дякуючи богу, що дав холодну зиму й хуртовину і обмежив свою могутністю владу сильних, розійшлися по домах.

А коли настала весна, прибув не Абід-ага, а новий повірений візира — Аріф-бег разом з Тосун-ефенді. З Абід-агою трапилося те, чого він так боявся. Хтось із тих, що добре був обізнаний з справами, бо, мабуть, зблизька все спостерігав, докладно доповів візиру про вчинки Абід-аги на будівництві вишеградського моста. Візир довідався, що протягом двох років на будівництві щодня безоплатно працювало двісті-триста робітників, часто на своїх харчах, а візирові гроші Абід-ага брав собі. Була підрахована навіть сума, яку він за цей час привласнив (свою нечесність, як це часто буває в житті, Абід-ага прикривав зовнішньою ретельністю і надмірною суворістю). І люд усього краю, не тільки християни, але й турки, замість благословляти цю велику споруду, що будувалася на помин душі, прокляли ту мить, у яку вона була розпочата, і того, хто її наказав будувати. Мехмед-паша, що ціле своє життя боровся з крадіжками та продажністю підлеглих, наказав своєму повіреному повернути всі привласнені гроші, а зі своїм майном та гаремом негайно виїхати до малого анатолійського містечка і там собі тихо сидіти, якщо не хоче набратися більшого лиха.

На третій день після приїзду Аріф-бега прибув з Далмації майстер Антоній зі своїми робітниками. Тосун-ефенді представив його новому повіреному. Ясного і теплого квітневого дня вони обійшли будівництво і затвердили

розвороток перших робіт. Коли Аріф-бег пішов собі і старі знайомі на березі річки залишилися самі, майстер Антоній уважно подивився в обличчя Тосун-ефенді, що навіть такого сонячного дня мерзлякувато кутався в широкий чорний плащ.

— Це зовсім інша людина. Слава богу! Мене тільки цікавить, хто був такий мудрий і сміливий, що сповістив про все великого візира й усунув цю потвору.

Тосун-ефенді, дивлячись перед себе, спокійно промовив:

— Немає сумніву, цей крацій.

— То мав бути хтось такий, хто добре знате все, що робив Абід-ага, хто вхожий до візира і користується його довір'ям.

— Безперечно, цей крацій,— відповів Тосун-ефенді, не підводячи очей і загортуючись ще більше в свій плащ.

Так почалася робота під наглядом нового повіреного Аріф-бega.

І справді, це був зовсім інший чоловік. Незвичайно довгоногий, згорблений, лисий, червонощокий, з розкосими чорними насмішковатими очима. Народ відразу прозвав Аріф-бega Mіcір-бабою¹! Він розворотжався спокійно, без крику, без палиці, без лайки, з посмішкою на обличчі, хоч ніби й звисока; нічого не забував, нічого не випускав з ока. Він вселяв у сердця людей дух суверої ревності до всього, що було пов'язане з візировим ім'ям. Він був спокійною, здоровою і чесною людиною, якій нічого боятися і нічого тайтись, отже, він не мав потреби лякати й ганяти інших. Робота посувалася темпами, що влаштовували візира. За провини карали так само суверо, як і раніше, але безплатна праця була відмінена з першого ж дня. Всім робітникам платили за виконану роботу грішми, а також давали муку і сіль, і темпи будівництва значно підвищились. Не було більше й божевільної Ілинки — взимку вона десь пішла на села.

Споруда росла і розширювалася. Тепер з'ясувалося, що візир дарує людям не тільки міст, але й заїжджий двір — караван-сарай, в якому подорожні з далеких країв, переїхавши через міст, зможуть знайти притулок для себе, своїх коней і товару. За наказом Аріф-бega почалося будівництво караван-саюа. При в'їзді на ринок, за двісті кроків від мосту, там, де дорога на Майдан стрімко

¹ Mіcіr-бaba — отець з Mіcіра, тобто з Єгипту (*tурецьк.*).

підіймається вгору, був майданчик, на якому досі щосереди продавали худобу. Тут саме й розпочалося будівництво заїзду. Роботи посувалися повільно, але вже відразу було видно, що тут поставлять велетенську пішну споруду. Люди навіть не помічали, як повільно, але неухильно зростає кам'яниця, адже всю їхню увагу заполонило будівництво моста.

Те, що зараз творилось на берегах Дрини, здавалося дуже заплутаним; роботи ускладнювались, і жителі міста, які на дозвіллі стежили з берега за будівництвом, мов за яким дивом, не могли второпати, що там діється. Були побудовані нові насыпи і канали в різних напрямках, ріка була розділена на кілька рукавів і переведена з одного русла в друге. Майстер Антоній привів з Далмації вмілих канатників і закупив усе прядиво в місті і в сусідніх околицях; вони в окремих приміщеннях крутили линви незвичайної міцності і товщини. Грецькі теслі за кресленнями майстра Антонія та Тосун-ефенді майстрували великі дерев'яні крани на блоках, встановлювали їх на плотах і, за допомогою линв, переносили кам'яні брили до опор, що підіймалися з річища. Для того, щоб перенести брилу з берега до мостової опори, потрібно було чотири дні.

Стежачи за цим з дня у день, з року в рік, люди втрачали почуття часу і не розуміли кінцевої мети будівельників. Здавалося, що будівництво не посувастися вперед, а дедалі більше заплутується, ускладнюється якими-небудь побічними роботами, і що далі, то менше схоже на те, чим мало б воно бути. Люди, які в житті самі нічого не роблять, ні за що не беруться, втрачають терпіння і часто помиляються, коли оцінюють чужу роботу. Вишеградські турки, говорячи про міст, знову почали знизувати плечима й махати рукою. Християни мовчали, але дивилися на будівництво з потайною зловтіхою, бажали йому невдачі, як і всякий турецькій справі. Приблизно в ці часи ігумен монастиря Бане біля Прибоя записав на останній чистій сторінці однієї з міней:

«Хай буде відомо, що будував міст на Дрині біля Вишеграда Мехмед-паша і велике насилия терпів народ християнський від агар'ян і виконував важку примусову роботу. З-за моря прибували сюди майстри. Будували три роки і пограбували багато сіл. Річку поділили на два і три рукави, але моста навести не змогли».

Минали роки, літо змінювало осінь, зиму — весна, виїжджали і поверталися робітники та майстри. Тепер уже були з'єднані обидва береги Дрини, але не мостом, а дерев'яним риштованням, яке нагадувало незрозуміле і заплутане сплетіння балок та дощок. Біля обох берегів гойдались високі дерев'яні крані, встановлені на міцно звязаних плотах. На обох берегах річки диміли вогні, на яких топили олово, щоб ним залити щілини та шви в опорах.

Наприкінці третього року трапилося нещастя, без якого рідко зводяться великі споруди. Саме закінчували мурувати середню опору, яка трохи вища і в верхній частині ширша від інших,— адже на ній мала бути зведена брама. Під час пересування велетенської кам'яної брили робота зупинилася. Робітники юрмилися навколо величезного, пов'язаного міцними линвами чотирикутного каменя, що висів над їхніми головами. Кран не міг підняти брилу саме на те місце, куди вона мала лягти. Прибіг помічник майстра Антонія — Арап і нетерпляче й сердито почав наказувати (тією чудернацькою змішаною мовою, що протягом років виникла серед цих людей з різних кінців світу) робітникам, які були на плоту і коло крана. Раптом з невідомої причини линви ослабли, і брила, зірвавшись, зачепила краєм Арапа, а потім і всією вагою навалилася на його нижню частину тіла, випадково впавши на своє місце. Люди заметушилися, стали перелякано гукати на поміч. Незабаром прибіг і майстер Антоній. Молодий негр, опритомнівші, стогнав крізь зциплені зуби і переляканим поглядом дивився у вічі майстрів Антонію. Майстер Антоній з нахмуреними бровами, блідий, наказав скликати робітників з інструментами і підняти брилу. Та марні були зусилля. Юнак швидко стікав кров'ю, в нього зупинялось дихання і тъмарився погляд. За півгодини він помер, судомно стискаючи в своїх руках руку майстра Антонія.

Похорон Арапа був урочистою подією, яка надовго заціала в пам'ять. Всі мусульмани-чоловіки вийшли його випровадити в останню путь і по черзі несли його труну, в якій лежала тільки верхня половина молодого тіла, адже нижня половина залишилася під кам'яною брилою. Майстер Антоній поставив над його могилою гарний пам'ятник з каменю, що йшов на будівництво моста. Його приголомшила смерть юнака, якого він ще дитиною вивів

із злиднів; це було в Улцині, де жило кілька сімей негрів, що невідомо як опинилися тут. Але робота не припинялася й на мить.

І ця, і наступна зима була м'яка, і люди працювали на мосту до половини грудня. Починався п'ятий рік будівництва. Зменшувалися штабелі дерева, каміння та різного матеріалу, звужувалися допоміжні роботи.

Біля шляху на Майдан уже стояв звільнений від риштовань новий караван-сарай. Це був великий будинок, вимуруваний з такого самого каменю, що й міст. Ще провадились роботи і всередині, і зовні, але вже тепер можна було бачити, наскільки за своїми розмірами, архітектурою та міцністю нова споруда відрізняється від усього, що колись було задумане і споруджене в містечку. Цей будинок із світло-жовтого каменю, з дахом з темно-червоної черепиці, з рядом гарних великих вікон здавався вишеградцям розкішним і надзвичайно парадним витвором, що віднині стане невід'ємною частиною їхнього щоденного життя. Поставлений візором, він мав такий вигляд, наче в ньому житимуть тільки візирі. Все тут сяяло незвичайною величністю, свідчило про тонкий смак і розкіш, і це хвилювало жителів міста.

Почали знімати риштовання і з моста. Все виразніше можна було бачити міст з красивого банського каменю. Ще окремі майстри і групи робітників виконували роботи, які людям здавалися зайвими і не пов'язаними з будівництвом моста, але зараз уже і для останнього маловірного вишеградця було зрозуміло, що тут усе, що робиться, наперед продумане до найменших дрібниць. Спочатку окреслювалися ті арки, що здавались нижчими й вужчими і стояли найближче до берегів, а потім відкривалася одна за одною й інші арки, поки весь міст з одинадцятьма арками не скинув з себе риштовання і не постав перед жителями міста у всій своїй красі.

Вишеградці, швидкі і на погане й на добре, тепер соромились своїх сумнівів і зневіри. Зараз вони навіть не намагалися приховати свого захоплення, не могли стримати зворушення. Переходити через міст ще не було дозволено, але люди збиралися на обох берегах, особливо на правому, де розташований майдан і центр міста; вони дивилися, як по мосту рухаються робітники і шліфують камінне поруччя та високі лави брами. Вишеградські тури, що зібралися сюди, дивилися на цю чужу для них

будову, яку вони цілих п'ять років по-різному прозивали і якій віщували поганий кінець.

— Адже я вам казав, — почав захоплено і радісно одив ходжа з Душча, — рука візира ніколи нікого не кривдила, ці мудрі люди нарешті збудують те, що задумали, а ви твердили, ніби цього не буде, ім це, мовляв, не під силу. А от бачите — збудували. Та ще й який міст, гарний і зручний, просто диво!

Всі підтакують, хоч ніхто й не пригадує, коли він це говорив, а навпаки — знають, що він разом з ними паплюжив і будову, і того, хто її зводив.

Усі, щиро розчулені, без упину дивуються, дивлячись на міст:

— Ех, люди, бачиш, що виросло в нашому місті!

— От, що значить сила і розум візира: куди гляне — там і достаток, і щастя.

— І це ще не все, — додає веселий і жвавий ходжа, — міст буде ще кращий. Бачите, як його начищають і причепурюють, мов коня на парад!

Так змагалися вони, висловлюючи зворушення, шукаючи щоразу нові, крапці й вагоміші слова похвали. Тільки багатий торговець житом Ахмед-ага Шета, похмурій і скупий чоловік, все ще зневажливо дивився і на будову, і на тих, хто її вихваляє. Високий, жовтий і худорлявий, з чорним пронизливим поглядом, тонкими стиснутими губами, він жмурився на вересневому сонці і не відмовлявся від своєї попередньої думки. Адже трапляється, що в декого чужі діла та вчинки безпричинно викликають заздрість і злість. Тим, хто зворушене хвалив величність і надійність моста, кажучи, що він міцніший від будь-якого замка, Шета зневажливо кидав:

— Ще не було повені, справжньої вишеградської повені. От тоді побачите, що од нього залишиться!

Всі заперечували йому і хвалили тих, хто працював на мосту, особливо Аrif-бела, який з посмішкою, немов граючись, звів таку споруду. Але Шета твердо вирішив нікого і ніщо не визнавати.

— Коли б не було Абід-аги, його зеленої палиці, його суворих та жорстоких порядків, чи ж зміг би оцей Micer-баба з своїми посмішками та закладеними за спину руками збудувати міст?

Розлючений загальним захопленням, наче хтось особисто його образив, Шета сердито пішов у свою крамницю,

щоб сісти на своє постійне місце, звідки не видно ні сонця, ні моста і не чути гомону збуджених людей.

Але Шета був самотнім винятком. Радість і зворушення городян зростали і поширювались на довколишні села. У перші дні жовтня Аріф-бег влаштував свято з нагоди закінчення будівництва моста. Ця дуже сурова й поважна людина з панськими звичками, що витрачала всі видані для будівництва гроші за призначенням, не залишаючи нічого для себе, стала для народу героем дня. Про Аріф-бega говорили більше, ніж про самого візира. Свято було пишне й багате.

Наглядачі та робітники були винагороджені грішми і одягом; пригощали всіх, хто тільки цього бажав, два дні. За здоров'я візира і їли, й пили, в його честь грали, співали і танцювали; влаштовувались змагання піших та вершників; бідноті видавали м'ясо і ласощі. На ринку в котлах варили халву і ще гарячою роздавали людям. В ці дні наївся солодкого й той, хто не бачив його і в дні байраму. Навіть у навколошні села привозили халву; кожен, хто куштував її, бажав здоров'я візорів і довгого віку його спорудам. Були й такі, які по чотирнадцять разів підходили до котла, поки, нарешті, їх не впізнавали куховари і не проганяли черпаками. Одне циганча стільки з'їло гарячої халви, що померло.

Багатьом все це запам'яталося надовго. Люди переказували з покоління в покоління подробиці свята, як і різні легенди про виникнення моста, тим більше, що візирі та шановні повірені, які роздавали подарунки, пізніше траплялися дуже рідко. Можливо, чесні і щедрі візирі та повірені звелися з світу, і подібні свята стали рідкісними і взагалі невідомими явищами, поки, нарешті, не перетворилися в легенди, подібні до легенд про русалок, про Стою й Остою та інші дива.

Поки тривало святкування, як і взагалі в перші дні, люди ходили мостом безліч разів з одного берега на другий. Діти бігли, дорослі йшли повагом, статечно розмовляючи або оглядаючи з кожного місця все нові і нові краєвиди, які відкривалися з моста. Хворих, калік та паралізованих приносили сюди на ношах, бо ніхто не хотів відмовитись від участі у святкуванні. Кожен, навіть найнепомітніший городянин відчував, як у нього раптом прибула сила: наче міст помножив його здібності, і він став учасником цього надлюдського подвигу, якийувійшов

в його повсякденне життя; міст став частиною життя так само, як доти входили в нього земля, вода й небо; завдяки чиїмсь благотворним зусиллям, раптом здійснилося одне з найбільших бажань людей — їхня давня мрія — ходити над водою і долати простір.

Парубки-турки танцювали навколо котла з халвою, заходили «коло» на мосту; їм здавалося, що вони ширяють над землею; на брамі, взявшись за руки, так тупотіли ногами, наче випробовували міцність моста. Навколо молодих танцюристів, які невтомно підстрибували в однаковому ритмі, пританцювали діти, пробігали між ногами, наче крізь рухомий тин, стояли в середині «кола» вперше в житті на мосту, про який стільки років говорено, та ще до того ж на брамі, під якою, як подейкують, замурований нещасний Арап, який начебто ночами лякає людей. Діти веселились у парубоцькому «колі», але їхні серця завмирали від страху при згадці про Арапа, який навіть коли жив і працював тут, то безперервно лякає дітей містечка. На цьому високому новому і незвичайному мосту їм здавалося, що вони давно покинули матір і рідний дім і заблудились у країні чорних людей, величних замків і незвичних забав; вони третміли, але не могли відігнати від себе думок про Арапа або відрватися від танцю на чудовому новому мосту. Тільки якесь нове диво могло привернути до себе їхню увагу.

Якийсь Мурат, що його прозвали Мутою¹, придуркуватий юнак з родини аги Турковича з Незука, з якого в містечку часто глузували, раптом виліз на кам'яне поруччя моста. Почулися дитячі крики, здивовані й перелякані голоси дорослих, а ідiot, широко розвівши руки й закинувши голову, крок за кроком ступав по вузьких плитах поруччя, наче він ішов не над безоднею, а брав участь у найцікавішій грі. Слідом за ним по мосту рухався натовп дітлахів і нероб і підбадьорював його. А на другому кінці моста його зустрів брат Алі-ага і відшмаргав, як малу дитину.

Дехто йшов берегом річки вниз за течією до Калати або Мезалина, куди з півгодини ходу від мосту, і звідти милувався ним. Білий, легкий, він виділявся над зеленою водою між темних берегів своїми величними, неоднакового розміру арками, нагадуючи дивну арабеску.

¹ Мута — недорікуватий (сербськ.).

В ці дні була принесена і велика біла мармурова плита з висіченим написом і прикріплена на брамі до муру з червонуватого каменю, що здіймається на добре три аршини над перилами моста. Довгий час біля напису юрмилися люди, дивились на нього, поки не з'являвся якийсь софта¹ чи молодий хафіз², що за чашку кави або скибку кавуна, а то й просто за спасибі більш-менш вдало, в міру своїх знань прочитував напис.

Сотні раз у ці дні по складах повторювалися рядки тариха, складеного якимсь цареградським віршувальником Баді. Вони сповіщали ім'я та посаду того, хто звів цю споруду, та щасливий рік дев'ятсот сімдесят п'ятий після Хеджри³, тобто тисяча п'ятсот сімдесят перший рік за християнським літочисленням, коли вона була закінчена. Цей Баді, якщо йому добре платили, писав легкі, дзвінкі вірші і вмів їх пропонувати іменитим людям, які будували або лагодили великі будови. Ті, що його знали і трохи заздрили йому, говорили зневажливо, що небозівд — єдина споруда, на якій ще немає тариха Баді. А він, незважаючи на добре заробітки, бідував і голодував. Завжди боровся з нуждою, яка часто переслідує поетів, наче якесь прокляття, від якого ніяка платня та винагорода не можуть захистити.

Неписьменність людей доповнювалася їхньою живою уявою, і кожен містечковий грамотій по-своєму читав і тлумачив тарих поета Баді. Як і всякий друкований текст, цей тарих, висічений у вічному камені, що залишився незмінним і вічним, читали різні люди — розумні й дурні, добрі і злі. І кожен із слухачів запам'ятував ті вірші, які були найприємніші для його слуху і відповідали його смаку. Переходячи з вуст у вуста, вони оновлювалися, змінювались і спотворювалися до безглуздя.

На камені було вирізьблено:

Дивіться!
Мехмед-паша, наймудріша і наймогутніша
людина своєї доби,
Здійснив заповіт свого серця
і свою турботою і зусиллями
Звів міст на річці Дрині.

¹ Софта — учень мусульманського духовного училища (*турецьк.*).

² Хафіз (гафіз) — молодий богослов (*турецьк.*).

³ Хеджра — арабсько-мусульманське літочислення від часу втечі Магомета з Мекки в Медіну. (622 р.).

На цій глибокій і швидкій річці
Його попередники нічого не могли спорудити.
Сподіваюсь, що з божої волі ця споруда буде мідна,
А сам він житиме в щасті,
Ніколи не знатиме скорботи,
Адже він пожертвував на це своє золото й срібло,
І ніхто не може сказати, що марно витрачено кошти,
Якщо вони пішли для такої справи.
Коли будівництво було закінчене,
Баді, який бачив усе, промовив:
«Хай бог благословить цю споруду.
Цей красивий і чудовий міст!»

Нарешті, люди досита найлися, надивувалися, надивилися на міст і наслухалися віршів із напису. Те, що в перші дні було дивом, теперувійшло в їхнє повсякденне життя, і вони проходили мостом байдуже й неуважно, заклопотані своїми справами, ніби під ними не протікала бурхлива річка, ніби це був один з багатьох шляхів, пропоттаних ними та їхньою худобою. А плита з написом залишалась німою, як і всякий камінь.

Тепер шлях на лівому березі був зв'язаний із шляхом, що тягся рівниною на правому березі річки. Не стало ні чорного, подірявленого шашелем порона, ні вередливих поронників. Лише під крайніми арками моста залишився піщаний спуск та стрімкі береги, по яких колись було важко підніматися і спускатись. Тут колись чекали подорожні переправи і марно гукали з одного берега на другий. Усе це, разом з примхами бурхливої річки, кануло у вічність. Люди, немов на крилах, високо переходять тепер з одного берега на другий широким, довгим, міцним і стійким, мов гора, мостом. Під копитами він давенить, наче збудований з однієї тонкої кам'яної плити.

Немає більше й тих дерев'яних млинів та халуп, у які подорожні вимущені були проситись на ночівлю. Замість них стоїть розкішний караван-сарай; і тепер де зупиняється подорожнім, яких з кожним днем стає все більше. Вхід до заїзду веде крізь широку, гарну браму, з обох боків якої є по два великі вікна з решітками,— не залізними, а вирізьбленими із каменю. В широкому прямокутному дворі можна розмістити товари й вантажі; сюди виходять двері тридцяти шести кімнат. Трохи далі від берега — стайні. На превеликий подив вона побудована також із каменю, ніби була призначена для султанських коней. Такого караван-саюа немає ніде від Сараєва до Адріанополя. Тут кожний може зупинитись і безплатно

переночувати; тут є вогонь і вода і місце для коней.

Усе це, як і самий міст,— дар великого візира Мехмед-паші. Візир народився шістдесят років тому тут у горах, у невеличкому селі Соколовичах. Його ще малим разом з юрбою сільських хлопчаків вивезли до Стамбула. Кошти на утримання караван-саю виділяються з вакуфу¹, який Мехмед-паша наклав на великі маєтки, захоплені у новозавойованих областях Угорщини.

Отже, після побудови моста і заїзду зникло багато труднощів. Зник би, можливо, й той біль, від якого візир страждав змалку, відколи яничари перевозили його через бурхливу річку біля Вишеграда,— біль, який йому іноді краяв груди. Але Мехмед-паші не судилося довго жити без того болю і довго втішатися своїми вишеградськими спорудами. Незабаром після закінчення останніх робіт, як тільки було збудовано караван-сарай, а про міст пішла слава по світу, Мехмед-паша востаннє відчув гострий біль у грудях, алè на цей раз від сталевого леза.

Якось у п'ятницю, коли разом із своїм почтом він прямував до мечеті, підійшов до нього напівбожевільний обіданий дервіш, простягаючи по милостиню ліву руку. Коли візир повернувся до когось із почту і звелів подати йому щось, дервіш вихопив з правого рукава великий ніж і з усієї сили встромив його візирові між ребра. Хтось із почту зарубав дервіша. Мехмед-паша і його вбивця померли разом. На сірих плитах перед мечеттю вони ще кілька хвилин лежали поруч: великий, кремезний убивця лежав, розкинувши руки й ноги, ніби все ще кипів гнівом шаленої сутички з ворогом, а поряд з ним — великий візир у розхристаному закривавленому одязі; його чалма відлетіла далеко вбік. За останні роки життя візир схуд і згорбився, якось потемнішав і постарів на обличчі. І тепер розпростертій на плитах, з непокритою головою, закривавлений, скорчений, він більше нагадував старого виснаженого селянина із Соколовичів, ніж сановника, недавнього правителя турецької держави.

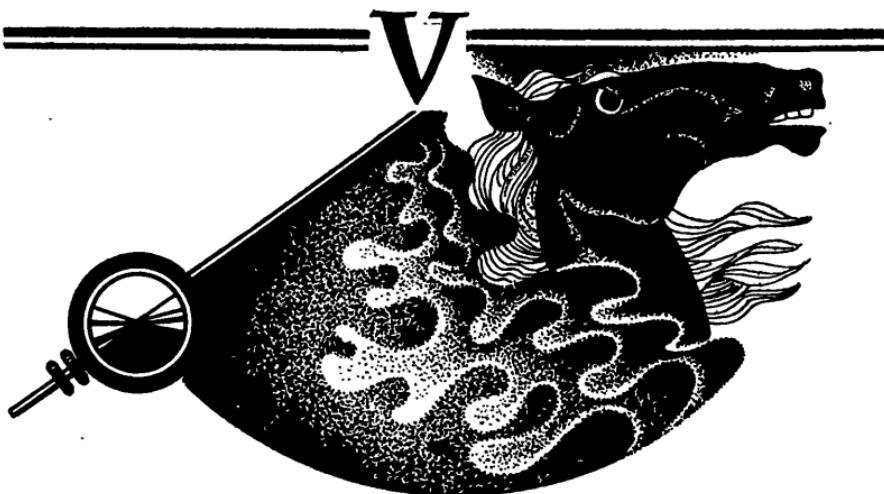
Минуло кілька місяців, поки до Вишеграда дійшла звістка про смерть візира, та й то говорили про це не відкрито, а пошепки, як передають непевну чутку, яка

¹ Вакуф — в мусульманських країнах — майно, надане державою або окремою особою найчастіше мечеті, школі, благодійній установі у вигляді дару або на підставі заповіту (*араб.*).

може і не підтвердитись. Адже в турецькій державі не дозволено було поширювати погані вісті — навіть тоді, коли це стосувалося сусідньої країни, а тим більше, коли мова йшла про події в самій Туреччині. Взагалі на цей раз нікому не було вигідно, щоб багато й довго говорилося про смерть візира. Партія його супротивників, якій кінець кінцем пощастило повалити його, прагнула разом з урочистим погребінням останків візира поховати і всяку згадку про нього. А родичі, прихильники й близькі особи Мехмед-паші в Стамбулі здебільшого теж не хотіли, щоб про колишнього візира багато говорили, бо так їм було легше увійти в довір'я до нових правителів і стерти пам'ять про своє минуле.

Однак дві гарні споруди на Дрині вже почали впливати на торгівлю і зв'язки, на Вишеград і його околиці; вони виконували це незалежно від живих і мертвих, незалежно від тих, хто підноситься, і тих, хто падає. Місто швидко розросталося на обох берегах річки, розширявалося, дедалі тіснішим кільцем оточувало міст та каравансарай, що його народ прозвав Кам'яним заїздом.

Так постав міст із брамою, так розвивалося навколо нього місто. Після цього, понад триста років, його вплив на розвиток міста та його значення в житті вишеградців були такими, якими ми їх коротко вже описали. А сенс та суть його існування полягали в його сталості. Змінювали одне одного людські покоління, а його світлі обриси на тлі міста залишались незмінними, як обриси навколоїшніх гір на тлі неба, як вода, що тече під ним. Старів, звичайно, і він, але час, коли це відбувалось, настільки відрізнявся від строку одного людського життя та життя цілих людських поколінь, що старіння було непомітним. Його життя хоч і повинно було колись закінчитися, нагадувало вічність, адже йому не видно було кінця.

Минуло перших сто років — довгий, згубний час і для людей, і для багатьох їхніх справ, але не відчутний для добре задуманих, міцних споруд. А міст та караван-сарай біля нього стояли й служили людям, як і в перші дні свого існування. Так промайнуло б над ними і друге століття, зі звичною зміною пір року та поколінь, а споруди стояли б собі без змін. Але те, що не міг зробити час, зробив раптовий і непередбачений збіг обставин, що виник далеко від цих місць.

У ті часи — наприкінці сімнадцятого сторіччя, — в Боснії багато співали пісень, говорили вголос і пошепки про Угорщину, яку почали покидати після столітньої окупації турецькі війська. Під час віdstупу турків чимало боснійських поміщиків полягло на угорській землі, захищаючи свої маєтки. Ім, можна сказати, пощастило, бо інші боснійці повернулися на батьківщину голі, як бубни. Після розкішного панського життя на просторих угіддях Угорщини тут їх чекала малородюча земля і вбоге життєвіння. Невиразний відгомін тих даліх подій доходив і до Вишеграда, але нікому навіть на думку не спадало, що ця оспівана в піснях Угорщина має якийсь зв'язок із повсякденним життям містечка. Проте це було так. Після того як турки віdstупили з Угорщини, були втрачені і залишилися за межами держави також і ті маєтки, з прибутків яких утримувався караван-сарай у Вишеграді.

Жителі міста та подорожні, що зупинялися в Кам'яному заїзді, звикли до нього і ніколи не задумувались над тим, на які кошти він утримується і де вони беруться. Всі користувались ним, наче благословенним фруктовим деревом при дорозі, яке належить усім і ні кому. Подорожні за звичкою бажали «вічного спокою душі візира», зовсім не думаючи про те, що візир уже сто років як мертвий, і не питаючи, хто зараз захищає султанські землі та вакуфи. Хто б міг подумати, що, незалежно від відстані, на світі усе так тісно пов'язано між собою. Ось чому в місті спочатку ніхто й не помітив, що прибутики вичерпалися. Слуги працювали, і караван-сарай приймав подорожніх, як і раніше. Думали, що кошти на утримання заїзду затрималися, як це часом бувало й раніше. Однак минали місяці і роки, а гроші не надходили. Слуги почали кидати роботу в заїзді. Тодішній управитель вакуфу Даут-ходжа Мутевелич (так люди прозвали управителів вакуфу, і це прізвисько згодом стало їхнім прізвищем) всюди звертався, але відповіді не було. Подорожні самі себе обслуговували й чистили заїзд, наскільки це було потрібно для них самих та їхньої худоби. А коли хтось від'їжджав, то залишав на долю інших мандрівників сміття й безлад. Але після кожного залишалось завжди трохи більше сміття, ніж до його приїзду.

Даут-ходжа робив усе, щоб врятувати заїзд і підтримати в ньому життя. Спочатку він витрачав на нього власні гроші, а потім почав витрачати позичені в родичів. Так з року в рік він лагодив і впорядковував довірену йому споруду. Тим, хто дорікав йому, що він розоряє себе, зберігаючи те, чого не можна вже зберегти, Даут-ходжа відповідав, що він вкладає свої гроші в добре діло, бо позичає їх богові, і що він, як управитель, останній покине цю будівлю, про яку, як видно, ніхто й думати не хоче.

Цю мудру й побожну, вперту й наполегливу людину, яку довго потім загадувало місто, не міг ніхто відговорити від її безнадійних зусиль. Щиро віddаний своїй справі, Даут-ходжа давно примирився з думкою, що така вже наша доля на землі: боротися проти розрухи, смерті й занепаду, і що людина повинна вистояти в цій боротьбі навіть тоді, коли боротьба зовсім безнадійна. Сидячи перед караван-саarem, який руйнувався на його очах, він відповідав кожному, хто намагався його переконати або висловлював їому співчуття:

— Не треба мене жаліти. Адже всі ми вмираємо тільки один раз, а великі люди двічі: вперше, коли самі покидають землю, а вдруге, коли зникають споруджені ними на спомин душі будівлі.

Коли Даут-ходжі нічим було платити поденникам, він сам своїми старечими руками полов бур'ян коло заїзду і лагодив огорожу. Одного дня він виліз на дах, щоб поправити черепицю, що позсуvalася, і там помер. Було ясно, що вишеградський ходжа не міг зберегти того, що заснував великий візир, а історичні події прирекли на знищення.

Після смерті Даут-ходжі заїзд почав швидко занепадати. Це було помітно по всьому. Колодязі позабруднювались і почали смердіти, дах став протікати, а вікна і двері не захищали більше від вітру. Стайні геть поросли бур'яном. Але зовні караван-сарай не змінився і здавався непорушним у своїй красі. Спокійно дивилися на світ великі вікна при землі, оздоблені арками та вирізьбленими з суцільних брил вапняку решітками, що нагадували тонке мереживо. А на верхніх, звичайних вікнах уже з'явилися ознаки руїни, занедбаності й пустки. Поступово люди почали оминати караван-сарай і зупинялись на нічівлю в місті, у платному заїзді Устамуїча. Дедалі рідше повертали подорожні в караван-сарай, хоч тут замість плати треба було тільки побажати «вічного спокою візировій душі». Нарешті, коли стало ясно, що грошей не буде і нема кому турбуватися про візирову споруду, за неї церестав дбати навіть новий управитель. Караван-сарай став німий і порожній, як і всі будинки, де ніхто не живе і які ніхто не доглядає. Навколо все заросло кропивою й будяками, а на даху почало збиратися й гніздитися горлате гайвороння.

Так передчасно і несподівано (всі подібні справи трапляються несподівано!) почав руйнуватися і розвалювався візирів Кам'яний заїзд.

Якщо караван-сарай збіgom незвичайних обставин мусив зрадити своє призначення і передчасно перетворитися в руїну, то міст, який не потребував ні догляду, ні витрат на утримання, залишився цілим, непошкодженим і незмінним і так само зв'язував обидва береги ріки. І, як у перший день свого існування, він переносив на собі живі й неживі вантажі.

В його мурах гніздилися птахи, в ледве помітних щілинах, які робив час, росли тонкі стеблини трави. Під постійним впливом вологи, тепла і вітру, що віяв то в одному, то в другому напрямі над долиною річки, митий дощами та сушений сонячною спекою жовтуватий пористий камінь ставав матово-білим, немов пергамент, і в п'ятьмі здавалося, наче він світиться зсередини. Великі і часті повені — постійне й страшне лихо міста — не могли йому завдати ніякої шкоди. Повені траплялися щороку навесні й восени, але не завжди були однаково небезпечні для міста, розташованого біля моста. Щороку раз чи двічі Дрина підіймалася, каламутилась і з великим шумом несла попід арками моста зірвані загорожі, викорчувані пеньки, жовто-буре листя і хмиз із прибережних лісів. У місті від повені терпіли двори, городи та комори, що лежали біля самої річки. На цьому все й кінчалося. Але кожних двадцять-тридцять років бували й великі повені. Вони запам'ятовувалися, мов повстання або війни, і їх датами користувались жителі міста для визначення давності споруд і тривалості людського віку. («За п'ять-шість років до великої повені», «Під час великої повені»).

Після кожного такого водопілля дуже мало чого залишалося від рухомого майна в тій частині міста, яка лежить на піщаній косі між Дриною та Рзавом. Так повінь відкидала Вишеград на кілька років назад. Цілі покоління решту свого віку витрачали на те, щоб залагодити шкоду й нещастя, що їх завдала велика повідь. Вони до кінця життя згадували в размовах ту жахливу осінню ніч, коли під холодним дощем і страшеним вітром, при свіtlі поодиноких ліхтарів виносили кожний з своєї хати і крамниці майно і крам і переprавляли на гору, в Майдан, у чужі хати та комори. Коли наступного туманного ранку вони дивилися з пагорба на місто, яке любили гаряче, щиро — до нестями, і бачили каламутну воду, що, запінена, ринула, сягаючи аж до дахів, і з тріском відривала дошку за дошкою, вони лише вгадували, чия хата ще не зруйнована. Під час слав¹, різдвяних свят або ночі рамазана оглядні, заклопотані господарі жвавішали й ставали більш балакучими, як тільки заходила мова про найзначнішу й найтяжчу подію в їхньому житті — про повінь. Минало п'ятнадцять-двадцять років, протягом яких господарі від-

¹ Слава — вроčисте свято іменин.

будовувались, заводили господарство, і повінь уявлялась їм як щось велике й страшне, але дороге та близьке. Вона була міцною ланкою між людьми одного покоління, яких залишалося щораз менше, бо ніщо не пов'язує людей так міцно, як разом і до того ж щасливо пережите нещастя. Вони відчували себе міцно зв'язаними спогадами про колишнє лихо. Ось чому вони любили загадувати про найтяжчий удар, що випав на їхню долю в житті, і знаходили в цих загадках задоволення, незрозуміле для молодших поколінь. Ці спогади були невичерпні. Старі люди, розповідаючи і загадуючи минуле, невтомно доповнювали один одного, заглядали один одному в старечі, з пожовклими склеротичними білками очі й бачили те, чого молоді не могли собі навіть уявити. Вони захоплювалися власними словами, топили свої теперішні турботи в значно більших, що давно вже й щасливо минули.

Сидячи в своїх теплих будиночках, над якими колись пронеслася повінь, вони з особливою насолодою всоте розповідали про окремі зворушливі або трагічні сцени. Чим важчий і болючіший був спогад, тим більша була насолода від розповіді. Зараз, коли на ці події вже можна було дивитися крізь тютюновий дим, сидячи за чаркою не дуже міцної ракії¹, їх перебільшували й прикрашали, але цього ніхто не помічав, і кожний міг би заприсягтись, що все було саме так: адже всі вигадували, не усвідомлюючи цього.

Завжди знаходилося кілька старих людей, які пам'ятали останню велику повінь. Вони без кінця могли говорити про неї між собою, повторюючи молодим, що немає тепер давнього лиха, але немає й колишнього добра і достатку.

Особливо запам'яталася чи не найбільша повінь, що наринула в останній рік вісімнадцятого століття.

Серед тодішніх людей, як пізніше розповідали діди, не залишилось нікого, хто б добре пам'ятив останню велику повінь. Однак у ці дощові осінні дні всі були напоготові, знаючи, що вода — ворог. Повинишили все з найближчих до річки комор; вночі городяни виходили з ліхтарями на берег Дрини і прислухалися до шуму води. Адже старі люди твердили, що по тому, як реве вода, можна визначити, яка буде повінь: така, яка буває щороку і не завдає місту великої шкоди, чи така, яка трапляється, на щастя, не так часто, але геть заливає міст і зносить усе,

¹ Ракія — горілка (сербськ.).

що неміцно побудоване або не має надійного фундаменту. Напередодні здавалося, що вода в Дрині не прибуває, і Вишеград поринув у глибокий сон, адже всі жителі були стомлені, бо охоплені тривогою, вони не спали минулої ночі. Однак річка їх обманула. Цієї ночі, як ніколи досі, несподівано піднявся Рзав і червоною від намулу водою перегородив течію Дрини в тому місці, де вони зливаються. Таким чином обидві річки вийшли з берегів біля самого міста.

В Суль-аги Османагича, одного з найбагатших міських турків, був дорогий і дуже гарний чистокровний арабський карий кінь. Як тільки вода в Дрині почала підніматися, на дві години раніше, ніж вона розлилася по вулицях, цей кінь почав іржати і не переставав доти, доки не розбудив слуг та господаря і доки його не вивели із стайні, що стояла на самому березі річки. Незабаром прокинулось майже все місто. І темної жовтневої ночі під холодним дощем та оскаженілим вітром люди почали тікати і рятувати все, що можна було врятувати. Напівдягнені, вони брели по коліна в воді, несучи сонних та розплаканих дітей і майно. Ревла перелякані худоба. Раз у раз чути було, як глухо вдаряють в опори кам'яного моста колоди й уламки дерев, що їх несла Дрина з затоплених водою лісів.

На горі, на Майдані, куди вода не могла піднятися, у всіх вікнах світилося, і крізь темряву пробивалося й миготіло слабке світло ліхтарів. Двері хат були відчинені для промоклих і переляканіх людей. Їх скрізь співчутливо приймали разом з дітьми або найціннішим скарбом у руках. Навіть у хлівах горів вогонь, біля нього сушилися ті, кому невистачало місця в хатах.

Після того, як розмістили людей по будинках (турків по турецьких, а християн та єреїв по християнських), найповажніші громадяни міста зібралися в нижній великій вітальні в будинку ходжі Ристана. Тут були також усі муктарі¹ та кмети², які змокли та потомилися, поки розбудили та розмістили всіх співгромадян. Змішалися турки, християни, єреї. Сила стихії та спільне нещастя зблизили цих людей на один вечір, наче перекинули міст через безодню, яка розділяла одну віру від іншої, особливо

¹ Муктар — старшина міського передмістя (турецьк.).

² Кмет — тут: квартальний староста (турецьк.).

християн від мусульман. Тут були Суль-ага Османагич, багатий господар Петар Богданович, Мордо Папо, мовчазний, кремезної постави парафіяльний священик Михайло, товстий і поважний вишеградський ходжа мулла Ісмет та рабин Еліас Леві, прозваний ходжа Ліачо¹, відомий далеко за межами міста своєю мудрістю та відвертою вдачею, і ще понад десять господарів — представників трьох вір. Всі сиділи мокрі, бліді, тамуючи внутрішню тривогу, але зовні спокійні, і говорили лише про те, що вже було зроблено для рятування та що ще треба зробити. Час від часу сюди заходили молоді вишеградці, з яких струмочками збігала вода, і доповідали, що люди переведені на Мейдан та в Замок і розміщені по турецьких та християнських домах, і що вода весь час прибуває, заливаючи вулицю за вулицею.

Коли ніч минула,— а минала вона так поволі, що здавалося, ніби вона розростається і вирує, як і вода в долині,— імениті та багаті господарі почали зігріватися гарячою кавою та ракією. Утворився дружній тісний гурток. Трапилось щось неймовірне: адже такого не було вчора і не могло бути завтра: повінь утворила тут щось схоже на тимчасовий острів. Бесіда жвавішала і, наче за мовчазною згодою присутніх, міняла свій напрям. Люди уникали розмов навіть про попередні повені, про які знали тільки з розповідей, а говорили зовсім про інші речі, які не мали нічого спільногого з річкою та теперішнім лихом.

Доведені до відчаю люди робили великі зусилля, щоб здаватись спокійними, байдужими і навіть легковажними. За неписаними, але священними законами ввічливості господарів дому та купецьких давніх звичаїв, кожен вважав за обов'язок, принаймні зовні, приховати свою тривогу та страх перед лицем неминучої небезпеки, намагався говорити про все жартома.

Та ледве люди почали заспокоюватись, захопившись розмовою, в якій знаходили хвилину забуття та перепочинок, а з ним і силу, яка їм буде потрібна завтра, в світлицю ввели Косту Баранаца. Молодий торговець був зовсім мокрий, брудний до колін, без пояса. Збентежений світлом і поглядами багатьох людей, він, наче спросоння, вступився у підлогу, стер долонею воду з обличчя. Його запросили сісти і почастували ракією, але він увесь третів і не міг

¹ Ліачо — хитрун (сербохорватськ.).

донести чарки до рота. Люди передавали один одному, ніби він щойно хотів кинутись у каламутний потік, що зараз нісся піщаною косою,— саме над тим місцем, де стояли його комори і склади.

Костя Баранац був у Вишеграді захожий: двадцять років тому його привели в містечко вчитись на торговця. Тут він вигідно одружився, перейшов у багату сім'ю і швидко сам став на ноги. Цей селянський син, який сміливо і не гребуючи ніякими засобами швидко розбагатів і несподівано перегнав багатьох господарів, не звик до збитків і не вмів зносити нещастя. Цієї осені він закупив велику кількість слив та горіхів, далеко більше, ніж дозволяли кошти, розраховуючи, що взимку продаватиме сушені сливи та горіхи дорожче і таким чином поверне борги, ще й матиме зиск, як і минулого року. Але повінь його вщент розорила.

Потрібен був певний час, поки згладилося враження, яке справив на всіх присутніх вигляд цієї людини. Адже повінь зачепила всіх, одного менше, другого більше, і тільки завдяки засвоєним з дитинства правилам поведінки вони краще володіли собою, ніж цей вискочка.

Найстаріші та найповажніші господарі знову звернули розмову на безневинні теми. Почалися довгі розповіді про минулі часи, розповіді, які не мали жодного зв'язку з ліхом, що розоряло і оточувало їх з усіх боків. Пили гарячу ракію. Перед ними воскресали дивні постаті з давнини, виникали спогади про міських диваків та різні кумедні й незвичайні пригоди. Особливо відзначались священик Михайло та ходжа Ліачо. А коли розмова випадково знову звертала на колишні повені, згадували тільки щось смішне або веселє; принаймні таким воно їм здавалося з відстані багатьох років. Цими розмовами люди ніби хотіли зачарувати повінь і помститися їй. Розповідали про священика Йована, колишнього місцевого настоятеля, про якого парафіяни говорили, що він добра людина, але не має «щасливої руки», бо, мовляв, бог глухий до його молитов.

Під час літніх посух, які часто нищили всі посіви, священик Йован марно правив молебні, щоб ішов дощ,— після них наставала ще більша посуха та спека. А якось після одного посушливого літа, коли почала підніматися Дрина й загрожувати повінню, священик Йован вийшов на берег, зібрав людей і почав читати молитву,

щоб ущух дощ і спала вода. Тоді якийсь Йокич, п'яниця та ледар, переконаний, що бог, звичайно, дає не те, чого просить панотець Йован, голосно вигукнув:

— Не цю молитву читай, панотче, а торішню, дощову, тоді, мабуть, допоможе, і вода зупиниться.

Повнолицій, товстий Ісмет-ефенді в свою чергу розповідав про своїх попередників та їхню боротьбу з стихією. Так, під час одної давньої повені два вишеградські ходжі вийшли читати молитву проти цієї напасті. Один з них мав дім на подолі, якому загрожувала повідь, а другий на пагорбі, куди вона не могла дістати. Спочатку читав молитви той, що жив на горі, але вода не відступала. Тоді один сивий циган, хату якого почало вже заливати, гукнув:

— Годі, люди! Хай молиться той ходжа, дім якого разом з нашими вже затопила вода. Хіба ж не бачите, що цей, що з гори, молиться в півсерця?

Ходжа Ліачо, рум'яній і веселій чоловік, з буйними сивими кучерями, що стирчали з-під занадто малої фески, сміється і голосно звертається до священика і ходжі:

— Не говоріть багато про молитви під час повені, бо люди додумаються вигнати нас усіх трох у зливу читати молитву й заклинати воду.

Так чергувалися незначні, а для сторонніх незрозумілі розповіді, значущі тільки для тих, хто розповідав, та їхніх ровесників. Це були наїvnі, але дорогі й зрозумілі для співбесідників спогади про одноманітне, з радощами і турботами вишеградське життя. Усе це давно минуло, але найтісніше було пов'язане з ними і відвертало увагу від нічної драми, що зібрала їх у це товариство.

Так проводили ніч під час великої повені загартовані і звиклі з дитинства до всіляких невдач іменіті люди міста. Знаходячи в собі сили, щоб під загрозою лиха, яке їх спіткало, удавано жартувати, вони наче обманювали біду, якій не могли запобігти.

Але глибоко в душі всі вони були дуже схильовані, і за силуваним сміхом та жартами, наче під маскою, приховувались тривожні думки, і кожен з них прислухався до шуму води та вітру на подолі, де залишилося все їхнє майно. А коли наступного ранку, після такої важкої ночі, вони з Майдана дивилися на свої до половини, а то й до покрівлі затоплені будинки, тоді вперше і востаннє в житті бачили своє місто без моста. Вода піднялася на добрих

десять метрів, затопила широкі й високі арки і плавно неслась над затопленим мостом. Тільки брама стирчала над рівною поверхнею каламутної води. Через неї, мов через поріг перекочувалися хвилі.

А за два дні вода раптово спала, прояснилося небо, і засяяло таке тепле, ясне сонце, яке буває тільки в жовтні в цьому благодатному краї. В такий сонячний день місто здавалося страшним і жалюгідним. Циганські та бідняцькі хати на березі похилилися за течією; багато з них були без дахів; з деяких пообпадало вапно й глина, і виплетені з лози чорні стіни скидалися на кістяки. З розгороджених дворів очницями порожніх вікон дивилися будинки городян, і червонуваті смуги на них показували, як високо піднялась вода. Багато сараїв було знесено, а невеличкі амбари перевернуті.

В низеньких крамницях мул сягав до колін і в ньому лежав увесь крам, якого не могли вчасно винести. Вулиці були завалені великими колодами, звідкілясь принесеними водою, та здутими трупами домашніх тварин.

Але це було їхнє місто, в яке треба було тепер зійти з Майдана і налагоджувати в ньому життя. А між затопленими берегами, над бурхливою та каламутною водою, яка все ще шуміла й хвильювалась, стояв білий, незмінний і сяючий на сонці міст. Вода досягала середини опор, і здавалося, що міст забрів у якусь іншу, глибшу річку, ніж та, яка під ним досі текла. На мосту вздовж поруччя товстим шаром осів мул, який зараз висихав і тріскався на сонці, а на брамі лежали купи дрібного хмизу та різних наносів, але все це зовсім не міняло вигляду моста, якому повінь не завдала ніякої шкоди: він залишився таким, яким і був.

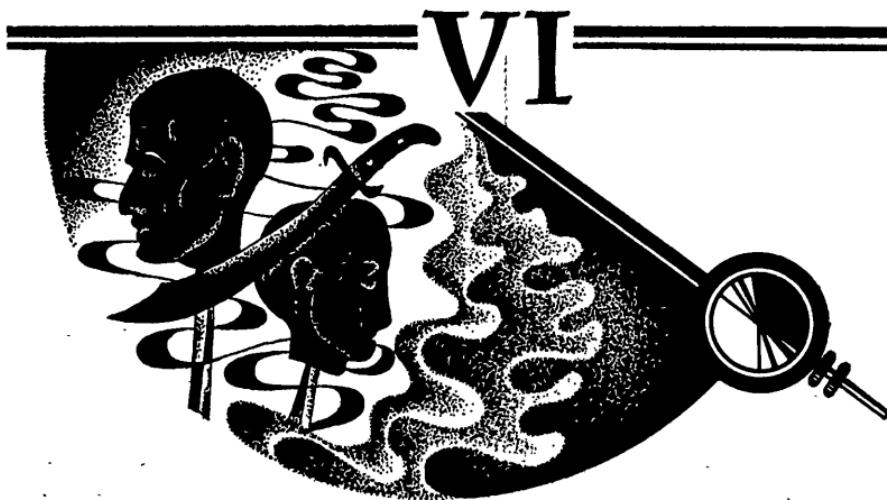
Всі в місті відразу взялися до роботи, почали прибирати й лагодити пошкодження, і ніхто не мав часу розмірковувати про сенс та значення перемоги моста над стихією. Але йдучи на роботу через оте нещасне місто, в якому все без винятку пошкодила або принаймні змінила вода, люди переконувались, що в їхньому житті є щось таке, що перемагає будь-яку стихію, що міст, завдяки незображеній структурі своїх форм та невидимої мудрої міцності своїх опор, виходить з кожного випробування цілим і непошкодженим.

Зима цього року видалася дуже важкою. Все, що було припасене по дворах та коморах,— дрова, жито, сіно —

знесла повінь. Треба було лагодити будинки, сараї та огорожі, а також брати в борг новий крам замість знищено-го по крамницях та складах. Костя Баранац, який через свою ризиковану спекуляцію сливами найбільше потерпів від повені, не пережив цю зиму: згас від горя й ганьби. Зосталися після нього дрібні сироти і борги, розкидані по різних селах. Залишився спогад про нього, як про людину, що намагалася піdnяти непосильний тягар.

Але вже наступного літа про велику повінь згадували тільки літні люди. А молодь весело проводила час на білій брамі мосту. Під нею внизу, як і раніше, текла річка і своїм шумом доповнювала пісню, що лунала над мостом. Забуття лікує все, а пісня — найкращий засіб для того, щоб забутись, адже, співаючи, людина думає тільки про те, що любить.

Так на брамі, між небом, річкою та горами, покоління за поколінням вчилося не надто побиватися за тим, що відносила каламутна вода. Тут вони засвоювали неусвідомлену філософію міста: життя — незрозуміле диво, бо воно постійно викришуються та осипається, а все-таки триває і держиться міцно, як міст на Дрині.

Міст та його брама, крім повеней, зазнавали й інших лих: їх приносили перебіг подій і зіткнення людських інтересів, але це далеко менше, ніж водяна стихія, могло пошкодити міст або щось істотно змінити на ньому.

На початку минулого століття в Сербії почалися повстання¹. Вишеград, розташований на самому кордоні Боснії та Сербії, завжди був тісно зв'язаний з усім тим, що відбувалося в Сербії. Він зрісся з нею, як ніготь з пальцем. Ніщо з того, що траплялось у вишеградському краї,— неврожай, пошесті, утиски або повстання,— не могло бути байдужим для жителів сусідньої Ужицької округи і навпаки. Правда, спочатку ці події здавалися далекими і незначними; далекими тому, що відбувалися на другому кінці Белградського пашалику²; незначними — оскільки чутки про повстання не були особливою новиною. Відколи існують держави, живуть і ці чутки, бо немає влади без повстань та бунтів, як немає також маєтків без клопоту та збитків. Але згодом повстання в Сербії почали зачіпати і життя всього Боснійського пашалику, а особливо життя Вишеграда, що стояв за годину ходи від кордону.

¹ Тут мова йде про події, які передували повстанню Карагеоргія в 1804—1806 рр.

² Пашалик — провінція, якою управлював паша.

Що більше в Сербії розгорялось повстання, то більше вимагали від боснійських турків, щоб ті посилали людей і давали спорядження для армії. Значна частина війська й обозів, посланих до Сербії, проходила через місто. Це приносило з собою збитки, неприємності та небезпеку для турків, але особливо нестерпне становище було в сербів, яких запідозрювали у ворожих діях, переслідували та пригнічували в ці роки більше, ніж будь-коли раніше. Нарешті, якогось літа повстання докотилось і до цих країв.

Повстанці, оминувши Ужице, опинились на відстані двох годин ходи від міста. Тут, у Велетові, вони з гармати розбили укріплення Лутві-бega, а в Цирнчах попалили турецькі будинки.

Дехто з міських турків і сербів твердив, що на власні вуха чув гуркіт «Кара-Георгієвої гармати». (Звичайно, з зовсім протилежними почуттями). Але якщо й можна було сумніватися, що цей гуркіт сербської повстанської гармати було чути аж тут — адже людині часто здається те, чого вона боїться, або те, чого сподівається,— то не викликали жодного сумніву вогнища, що їх повстанці розкладали ночами на Паносі — стрімкій і голій горі між Велетовим та Гостилем, на який простим оком можна було полічити самотні сосни. Турки і серби виразно бачили вогні й уважно стежили за ними, хоч і вдавали, що не бачать їх. З позачинюваних вікон або з густих садків і ті й другі спостерігали, як їх запалювали, як вони горіли й гасли. Сербські жінки хрестилися в пітьмі і плакали від незрозумілого хвилювання, і в їхніх слізах відбивалися повстанські вогні, наче примарне сяйво, яке колись спадало на могилу Радисава і на яке їхні працрабусі з цього самого Майдана майже три століття тому так само дивилися крізь слізози.

Ці мерехтливі вогні, розкидані в темряві літньої ночі, коли небо зливається з горами, здавалися серbam новим сузір'ям, з якого вони жадібно вичитували сміливі пророцтва і зі страхом намагалися вгадати свою долю й прийдешнє. Для турків це були перші хвилі якогось вогняного моря, яке шириться по Сербії і вже захлюпуює верхів'я гір над містом. В ці літні ночі бажання і молитви тих і других оберталися навколо цих вогнів, лише в протилежних напрямах. Серби молили бога, щоб це рятівне поплум'я, таке ж саме, яке вони здавна дбайливо ховають у

душі, поширилось і сюди, на їхні гори. А турки просили аллаха, щоб зупинив, відігнав і погасив це полум'я, щоб не здійснилися бунтівничі наміри невірних і запанував знову давній лад, добрий спокій і правдива віра. Ночі в цей час були сповнені обережного і пристрасного шепотіння, перейняті невидимими хвилями найсміливіших бажань і мрій, найнеправдолібніших намірів і планів, що сплітались, підіймались і розплівались у фіолетовій нічній пітьмі. А вранці — і турки, і серби — займалися своїми справами, зустрічалися з байдужим і спокійним вира-зом обличчя, вітали один одного, перекидалися тими звичайними ввічливими словами, якими здавна користуються в місті і які переходять від одного до другого, наче фальшиві гроші, що все ж уможливлюють і полегшують стосунки між людьми.

А коли раптом після Іллі зникли вогнища на Паносі і в Ужицькому краї повстання вщухло, знову ні та, ні друга сторона не виявила своїх почуттів. Та й важко було б сказати, які саме були почуття в одних і других. Турки були задоволені, що повстання віддалилось, і сподівалися, що воно цілком згасне і зникне так, як зникають усі безбожні й супротивні діла. Але все-таки це задоволення було неповне й затъмарене, бо нелегко було забути про недавню небезпеку. Багато хто з них ще довго після того бачив уві сні фантастичні повстанські багаття, схожі на рій вогняних іскор у навколоишніх горах, або чув гуркіт Кара-Георгієвої гармати, але не глухий і далекий гуркіт, а оглушливий і близький, мов канонада. Коли вогні на Паносі зникли, серби, зрозуміло, були засмучені й розчаровані, але в глибині душі, в тій її глибині, куди ніхто не може заглянути, залишилась у них згадка про те, що минуло; вони усвідомлювали: подія, що вже сталася раз, завжди може повторитися. Залишилась надія, божевільна надія,— ця велика перевага пригноблених. Адже ті, що панують і змушені вдаватися до насилля, щоб і далі панувати, мусять діяти розумно, бо якщо вони під впливом пристрасті чи під натиском супротивника переступлять межу здорового глузду, то це буде початком їхньої загибелі. Зовсім в іншому становищі пригноблені та визискувані. Вони легко керуються і розумом, і безумством, адже це тільки два різні види зброї в постійній то прихованій, то одвертій боротьбі проти гнобителів.

У ці часи значення моста як єдиного надійного зв'язку між Боснійським пашаликом і Сербією надзвичайно зросло. Для охорони моста на Дрині тепер у місті постійно перебував військовий загін, який, незважаючи навіть на спокій, що настав у країні, і далі залишався тут, щоб було зручніше й легше вартувати, серед мосту збудували незграбну й страхітливу дерев'яну вежу, що потворно височіла над річкою. (Армії цілого світу будують для своїх потреб такі споруди, які пізніше, якщо розглядати їх з погляду мирного життя і мирних потреб, здаються незрозумілими і безглуздими). Це була велика громіздка будова на два поверхи, з неструганих дощок та балок, а під нею проїзд, що дуже нагадував тунель. Вежа трималася на лівій і правій терасах брамами, начебто сидячи верхи на мосту. Під нею можна було проїхати возом, на коні і пройти пішоходу; а наверху, куди вели грубо зроблені круті сходи, стояла варта, яка звідси могла бачити кожного, хто проходив мостом, могла перевірити документи та ношу і кожної хвилини, якщо треба буде, закрити прохід.

Це дуже змінило вигляд моста. Улюблена брама зникла під дерев'яною спорудою, яка стояла над нею на балках, наче велетенський потворний птах.

Як тільки сторожова вежа була готова і ще свіжо пахла смерекою, в ній оселилася сторожа; ледь тільки почалося світати, вежа, наче пастка, захопила свої перші жертви.

Уdosвіта під вежею зібралися солдати й кілька озброєних городян-турок, які вночі охороняли місто і цим допомагали сторожовому загонові. На одній із балок сидів командир сторожі, а перед ним стояв схожий на монаха або жебрака геть сивий дід-прочанин,— лагідний, спокійний і якийсь привабливий. Незважаючи на убогий вигляд старого, його зморщене обличчя легко і приємно посміхалося. Це був дідусь Елісей із Чайничя. Завжди бадьорий і усміхнений, він з року в рік ходив по церквах і монастирях, бував на святах та на славах, молився богу, бив поклони і постив. Раніш турецькі власті не звертали на нього уваги і дозволяли йому як недоумкуватому, «божому чоловіку», ходити скрізь і говорити все, що йому забагнеться. Але зараз, після повстання сербів, настали інші часи, і були заведені суворі порядки. З Сербії до Вишеграда прибуло кілька сімей турків, у кого повстанці спалили все; вони були сповнені зневисті й жадали помсти. Скрізь було виставлено варту й посилено нагляд, а місцеві

турки, збуджені й похмурі, дивилися на всіх підозріло й вороже.

Дідусь прийшов з Рогатиці і, на своє лихо, був першим подорожнім, що ступив на міст саме тоді, коли закінчили будувати вежу і в ній оселилася перша сторожа. Правда, прийшов він дуже невчасно — ще й не розвиднілося — і в нього в руках, наче запалена свічка, була велика патеріца з вирізьбленими на ній дивними знаками та словами. Сторожова вежа вхопила його, немов павук муху. Почали допитувати: хто він, звідки йде; вимагали пояснити візерунки та написи на патеріці. Прочанин відповідав навіть на те, про що його зовсім не питали, говорив вільно й відверто, наче стояв перед праведним божим судом, а не перед злими турками. Розповів, що він — ніхто і ніщо, подорожній на землі, перехожий у цьому скроминущому світі, миттєва тінь під сонцем; що він свої швидкоплинні дні проводить у молитві і ходить від монастиря до монастиря, поки не обійде всі святі місця, церкви та усипальні сербських царів та вельмож. А візерунки й слова на патеріці означають різні часи сербської волі та величі в минулому і майбутньому. Бо наближається час воскресіння, розповідав дідусь, посміхаючись своєю лагідною соромливою посмішкою, і судячи з того, що написано в книгах і що можна бачити на землі й на небі, то до цього вже зовсім близько. Воскресне царство, спокутуване стражданнями й засноване на правді.

— Знаю, панове, що вам не до вподоби мої слова. Краще було б про це з вами не говорити. Але ви мене спинили і вимагаєте, щоб я вам розповів чисту правду, ну що ж, можна. Бог — істина, а він один! А зараз, прошу вас, відпустіть мене, бо я маю ще сьогодні дістатися до Бані, до монастиря Святої трійці.

Перекладаючи, товмач Шефко, погано знаючи турецьку мову, даремно намагався знайти слова, які б передавали абстрактні поняття. Командир сторожі, хворобливий анатолієць, слухав незрозумілу недоладну розповідь перекладача і час від часу кидав оком на діда, який безстрашно й незлобиво дивився на нього, підтверджуючи поглядом, що все воно — так, як говорить перекладач, хоч він і не розумів турецької мови. Командир десь глибоко в душі відчував, що перед ним якийсь юродивий, дервіш невірних, нешкідливий дивак. У чудернацькій дідовій палиці, яку відразу зламали в кількох місцях, підозрюючи, що

в ній сховані листи, не знайшли нічого. Та в перекладі Шефка слова старого здавалися підозрілими, відгонили політикою й небезпечними намірами. Командир, коли б це залежало тільки від нього, відпустив би бідолашного, слабоумного діда,— хай би собі йшов своєю дорогою,— але він був не сам, навколо стояли солдати й вартові-городяни і слухали донит. Тут був також його помічник Taxir, лука-вий, злий чоловік, з запаленими очима, який уже кілька разів обмовляв його перед начальством і звинувачував у недостатній пильності й суворості. Крім цього, й Шефко так повертав у перекладі дідові слова, що вони могли тільки пошкодити старому. Любив оцей Шефко винюхувати й доносити навіть і тоді, коли це йому не давало ніякої користі, він міг сам збрехати або підтверджити будь-яку брехню. Були тут і міські турки-добровольці, що похмуро і повагом обходили місто й затримували підозрілих перехожих і без потреби втручалися в службові справи командира сторожі. Усе тут зійшлося в одне. Турки наче сп'яніли від люті й бажання мститися, страчувати і вбивати кого завгодно, якщо не можна знищити тих, кого б вони хотіли. Командир не розумів їх і не вбачав у цьому ніякого сенсу, але помітив, що всі вони тільки й чекають, щоб вежа першого ж ранку дісталася свою жертву. Він навіть побоювався, що й сам постраждає, коли вчинить опір цим людям, сп'янілим від збудження. Сама думка про те, що він міг би собі нашкодити через цього божевільного діда, була безглуздою. А дідові з його балачками про сербське царство все одно далеко не пройти цим краєм, де турки хвилювались, наче стривожений вулик. Хай уже несе його бурхливий потік, коли він у нього потрапив.

Тільки-но діда зв'язали і командир збирався вже до міста, щоб не бачити страти, коли раптом надійшли стражники з кількома турками і привели з собою бідно одягненого сербського парубка. Одяг на ньому був подертий, обличчя та руки подряпані. Це був Миле, одинокий бідняк з Лієски, який працював на водяному млині в Осойниці. Йому було не більше дев'ятнадцяти років, він був здоровий і високий парубок, кров з молоком.

Вранці, до схід сонця, Миле засипав ячмінь і, відкривши воду, пішов у лісок недалеко від млина нарубати жердин. Махаючи сокирою, він рубав вільху, мов солому. Парубкові приємно було дихати свіжим ранковим повітрям і відчувати, що добре йде робота: від його ударів одне за

одним падали дерева. Звична робота тішила його і радувала. Сокира була в нього гостра, дерево тонке й занадто слабке для сили, що буяла в ньому. Щось наче наростало в ньому й примушувало вигукувати при кожному русі. Ці вигуки частішали, почали один з одним в'язатися. І Миле, що, як і всі лієцтвани, не мав слуху і не вмів співати, раптом голосно заспівав, загорлав у густій вільшині. Не думаючи ні про що, він співав те, що чув від інших.

В часи, коли Сербія «встала», народ переробив давню пісню:

Доки Алі-бег був повний сили,
Його прапор дівчина носила,

і вона зазвучала так:

Доки був Георгій повний сили,
Його прапор дівчина носила.

У завзятій, неймовірній боротьбі між двома релігіями, що тривала в Боснії віками і яка насправді була боротьбою за землю, за владу, за своє власне розуміння життя та устрою світу, супротивники відбирали один в одного не тільки жінок, коней та зброю, але навіть пісні. І багато які слова з пісень переходили від одних до других, наче дорогоцінна здобич.

Цю пісню останнім часом співали серби в своєму колі під час родинних свят, але обережно, так щоб не долетіла вона до турецького вуха — співали її за щільно зачиненими дверима, або далеко в горах, куди роками не ступала турецька нога і де людина ціною самотності та злidenного існування могла собі жити, як їй хотілося, і співати, що їй бажалося. Ось таку саму пісню й заспівав Миле, робітник з млина, в ліску біля самої дороги, якою ходили до міста на базар олуяцькі й ораховецькі турки.

Досвітнє сонце освітлювало тільки верхівки гір, а тут, у долині, ще панували сутінки. Хоча Миле геть змочився холодною росою, йому було жарко від веселої роботи, після того, як він виспався і з'їв окрасьць теплого хліба. Розмахнеться, рубне під корінь тонку вільху, а вона за-дрижить, схилиться, наче молода перед весільним батьком, обсиплє холодною росою, наче дрібним дощем, і так завмре: в цій гущавині вона не може впасти на землю. А він, наче бавлячись, зрубує однією рукою зелене гілля та ще й співає на повний голос, з особливим задоволенням

вигукуючи окремі слова. «Георгій» — це щось невиразне, але велике й сміливе. «Дівчина» і «прапор» також не відомі йому речі, але вони відповідають його найбільшим бажанням і мріям: мати дівчину і нести прапор. В усякому разі, йому приємно вимовляти ці слова. Молода сила примушує його вимовляти їх голосно, безперестанку, а від цього вона сама зростає ще більше й вимагає повторювати їх ще голосніше.

Так співав на світанку Миле, рубаючи жердини. Коли нарубав цілу в'язанку, він спустився з стрімкого схилу, тягнучи її за собою. Біля млина стояли якісь турки. При в'язали коней і чогось чекали. Було їх чоловік з десять. І Миле відразу став таким, яким пішов у ліс, — незgrabним, убогим та соромливим, без «Георгія» перед очима, без дівчини і без прапора. Турки почекали, поки він поклав сокиру, й накинулися на нього відразу з усіх боків; після короткої боротьби зв'язали його поводами і повели до міста. Дорогою вони били його палицею по спині, копали в соромітне місце, допитуючись, де тепер його Георгій, лаючи прапор і дівчину.

Біля сторожової вежі на брамі, де щойно зв'язали дива-ка-діда, крім солдатів, зібрались, незважаючи на ранній час, також якісь цікаві. Серед них були й турки-погорільці, які повтікали з Сербії. При зброї, урочисті, начебто йшлося про велику подію чи вирішальний бій. Їхнє збудження розгорялося разом із сонцем. А сонце швидко підіймалось на небосхилі в світлій червонуватій імлі над Голешем. Переляканого парубка стерегли, мов ватажка повстанського загону, хоч він і був обдертий, убогий, до того ж приведений з лівого берега Дрини, де ще не було повстання.

Ораховецькі та олужацькі турки, роздратовані його зухвалістю, яку вони вважали зловмисною, доповіли командирові, що парубок при самій дорозі нахабно співав пісень про КараГеоргія та бунтівників-невірників. Насправді ж парубок не був схожий на якогось там героя або небезпечного ватажка. Переляканий, у мокруму одязі, побитий і подряпаний, блідий, він косими очима дивився на командира сторожі, ніби чекав від нього порятунку. Миле мало бував у місті, то й не зінав, що на мосту побудували вежу, і тому все йому здавалося дивним і незрозумілим, наче він уві сні заблукав до незнайомого міста, між злих та небезпечних людей. Потупивши погляд і затинаючись,

хлопець запевняв, що нічого не співав і ніколи не ображав турків, що він бідний робітник з млина, що він заготовляв жердини і сам не знає, чого його привели сюди. Миле тримтів від страху і справді не міг второпати, що ж воно сталося і як це він після такого веселого ранку в тінистій гущавині раптом огинувся зв'язаний і побитий тут, на брамі, в центрі уваги стількох людей, перед якими йому треба зараз виправдовуватись. Миле навіть забув, чи співав він коли хоч яку-небудь навіть найневиннішу пісню.

Та турки стояли на своєму: парубок співав бунтівничих пісень саме тоді, коли вони проходили шляхом, а коли його хотіли зв'язати, вчинив опір. На запитання командира кожний із них підтверджував свої слова клятвою:

- Клянетесь богом?
- Клянемося богом!
- Підтверджуєте свою клятву божим ім'ям?
- Підтверджуємо свою клятву божим ім'ям!

І так тричі. Тоді юнака поставили поруч з Єлісеєм і пішли по ката, який, мабуть, ще міцно спав. Дід подивився на юнака, який п'яно скрив очі, соромлячись, що він стоїть перед білого дня на мосту перед стількох людей, приковуючи до себе всі погляди.

— Як тебе звати? — спитав дід.
— Миле, — мовив юнак так покірно, як відповідав на всі запитання турків.

— Миле, синку, поцілуймося. — І дід схилив свою сиву голову на його плече. — Поцілуймося й перехрестімось. Во ім'я отця і сина і святого духа, во ім'я отця і сина і святого духа. Амінь.

Через те, що в обох руках були зв'язані, дід тільки так, у думці, хрестився і хрестив юнака; він вимовляв слова молитви швидко, бо вже надходив кат.

Кат, один із солдатів, швидко скінчив своє діло, і перші перехожі, які спустилися з гір і переходили мостом (саме був базарний день), побачили дві голови на сучкуватих кілках біля вежі і місце страти, посыпане річковим піском.

Так сторожова вежа почала свою «роботу».

З цього дня на браму приводили всіх, кого капали тут, на мосту, або десь на кордоні як підозрілого або учасника повстання. Кого із зв'язаними руками приводили сюди під вежу на допит, той рідко повертається звідси живий.

Всі ці гарячі або просто нещасливі голови, відрубані катом, насаджувались на палі і виставлялися біля вежі. Безголові тіла страчених кидали в Дрину, якщо ніхто не приходив їх викупити, щоб поховати.

Повстання то вщухало, то розгорялося знову, і поки воно тривало, число кинутих у воду (хай собі пливуть і шукають іншу, розумнішу голову) було дуже великим. З ласки випадку, який нищить слабких і необережних, довгу чергу цих людей суджено було очолити двом вихідцям з середовища темних, убогих та простих людей. Адже саме в таких людей, якими були ці двоє, голова туманіє від виру великих подій і саме таких людей вир затягає і губить. Так сільський хлопець Миле і дід Єлісеї, мов брати, були страчені разом в один час, і їхні голови були виставлені на сторожовій вежі, яка після цього, поки тривало повстання, ніколи не залишалась без такої прикраси. Тому пам'ять про цих людей, яких раніше ніхто не знав, збереглася на довший час, ніж пам'ять про інші жертви, які при житті, можливо, були й більш відомими.

Так під кривавою і зловісною вежею зникла брама, а разом з нею і зустрічі, розмови, пісні та відпочинок. Навіть турки проходили мостом неохоче, а серби наважувались робити це тільки в разі крайньої потреби і йшли тоді, поспішаючи, з похнюпленою головою.

Навколо дерев'яної вежі, дошки якої з часом побуріли та почорніли, все здавалось занедбаним та неохайним, як і в кожному місці, де постійно живуть солдати. На балках сушилася солдатська білизна, з вікон виливали помий, викидали сміття та всякі нечистоти. Від цього на білій опорі моста довгий час здалеку видно було довгі брудні патьюки.

Обов'язки ката виконував один і той самий солдат. Це був гладкий темношкірий анатолієць, з жовтими каламутними очима та відкопиленими губами на опухлому обличчі, з якого не сходила посмішка, як це буває в огрядних і лагідних людей. Він звався Хайрудін і незабаром став відомим не тільки в цілому місті, але і далеко за його межами, вздовж кордону. Свою «роботу» він виконував спокійно, з гідністю, і був у ній надзвичайно вправний і спритний. Вишеградці говорили, що в нього легша рука, ніж у міського цирульника Мушана. Його знали старі й молоді, принаймні на ім'я, яке викликало в людей одночасно і жах, і цікавість. Сонячними днями він майже ввесь

час сидів або лежав у затінку дерев'яної вежі і, як власник баштану оглядає кавуни, так він час від часу оглядав голови, насаджені на палі; потім знову лягав на своє місце в затінку, позіхаючи і потягуючись, опасистий, з гнійними очима, спокійний, наче постарілий патлатий цепний пес. В кінці моста збиралися діти і з-за поруччя зацікавлено й боязко дивилися на нього.

Але коли треба було виконувати обов'язки ката, Хайрудін ставав спритним і до дрібниць акуратним і не любив, коли хтось втручався в його «роботу». А її ставало дèдалі більше, бо повстання розросталося. Коли повстанці спалили кілька сіл недалеко від міста, озлоблення турків перейшло всякі межі. Вони не тільки ловили учасників повстання та шпигунів або підозрілих і приводили їх до командира на мосту, але й самі, пройняті злобою, конче хотіли брати участь у страті.

Одного разу тут був страчений і вишеградський священик, той самий отець Михайло, який під час великої повені знаходив у собі сили жартувати з ходжею та рабином: він став невинною жертвою гніву турків проти сербів. Циганчата вstromили в його мертві уста недокурок.

Але такі речі Хайрудін суورو засуджував і перешкоджав цьому, як тільки міг.

А коли анатолієць помер від чорної віспи, його замінив новий кат, правда, не такий вправний. І ще багато років, поки в Сербії тривало повстання, на брамі завжди стирчали дві-три голови. Люди в такі часи швидко дичавіють і робляться жорстокими; вишеградці так звикли до цього, що проходили мостом байдуже, не оглядаючись на ці голови. І навіть не помітили, коли їх перестали виставляти.

А коли в Сербії та на кордоні з нею настало заспокоєння, вежа втратила своє значення та сенс. Однак, незважаючи на те, що перехід через міст був давно вільним, у ній і надалі жила варта. В кожній армії порядки змінюються поволі, а в турецькій — ще повільніше, ніж у будь-якій іншій. Вежа б стояла бог зна як довго, коли б однієї ночі від свічки не виникла пожежа. Вежа з висохлих дощок, ще гарячих від денної спеки, згоріла дощенту — тобто до кам'яних плит моста та брами.

Збентежені люди в місті дивилися на величезне полум'я, яке яскраво освітлювало не тільки білий міст, але й навколоїнні гори і відбивалося червоними неспокійними відблисками на поверхні річки.

А коли настав ранок, міст, звільнений від дерев'яної незграбної будови, яка роками закривала його браму, постав у своєму первісному вигляді. Білі плити були закурені і вкриті сажею, але невдовзі дощі та сніг змили і ці сліди. Таким чином від сторожової вежі та кривавих подій, пов'язаних з нею, не залишилося нічого, крім важких спогадів, які з часом блідли і зникали разом з своїм поколінням, та ще — однієї дубової балки, що не згоріла, бо лежала затиснута двома кам'яними плитами на сходах брами.

І знову брама стала для міста тим, чим вона була для нього раніше. На лівій терасі, коли йти з Вишеграда, кав'ярник знову розпалив жаровню і розставив все для готування кави. Попшкоджений лишився тільки фонтан: надбита була голова змія, з якої витікала вода. Люди знову стали засиджуватись на кам'яній лаві на мосту і гайнувати час у розмовах, дрібних заняттях та дозвільній дрімоті. Літніми ночами тут співала молодь або самотньо сиділи юнаки, тамуючи любовну пристрасті або незрозумілій болісний потяг, що виникає в юнацтва від надто звичного оточення — і ті кудись далеко на пошуки великих справ та незвичайних переживань. А через двадцять років тут співало і жартувало нове покоління, яке навіть не пам'ятало незграбного силуету дерев'яної вежі і хрипких вигуків сторожі, яка ночами зупиняла переходжих, ні Хайрудіна, ні виставлених голів, які він відтинав з винятковою майстерністю. Тільки старі жінки, відганяючи дітвору, яка крала в них персики, вигукували їм навздогін голосні і люті прокляття:

— Щоб тобі Хайрудін патли розчесав! Тебе мати на мосту зачала!

Але діти, тікаючи від них через тини, не розуміли справжнього значення цих прокльонів. Знали тільки одне, що вони не означають нічого доброго й присмного.

Так біля моста мінялися покоління, а він, наче пилоку, струшував з себе сліди, що їх залишали на ньому минулі людські пристрасті й примхи; і залишався незмінним.

VII

Над мостом та містечком пролітали роки і десятиріччя. Настала середина дев'ятнадцятого століття — період повільної агонії Турецької імперії. З точки зору сучасника цих подій, це були порівняно мирні й щасливі роки, хоч і тоді було багато причин для турбот і страху, траплялися посухи, повені, небезпечні пошесті та інші лиха. Тільки все це відбувалося не відразу, і ці нещастя можна було порівняти з короткочасними потрясіннями між тривалими періодами затишія.

Кордон між двома пашаликами, Боснійським та Белградським, який проходив біля самого Вишеграда, став у ці роки визначатись усе чіткіше і набув характеру й значення державного кордону. А це змінювало умови життя цілого краю і міста, впливало на торгівлю, загальний настрій та взаємини турків і сербів.

Старі турки кривилися, недовірливо кліпали очима, вібі хотіли відігнати від себе неприємну примару, сердилися, погрожували, радились, а інколи місяцями забували про цю сувору дійсність, поки вона їм знову про себе не нагадувала і не починала їх бентежити.

Так одного весняного дня якийсь велетовський турок, який прийшов до Вишеграда з кордону, сидів на брамі і схвилювано розповідав іменитим городянам-туркам про те, що днями сталося у Велетові.

— Якось узимку,— розповідав велетовець,— з'явився біля нашого села в супроводі озброєних людей лиховісний Йован Мичич, руянський сердар¹ із Ариля, і почав оглядати та вимірювати кордон. Коли його спитали, куди він іде і що тут робить, він зухвало відповів, що нікому не зобов'язаний звітувати, а тим більше — потурченим боснійцям, але коли вже дуже хочуть знати, то він їм скаже, що його послав ходжа Милош², щоб він подивився, де має пролягти кордон Сербії. Ми думали,— вів далі велетовець,— що той влах п'яний і сам не відає, що говорить, хоч ми й знаємо здавна, що він — гайдук³ і поганець. Ми його прогнали й забули про нього. Але не минуло й два місяці, як він знову з'явився, цього разу з цілим загоном стражників Милоша і з султановим повіреним, тихим і блідим стамбульцем. Ми не вірили своїм очам, але повірений усе підтверджив. Від сорому у вічі не дивиться, але підтверджує: «Так,— сказав він,— від султанської влади є наказ, щоб Милош милістю султана правив у Сербії і для цього треба визначити кордони його володінь». Коли люди повіреного почали вбивати кілки нижче Тетребиці, прийшов Мичич і повисмикував їх. Оскаженілій влах, собаки б його покусали, накинувся на повіреного, гримав на нього, наче на хлопчика, і погрожував йому. «Це,— каже,— не кордон; кордон встановили султан та російський цар⁴ і дали про це фірман⁵ князю Милошу; кордон тепер проходить по Лиму, навпростець на вишеградський міст, а звідси далі — Дриною; так от все тут навколо — Сербія. Але ѿ це,— каже,— тільки тимчасово, бо пізніше кордон потрібно буде пересунути ще далі». Ледве його вгамував повірений, і вони встановили кордон понад Белетовим. Поки що це так і залишилось. Тільки з того часу ми живемо в страху і не можемо придумати, що робити і куди подітись. Ми радилися з ужичанами, але ѿ вони не знають, що з цього буде і до чого це приведе. А старий ходжа Зуко, який двічі ходив до Мекки і якому минуло дев'яносто років, каже, що раніше, ніж через од-

¹ Сердар — воєначальник (*tурецьк.*).

² Ходжа Милош — правитель Сербії. В 1830 році, після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1826—1828 рр., був призначений наслідним князем Сербії і перебував під покровительством Росії.

³ Гайдук — опришок, повстанець.

⁴ Мова йде про російського царя Миколу I.

⁵ Фірман — указ.

не покоління, турецький кордон пересунеться аж до самого Чорного моря, на п'ятнадцять днів путі звідси.

Імениті турки слухали велетовця, зовні спокійні, але насправді приголомшенні й розгублені. Їм хотілося втекти від цих слів, і вони хапалися за кам'яну лаву, наче їх збивала з ніг могутня хвиля і міст виридався з-під ніг. Оволодівши собою, вони шукали слів, які б применшили значення цієї події.

Вони воліли жити так, щоб їх не турбували важкі думки і неприємні вісті, уникали серйозних та тривожних розмов на брамі, але тепер все це не віщувало нічого доброго. Неспроможні спростувати слова велетовця, заспокоїти і втішити його, вони нетерпляче чекали, щоб він за брався звідси геть у своє. Велетово разом з своїми неприємними звістками. Звичайно, неспокій від цього не зменшувався, а тільки віддалявся на деякий час. А коли гість справді пішов, вони були щасливі, що можуть повернутися до своїх старих звичок, і далі ходили спокійно сидіти на брамі, не заводячи таких розмов, від яких життя стає немилим, а майбутнє страшним; сподівалися, що час якось згладить і пом'якшить події, які відбувалися там, за горами.

І час справді робив своє. Життя проходило без видимих змін. Від тієї розмови на мосту минуло тридцять років. І ті кілки, що їх повірений султана та руянський сердар забили в землю на кордоні, пустили коріння, поприймалися і згодом вродили, але гіркі були ці плоди для турків: вони були змушені залишити і решту міст Сербії. Одного літнього дня на вишеградському мосту з'явилася сумна валка втікачів з Ужиців.

Стояли теплі дні з довгими приємними вечорами; у та кий час турки — торговці з міста — заповнювали обидві тераси над річкою. Сюди в кошах приносили кавуни й дині; цілий день лежали вони тут, у затінку, а надвечір їх розкуповували на дозвіллі люди. Звичайно двоє билось об заклад, яка буде в кавуні серединка: червона чи біла. Потім його розрізали, і той, хто програвав, платив за кавун, і всі разом, жартуючи, з'їдали його.

Кам'яні тераси ще дихали денною спекою, а знизу підіймався, з приходом сутінок, холодний подих річки. Дрина посередині ще блищаала, а вздовж берегів під вербами стелилися темно-зелені тіні. Гори навколо були освітлені промінням призахідного сонця — де яскравіше, де менш

помітно. Над усією південно-західною половиною гірського амфітеатру, який видно було з брами, пливли легкі хмарини, безперервно міняючи своє забарвлення. Ці хмари були одним з найвеличніших видовищ, які можна було бачити влітку з брами. Як тільки наставав день і сонце піднімалося вище, хмари виповзали з-за гір густими білим, сріблястими і сивими купинами, росли на очах, і тоді перед глядачем відкривалися казкові простори, чудові палаці з численними фантастичними куполами. Так висіли вони цілий день, нерухомі й важкі, над горами навколо міста, залитого промінням гарячого сонця. Турки, сидячи надвечір на брамі, завжди бачили перед собою ці хмари, схожі на велетенські шовкові шатра, які викликають в їхній уяві неясні видіння, сцени походів та воєн, казкові картини надзвичайної краси і розкоші. А коли залягала ніч і небо над містом звільнялося від хмар, вгорі розгорталася нова чарівна картина з зірок та місячного сяйва.

Ніколи на брамі не буває так гарно і любо, як наприкінці літнього дня. Людина стоїть на ній, мов у чарівній гойдалці, наче і по землі йде, і по воді пливе, і летить у просторі. І разом з тим вона відчуває себе надійно і міцно зв'язаною з містом, з своїм білим будинком, баштаном і сливником. Сидячи тут на брамі за чашкою кави і покурюючи люльку, багато хто з простих городян, у яких, окрім хати і маленької крамнички на ринку, не було більше нічого, відчували в ці вечірні години багатство світу та невичерпність божих дарів. Отакі почуття викликала в людей протягом цілих століть ця гарна й міцна споруда, в добрий час задумана, на відповідному місці закладена та щасливо завершена!

Якось у такий надвечірній час на мосту, як завжди, чути було голосні розмови, сміх і жарти, якими перекидалися городяни і перехожі.

Особливо жваво і весело кепкували з одного приземкуватого кремезного парубка дивної зовнішності. Звали його Салко Чоркан¹.

Чоркан був сином циганки і якогось солдата чи офіцера з Анатолії, що колись служив у містечку і виїхав звідси ще до народження цієї небажаної дитини. Незабаром померла й мати, і дитина зосталася круглою сиротою. Годувало малого все місто, він належав усім і був нічий. Сал-

¹ Ч о р к а н — сербське прізвисько, від слова «чорав» — кривий.

ко прислуговував по крамницях та хатах, виконував роботу, яку ніхто інший не хотів робити, чистив канави й колодязі, закопував у землю всяке падло і те, що викидала річка. Він не мав ні прізвища, ні хати, ні певного ремесла. І він де доведеться, стоячи, або на ходу, спав на горищах, одягався в строкате лахміття, яке йому давали люди. Ще в дитинстві він втратив ліве око. Чудний і добродушний веселун і п'яница, він виконував доручення городян і постійно зносив їхні жарти й глузування.

Навколо Чоркана зібралося кілька юнаків, купецьких синків, які брутально кепкували з нього і насміхалися.

Повітря пахло достиглим кавуном і підсмаженою кавою. З великих кам'яних плит, ще теплих від денної спеки, поблизу яких водою й чисто підметених, здіймався разом з теплом особливий запах брами, який заражав людей безтурботністю і викликав у них химерні мрії.

Надходила хвилина, коли день заступала ніч. Сонце зайдло, але ще не зійшла яскрава зірка над Молевником¹. У такий час, коли й звичайнісінькі речі здаються величними і страшними, сповненими особливого значення, на мосту з'явилися перші ужицькі втікачі.

Чоловіки здебільшого йшли пішки, запорошені й понурі, а на дрібних конях, між клунками або на скринях, сиділи закутані до очей жінки й малі діти. На породистому коні, що ступав повільним кроком, іхав якийсь знатний турок з похнюпленим виглядом, чим ще більше підкреслював горе, що спіткало цих людей. Одні на мотузку вели кіз, інші несли ягнят на руках. Усі мовчали, навіть діти не плакали. Чути було тільки тупотіння кінських копит, звук людських кроків та одноманітне постукування мідного й дерев'яного начиння. Поява цих втомлених бездомних людей відразу пригасила пожвавлення на брамі. Старі залишились сидіти на кам'яних лавах, а молоді повставали й утворили з обох боків брами живі стіни; утікачі валкою проїздили між ними. Дехто з жителів міста мовчки, співчутливо дивився на втікачів, дехто вітався з ними, пробував зупинити їх і почастувати, хто чим міг, але ті навіть не оглядалися і майже не відповідали на привітання. Вони поспішали, щоб завидна дістатися до Околишта, де мали переночувати.

Усього було близько ста двадцяти сімей. Понад сто з них

¹ Молевник — гора під Вишеградом.

ішло до Сараєва, де вони сподівалися влаштуватись, а інші мали намір залишитись у місті; це здебільшого були ті, хто мав тут друзів чи родичів.

Лише один з цих утомлених людей, очевидно, самотній і вбогий чоловік, зупинився на хвилину на брамі, напився води і взяв простягнуту йому цигарку. Він геть був запищений, у нього гарячково блицали очі, а його погляд ні на чому не міг зупинитись. Жадібно затягуючись, він дивився навколо себе збентежено й неприязно і зовсім не відповідав на боязкі й співчутливі запитання. Потім витер довгі вуса, коротко подякував, окинув усіх неуважним поглядом і промовив з гіркотою, яку породжує втома і відчай:

— Ви тут сидите й терецені розводите, а не знаєте, що діється за Станишевцем¹. Ми тікаємо в турецькі землі. А куди ви тікатимете? Про це, мабуть, ніхто з вас не думас.

Чоловік раптом замовк. Того, що він сказав, було занадто багато для людей, які тут досі безтурботно сиділи, і занадто мало для його гіркого почуття, яке йому не давало ні промовчати, ні як слід висловитися. Утікач сам порушив неприємну мовчанку — квапливо попрощаєсь, ще раз подякував і побіг доганяти своїх. Услід йому присутні вигукували добре побажання.

Після цього весь вечір на мосту панував тяжкий настрій. Усі були похмурі й мовчазні. Навіть Чоркан мовчки сидів на кам'яній сходинці. Навколо нього були розкидані шкуринки від з'їдених ним під заклад кавунів. Схвильований і засмучений, спустивши замислено очі, він тримав голову так, наче вдивлявся не в кам'яні плити моста, а в якусь ледве вловиму далечінь. Цього разу браму покинули всі значно раніше, ніж звичайно.

Але вже вранці все було по-старому, адже городяни не любили думати про погане й не звикли турбуватися наперед. У душі вони були переконані, що справжнє життя — це спокій, а тому нерозумно було б затъмарювати нечасті затишшя й шукати якогось сталого й незмінного порядку. Його не існує.

У середині дев'ятнадцятого сторіччя протягом двадцяти п'яти років Сараєво двічі морила чума і один раз холера. Під час цих пошестей вишеградці дотримувалися традиційних вказівок, що їх ще Магомет залишив своїм правовірним, як саме належить поводитись на випадок пошесті:

¹ Станишевець — село під Вишеградом.

«Якщо хвороба лютує в якомусь місці, не ходіть туди, бо можете заразитися самі, а коли перебуваєте там, де панує пошестя, не виходьте звідти, бо заразите інших». Та люди не дотримуються рятівних для них напучень, навіть коли вони від божого посланця ідуть, якщо їх до цього не примусили силою,— тому власті під час пошесті обмежували або зовсім припиняли шляхове та поштове сполучення. Тоді життя на брамі зовсім міняло свій вигляд. Зникали ті, хто приходив сюди поспівати та побалакати, а на кам'яній лаві, як і під час повстань та воєн, знову сиділо кілька стражників. Голосно покрикуючи й розмахуючи рушницями, вони зупиняли подорожніх, що йшли з Сараєва, і повертали їх назад. Пошту приймали від гінців, дотримуючись усіх застережних заходів. На брамі в такі часи горіло невеличке вогнище з «запашного» дерева, і стражники обкурювали кожний лист, тримаючи його кліщами, в клубах густого білого диму; тільки після цього знезарежені листи посилали далі. Перевозити крам взагалі не дозволяли. Та найбільше мороки було не з листами, а з живими людьми. Щодня біля моста збиралися мандрівники, торговці, кур'єри, бродяги. Біля самого входу на міст їх зустрічав стражник і ще здалеку давав їм знак рукою не наблизатися. Вони зупинялися і починали пояснювати, що їм конче потрібно дістатися до міста, що вони здорові, як бугаї, і не причетні ні до якої холери — хай їй грець! — яка, може, й є десь там у Сараєві. Сперечаючись, подорожні крок за кроком доходять до середини моста й наближаються до брами. Тепер уже в суперечку втручаються й інші стражники. Сперечальники стоять у кількох кроках один від одного, всі голосно кричать і розмахують руками. А кричать вони більше тому, що варта майже цілий день попиває ракію, закусуючи її часником: це дозволяє стражникам їхня служба, і вони широко користуються цим правом, бо обидва ці засоби вважаються хорошими проти пошесті.

Багато хто з подорожніх, втративши надію, що вдасться умовити варту, збентежений повертається ні з чим до Околишта. Але бувають і настирливіші: вони годинами стоять біля брами, намагаючись приспати пильність варти або сподіваючись на якийсь щасливий випадок. Якщо на мосту чергував старшина міської варти Салко Хедо, для подорожніх не було ніякої надії, що їм пощастиТЬ. Хедо — представник справжньої, священної влади, віл

майже не помічає того, з ким говорить, ледве слухає його і приділяє йому лише стільки часу, скільки потрібно, щоб вказати йому місце, згідно з встановленими приписами і наказами. На посту він глухий і сліпий, а коли кінчає справу, стає ще й німим. Дарма подорожній благає його або намагається підлеститись.

— Саліх-ага, та я ж здоровий...

— Ну, й забираїся зі своїм здоров'ям туди, звідки прийшов. Іди геть звідси!

З ним розмова коротка. Але коли залишається молоді стражники, тоді можна було на щось сподіватися. Чим довше подорожній стоїть на мосту й сперечастися зі стражниками, розмовляє з ними, благає їх і розповідає про своє горе, яке погнало його в дорогу, та про інші свої злигодні, тим знайомішим і близччим він їм стає і тим менше він для них схожий на холерного. Нарешті, хтось із стражників пропонує виконати в місті доручення подорожнього. Це перший крок на шляху до згоди. Та подорожній знає, що такі доручення майже ніколи не виконуються: стражники майже завжди такі, як і зараз — п'яні або напідпитку від «лікування» ракією і забувають про доручення або просто не виконують їх як слід. Тому він і далі сперечастися, благає, обіцяє, божиться й клянеться своєю душою, затягуючи розмову доти, поки примічений ним лагідний і на вигляд зговірливий стражник не залишається на брамі один. Тоді справа влаштовується сама собою. Поступливий вартовий повертається обличчям до муру з мармуровою дошкою, ніби він читає старовинний напис, а руки закладає за спину й розкриває праву долоню. Настирливий подорожанин кладе в неї умовлену монету і, озираючись, пробігає по другій половині моста й зникає в місті. А стражник знову повертається на своє місце, жує часник і запиває його ракією. Хміль сповнює його якоюсь безтурботною й веселою відвагою й надає йому сил не спати й охороняти місто від холери.

Та лихоліття не тривають вічно (в цьому вони мають щось спільне з радостями), вони минають або принаймні чергаються з радісними часами, поки не зникнуть в непам'яті. А життя на брамі, всупереч усьому, ввесь час оновлюється. Ні роки, ні сторіччя, ні найтрагічніші події не змінили моста. Всі вони проходили над ним так само, як бурхлива річка протікала під його просто й досконало збудованими арками.

VIII

Життя на брамі порушували в ті часи не тільки війни, пошесті та переселення. Навколо моста відбувалось багато інших незвичайних подій, які люди надовго запам'ятовували, а роки, коли вони траплялися, діставали від них свою назву.

Кам'яне поруччя з обох боків брами давно потемнішло, стало наче відполірованим і тому значно відрізнялося від інших частин мосту. Сотні років селяни, переходячи через міст, ставили тут свою ношу, щоб відпочити; вільні від роботи люди, спершись на поруччя, очікували своїх друзів або розмовляли з ними; тут подовгу стояли самотні мрійники, нахилившись і вдивляючись у швидкі, піняві хвилі річки, що котилася під мостом, завжди нові і завжди ті самі.

Але ще ніколи не юрмилося на мосту стільки людей і ніколи, спираючись на поручні, вони не вдивлялися так у воду, наче хотіли прочитати там якусь таємницю, як в один із останніх днів серпня цього року. Вода була каламутна від дощів, хоча було ще літо. Під склепінням моста крутилась біла піна, пливли гріски, хмиз та всяке сміття. Однак ті, хто стояв на мосту, власне, й не цікавились річкою, адже вони її знали здавна, і вона не могла їм сказати нічого нового. Вдивляючись у воду і перемовляючись, вони шукали пояснення або якихось слідів незрозумілої й страшної події.

На брамі тоді трапився неймовірний випадок, який не траплявся раніше і який не повториться більше, скільки б не існувало місто і міст на Дрині. Чутка про цю подію схвилювала й збентежила вишеградців і розійшлася далеко — по інших містах та краях, як легенда.

Мова йде про два вишеградські виселки — Великий Луг та Невуки, розташовані на протилежних кінцях амфітеатру, що його утворюють навколоїшні гори та зелені горби.

Близче до міста, в північно-східній частині долини лежить велике село Стражиште. Його хати, ниви й сади розкидані по пагорбах та улоговинах. На пологому схилі одного з цих пагорбів стоїть п'ятнадцять хат, оточених з усіх боків полями та сливниками. Це Великий Луг, тихий, гарний, багатий турецький хутір. Він належить до сільської общини села Стражиште, але більше пов'язаний з містечком, ніж з селом, бо жителі Великого Лугу за півгодини добираються до міста: тут вони мають крамниці і торгують так само, як і городяни. Різняться вони від городян хіба лише тим, що їхній добробут більш сталий і надійний, бо хутір розташований на родючих землях і його ніколи не заливає повінь, а самі жителі славляться скромною та поміркованою вдачею, їм не властиві погані звички городян. У Великому Лузі добра земля, здорована вода і вродливі жителі.

Тут жила сім'я з роду вишеградських Османагичів. І хоч міські Османагичі численніші й багатші, все-таки люди вважали, що вони «похитнулись» і що справжні корінні Османагичі живуть у Великому Лузі. Це були вродливі люди, які зберігали честь і славу родини, і їм належав на хуторі найбільший будинок, що притулився збоку до вершини пагорба, повернений фасадом на південний захід, завжди добре вибілений, з дахом з почорнілої дранки та з чотирнадцятьма вікнами. Цей будинок вже здалеку було добре видно, і він перший впадав в очі подорожньому, що спускався у Вишеград або, оглядаючись, залишав місто. Останні промені сонця, яке ховається за лісостанську вершину, завжди спинялися на білій стіні цього будинку. Городяни давно звикли спостерігати з брами, як горять на призахідному сонці вікна будинку Османагичів, як вони поволі, одне за одним гаснуть і як часто, коли вже сонце зайде і місто вкривається вечірніми сутінками, од-

не з тих вікон все ще пломеніє останніми відблисками вечірнього світла, що заблукало між хмарами, і сяє ще кілька хвилин, наче велика червона зірка над оповитим пітьмою містом.

Відомою і помітною особою в місті був і господар цього будинку Авд-ага Османагич, людина запальна й гаряча в житті і роботі. Він мав на ринку власну крамницю — низьке темнувате приміщення, в якому на дошках та плетених підстилках лежали купи розсипаної кукурудзи, сушених слив та соснових шишок. Авд-ага вів оптову торгівлю, і тому крамниця не щодня була відкрита, а тільки в базарні дні і лише в разі крайньої потреби серед тижня. В крамниці завжди був хтось із синів Авд-аги, а він сам здебільшого сидів на лаві перед крамницею й розмовляв з покупцями та знайомими. Це був ставний, рум'яний дідок з сивою бородою та вусами і хрипким приглушеним голосом. Уже кілька років Авд-ага важко хворів астмою. Коли він гарячкував або починав кричати — а це траплялося з ним частенько,— його відразу починав душити важкий кашель, надувалися на шиї жили, обличчя червоніло, з очей текли слізози, а з грудей виридався свист, хрип та інші звуки, що нагадували ревіння бурі в горах. Коли напад кашлю проходив, Авд-ага відразу оволодівав собою, глибоко віддихував і вів далі перервану розмову, але говорив уже тихше, хрипкуватим голосом. У місті та в усій околиці його знали як людину гостру на язик, щедрої руки та завзятого серця. Таким він був у всьому, навіть у торгівлі, хоч це часто-густо завдавало йому збитків. Він інколи одним сміливим словом підвищував або знижував ціну слив або кукурудзи і робив це не для власної користі, а для того, щоб дошкучити якому-небудь сільському крутісві чи скнарі-торговцю. До його слів на ринку прислухались, хоч і знали, що він у своїх міркуваннях часто керується власною примхою і легко спалахує. Коли Авд-ага приходив з Великого Лугу і сідав перед своєю крамницею, він недовго залишався сам, бо люди любили з ним побалакати і почути його думку. А він, одвертий і жвавий, завжди охоче говорив або сперечався про те, про що інші воліли мовчати. Задишка та напади кашлю час від часу переривали його мову, але, як не дивно, від цього слова його не ставали менш переконливими, а навпаки, надавали всім його

висловлюванням ваги та особливого значення, і важко було з ним не погодитись.

Авд-ага мав п'ятеро одружених синів та єдину дочку, яка вже була на виданиі. Фата вважалася надзвичайною красунею і в усьому була схожа на батька. Її одруженням займалося все місто і майже вся околиця. Як це трапляється завжди, в кожному поколінні бував дівчина, про вроду якої співають пісні і розповідають легенди. Вона на кілька років стає предметом загального жадання та недосліжним взірцем; її ім'я запалює серця, її оточує захоплення чоловіків та заздрість жінок. Це обранці, яких природа підносить на небезпечну височінню.

Дочка Авд-аги була схожа на батька не тільки обличчям та всією своєю зовнішністю, але й гострим розумом та словом. Це найкраще знали парубки, які на весілях та при зустрічах намагалися дешевими лестощами або простацькими жартами її зачарувати чи збентежити. Її ясний розум у бесіді аж нічим не поступався перед її вродою. Тому в пісні про Фату, дочку Авд-аги (а пісні про таких надзвичайних красунь народжуються самі по собі), співалося:

Ти і мудра, і вродлива,
Славна Фато, дочка Авд-аги!

Так співали й говорили в місті і на околицях, але було дуже мало таких, хто наважувався б святати дівчину з Великого Лугу. А коли цим сміливцям, всім до одного, було відмовлено, навколо Фати, як це трапляється з людьми виключного талану і дивовижної долі, створилася порожнеча, кільце подиву, злоби і заздрості, відкинутих бажань та зловтішного вичікування. Ті, про кого складають пісні і навколо кого без кінця-краю точаться розмови, рано ідуть із життя, а замість них у народі залишаються жити пісні та легенди.

У нас часто трапляється, що вродлива й розумна дівчина саме через свою славу залишається невідданою та «засиджується», в той час як легко знаходять женихів дівчата, які ні в чому не можуть зрівнятися з нею. З Фатою цього не трапилося, бо знайшовся-таки парубок, у якого вистачило сміливості посватати її та виявилося достатньо розуму й настирливості, щоб досягти мети.

На тому неправильному крузі, який утворює вишеградська улоговина, на протилежному боці від Великого Лугу лежав хутір Незуки.

Вище моста, на відстані години ходи від нього, біля того самого нагромадження стрімких скель, схожих на темний мур, крізь яке пробивається Дрина, вздовж води тягнеться вузька смуга доброї родючої землі. Її утворив на мул річки та бурхливих потоків з Буткових Стін. Уся ця земля зайнята полями й садами, а над ними на стрімких схилах зеленіють, вкриті соковитою травою, луки, що, підймаючись, зникають вище між круч та густих чагарників. Уесь хутір належав бегам Хамзичам, яких називали Турковичами. На одному боці хутора стояло п'ять шість хат орендарів, а на другому — будинки братів Хамзичів на чолі з Мустай-бегом Хамчизем. Гори затіняли глухий хутір, але разом з тим і захищали його від вітру; він був багатшим на овочі й сіно, ніж на жито. Оскільки хутір з усіх боків був затиснений високими стрімкими горами, тут панувала глибока тиші, яку порушували лише гейкання чабанів та дзенькіт калатал на худобі. Ці звуки пливли понад берегами й відбивалися в горах лункою багаторазовою луною. З Вишеграда до хутора вела лише одна дорога. Коли людина, виходячи з міста, перейде міст і, минаючи дорогу, що звертає ліворуч, зайде до самого берега річки, вона опиняється на вузькій кам'яній стежці. Ця стежка повертає ліворуч, в'ється понад Дриною оголеним схилом і виділяється білою смужкою на тлі похмурої кручі. Якщо слідкувати з мосту за вершником або пішоходом, здається, ніби він рухається по вузькій жердині біля піdnіжжя скель, над самою річкою, відбиваючись усьє час у тихій зеленій воді.

Така була дорога з міста до Незуків, а далі дороги не було зовсім, бо далі нікуди й нікому було ходити. Тільки біля хат над урвищем, порослим рідким лісом, біліли дві глибокі вимоїни, якими продиралися пастухи, коли гнали в гори худобу.

Тут стояв великий, побілений будинок найстаршого Хамзича, Мустай-бega. Він був не менший за будинок Османагича у Великому Лузі, але, на відміну від нього, зовсім ховався між деревами, що росли на низині коло Дрини. Біля будинку півколом стояло одинадцять високих яблунь, які, похитуючись, своїм шелестінням оживляли цей глухий і віддалений закуток. Тут же стояли менші й

скромніші будинки двох інших братів Хамзичів. У всіх Хамзичів було багато дітей, і всі вони — худорляви, високі, блідоліці, мовчазні й замкнуті, але дружні та спритні в роботі — звикли цінувати й охороняти свою власність. Так само, як і в заможних людей з Великого Лугу, в них у місті були свої крамниці, куди вони зносили все, що росло в Незуках. У будь-яку пору року вони та їхні робітники, наче мурашки снували туди й назад вузькою кам'янистою стежкою понад Дриною, несли до міста товар або, продавши його, поверталися з грішми в чересі до свого тихого гірського сільця.

В білому великому будинку Мустай-бega Хамзича, що раптово, як приємне видіння, постає перед очима подорожнього в кінці кам'янистої стежки, саме тоді, коли йому вже почало здаватися, що він зайшов у глухий кут, жили чотири дочки та син Наїл. Наїл-бег з Незуків, однак бега, одним з перших спинів свій вибір на Фаті з Великого Лугу. Одного разу, на якомусь весіллі, крізь відчинені ворота, біля яких юрмився натовп цікавих юнаків, він замілувався Фатиною красою. Побачивши її наступного разу в колі подруг, він наважився на сміливий жарт:

— Дай боже, щоб тебе Мустай-бег з Незуків назвав своєю невісткою.

У відповідь Фата стиха засміялася.

— Не смійся,— палко промовив крізь вузьку щілину в воротах молодий парубок,— це чудо колись таки станеться.

— Станеться, коли Великий Луг зайде в Незуки! — відповіла, знову засмівшись, дівчина з тим гордим виразом, який властивий тільки таким, як вона, жінкам і тільки в її віці. Цей вираз промовляв більше, ніж її слова й сміх.

Отак природою надто обдаровані створіння часто сміливо й безоглядно кидають виклик долі. Відповідь Фатими молодому Хамзичу стала відомою людям, і вона переходила з уст в уста так само, як і розповіді про все, що вона робила й казала.

Хамзичі не з тих, хто спиняється перед першими же труднощами. Вопи ні за що не бралися відразу, з насоку, а тим більше за таку справу, як сватання. Їхні спроби дісталися свого через міських родичів не принесли бажаного успіху. Тоді старий Мустай-бег Хамзич узяв справу одруження сина в свої руки: В нього здавна були ділові стосун-

ки з Авд-агою. Через свою уперту і горду вдачу, Авд-ага останнім часом зазнав значних збитків і змушений був видати векселі, яким кінчався термін. Мустай-бег допоміг йому і підтримав у біді, як це у важку хвилину можуть зробити тільки справжні ділові люди: швидко, просто і без зайвих розмов.

У напівтемних і холоднуватих крамницях та на витертих лавах біля них вирішуються не тільки грошові й торгові справи, але й доля людей. Що трапилось між Авд-агою Османагичем та Мустай-бегом Хамзичем, коли Мустай-бег домігся, щоб Фату засватав його єдиний син Наїл, і як різкий і честолюбний Авд-ага віддав дівчину — про це ніколи ніхто не дізнається. Так само невідомо, що відбулось у Великому Лузі між батьком та його вродливою єдиною дочкою. Про якесь заперечення з її боку, звичайно, не могло бути й мови. Тільки — один погляд, сповнений болісного здивування, інстинктивний рух протесту, а потім німа й глуха покірливість батьковій волі, як це скрізь і завжди в нас було і ще й нині буває. Наче увісні почала вона перебирати, дошивати і складати свій посаг.

Нічого не було чути і з Незуків. Обережні Хамзичі не хотіли, щоб люди по-пустому пащекували про їхній успіх. Домігшись свого, вони були задоволені досягнутим, і їм не було потреби ділитися з кимось радістю, так само як не шукали вони співчуття в біді чи невдачі.

Та все-таки, як воно завжди бував, люди говорили про це багато, докладно і без пуття. По всьому місту та його околицях ходили чутки про те, як Хамзичі домоглися успіху, як вродлива, горда й розумна дочка Авд-аги, для якої у всій Боснії не знаходилося гідного жениха, була скорена й приборканана; як все-таки «Великий Луг спустиється в Незуки», хоч Фата й зарікалася, що цього ніколи не буде. Адже люди люблять поговорити про падіння й ганьбу тих, хто знявся і злетів надто високо.

Цілий місяць городяни обговорювали цю новину і смачували майбутнє приниження Фати, мов солодку водичку. Цілий місяць готовувалися до весілля і в Незуках, і в Великому Лузі.

Цілий місяць Фатима працювала з подругами, родичками та наймичками над своїм посагом. Дівчата співали. Співала й вона. Знаходила снагу і для цього. Вона при-

слухалася до свого голосу і думала свою думу. Адже з кожним рухом голки їй ставало дедалі ясніше (і вона запевняла себе в цьому), що ні вона, ні її шитво ніколи не побачать Незуків. Вона про це не забувала й на мить. За роботою та піснями їй здавалось, що від Великого Лугу до Незуків далеко і що місяць — довгий час. Так бувало і вночі. Посилаючись на невідкладну роботу, вона залишалася сама, і вночі перед цею відкривався неосяжний світ, багатий, повний світла й радісних змін.

Ночі у Великому Лузі теплі й свіжі. Низькі зірки неспокійно мерехтять і виблискують химерним білим сяйвом. Стоячи біля вікна, Фатима милувалася такою ніччю. По всьому її тілі розливалася солодка й спокійна мілість; вона відчувала окремо свої ноги, стегна, руки, шию, а особливо груди, і все її тіло було як незвичайне джерело сили й радості. Її повні й високі груди притискались до дерев'яного підвіконня. Йі здавалося, що пагорб перед її очима з усім, що на ньому є — будинками, садами й полями,— дихає тепло, глибоко, рівномірно, здіймається й опускається з світлим небом та нічним простором. З кожним подихом дерев'яне підвіконня наче падає й підіймається, торкається її грудей і знову кудись віходить, згодом повертаючись і торкаючись до них знову й знову, і так без кінця.

Авжеж, світ великий! Він здається величезним і вдень, коли вишградська долина знемагає від спеки, коли біліє на березі зеленої річки місто, обведене правильною лінією моста та чорними горами, коли здається, що можна почутти, як досягають жита. Але вночі, тільки вночі, коли оживає й пливе небо, відкривається вся безкрайність і могутність світу, в якому людина губиться і не може вирішити ні куди вона йде, ні чого бажає, ні що їй треба робити. Тільки тоді пробуджується справжнє життя, світле і довге; тоді немає ні слів, що покладають тяжкі обов'язки на все життя, ні смертоносних обіцянок, ні безвіхідних становищ, коли швидкоплинна, невблаганна доля не залишає іншого виходу, крім смерті та ганьби. Справді, тоді усе не так, як удень, коли сказане — незмінне і обіцяне — неминуче. Уночі усе вільне, безмежне, беziменне й німе.

Раптом знизу, наче здалеку, почувся тяжкий, глибокий і придушений хрипкий звук:

— Ка-хи! Ка-хи!

Це Авд-ага бореться з нічними приступами кашлю.

Дівчина не тільки впізнає батьків голос, вона ясно бачить, як він сидить, курить і, змучений кашлем, не може заснути. Їй здається, що перед нею — його великі карі очі, безмежно знайомі, як і батьківський дім, і такі схожі на її власні; лише вони затінені старістю, сліозливі і насмішкуваті. В цих очах того дня, коли батько сказав, що просватає її за Хамзича і що за місяць треба підготуватися до весілля, вона прочитала неминучість своєї долі.

— Ка-хи! Ка-хи! Ка-хи! Аах!

Недавнє почуття нічної краси та величі світу раптом гасне. Розкішне дихання землі спиняється. Груди дівчини стискує легка спазма. Меркнуть зірки в безмежному просторі. Тільки доля, її безвихідна жорстока доля чекає на неї, підкрадаючись у тиші, нерухомості та порожнечі, щоб сталося те, що має статися.

Знизу чути глухий кашель.

Так, вона й чує батька, і бачить, наче він стоїть перед нею. Це її дорогий, дужий і любий батько, з яким вона з дитинства почуває себе нероздільно злитою в одне ціле. Сильний кашель, що стрясає всім його тілом, вона відчуває в своїх грудях. Правда, саме батькові вуста промовили «так» тоді, коли вона сказала «ні». Та вона завжди згодна з ним, отже, й тепер. Його «так» належить їй, як і її «ні». І через це її доля, така жорстока і згубна, наближає фатальний день, і вона не бачить для себе виходу, не може його бачити, бо його немає. Та одне знає певно: завдяки тому батьковому «так», яке її зобов'язує так само, як і її «ні», вона повинна з'явитися перед кадією¹ разом з сином Мустай-бега, адже неможливо навіть припустити, щоб Авд-ага Османагич не дотримав слова. Але так само добре й певно знає вона, що після цього її нога не ступить в Незуки, бо тоді б не дотримала власного слова. А це також неможливо, бо й це слово Османагичів.

Тут, у мертвому проміжку між батьковим «так» і власним «ні», між Великим Лугом та Незуками, тут, на цьому глухому відрізку, треба шукати виходу. Ось про що Фата япружене думала. Її думки ширяли вже не в просторах

¹ Кадія — духовний суддя у магометан, який обов'язково був присутній під час одруженні.

величезного й багатого світу, не над дорогою з Великого Лугу до Незуків, а над тим коротким і смутним відтинком шляху, що веде від будинку суду, де кадія повінчає її з Мустай-беговим сином, до кінця моста, де кам'янний схил спускається до вузької стежки в Незуки, на яку — а це вона знає напевно — ніколи не ступить. Над цим відтинком шляху її думка безперестанку літала від одного краю до другого, наче ткацький човник крізь основу; від будинку суду, через майдан, потім через ринок — до кінця моста, а звідти, наче від глухої стіни, вона відразу поверталась: через міст, ринок, майдан — до будинку суду. І так увесь час: уперед — назад, уперед — назад! Тут ткалася її доля.

І ця думка, яка не могла ні спинитися, ні знайти виходу, дедалі частіше затримувалась на брамі, на тій гарній і світлій кам'яній лаві, де літні люди сидять і розмовляють, а парубки співають, і завмирала над безоднею, де шумить під мостом зелена, швидка і глибока річка. І тоді вона, знову пройнята жахом від такого виходу, летіла, наче заклята, від одного кінця дороги до другого, щоб, не знайшовши іншого розв'язку, знову зупинитися на брамі. І щоночі думки дівчини все частіше, все довше затримувалися на цьому місці.

А усвідомлення того, що настане день, коли не подумки, а наяву треба буде пройти цією дорогою і ще до кінця моста прийняти рішення, несло в собі ввесь жах смерті і зганьблених життя. Їй, такій безсилій і самотній, здавалося, що самий жах цієї думки мав одігнати або принаймні відкласти цей день.

Але час ішов своєю чергою — не швидко, але й не поволі, а рівномірно і невблаганно. Надійшов і день весілля.

В останній четвер серпня (це і був фатальний день) Хамзичі приїхали на конях у Великий Луг за дівчиною. Фату, під важкою новою фереджею¹, посадили на коня і повезли до міста, а тим часом на подвір'ї навантажували коней скринями з посагом. У будинку суду перед кадією було оголошено шлюб. Так справдилось слово Авдаги, що пообіцяв віддати свою доньку за сина Мустай-бega. Після цього весільний поїзд вирушив до Незуків, де все було приготовлено для вроčистого весілля.

¹ Ф е р е д ж а — чорне довге покривало, яким запинаються мусульманки.

Проїхали вже майдан, ринок — частину того шляху, яким стільки разів подумки проходила Фата. Дівчина почувала себе легко і впевнено — далеко легше, ніж у думках; тепер її не хвилювали ні зірки, ні простори, ні батьків хриплій кашель, ні бажання, щоб час зупинився або летів швидше. Коли весільний поїзд ступив на міст, дівчина відчула ще раз, як і в літній ночі біля вікна, кожну частину свого тіла сильною і окрімою, а особливо груди, стиснені зараз, наче панциром, вінчальним вбранням. Ось і брама. Так само, як це робила вона багато разів у думках минулими ночами, дівчина нахилилась і пошепки попросила наймолодшого брата, який їхав поруч з нею, щоб він трохи підтягнув коневі попругу, бо зараз буде стрімка кам'яна стежка, що веде в Незуки. Спочатку зупинилися вони двоє, а потім трохи далі й свати. Нічого незвичного в цьому не було. Не вперше і не востаннє свати зупинилися на брамі. Поки брат Фати спішився, обійшов коня і перекинув повіддя через його шию, дівчина під'їхала до самого краю моста, ступила правою ногою на кам'яне поруччя і, легко піднявшись із сідла, мов пташка, полетіла з висоти в бурхливу річку. Брат, який кинувся був до неї і всім тілом перехилився через поруччя, ще встиг торкнутися рукою фереджі, що затріпотіла на вітрі, але не зміг утримати сестру.

Свати з несамовитими криками позіскакували з коней, але спинилися перед муріваним поруччям, закам'янілі, застиглі в дивних позах.

Надвечір того ж дня пішов великий дощ, незвично холodний для цієї пори року. Вода в Дрині піднялася й покаламутнішала. Наступного дня високі жовтуваті хвилі викинули тіло Фати на мілину біля Калати. Тут його помітив якийсь рибалка і відразу повідомив начальника варти. Той, разом з муктаром, рибалкою та Салко Чорканом, без якого не відбувалась жодна значна подія, прибув на місце.

Тіло лежало в м'якому, мокрому піску: його обхлюпували, а часом і зовсім вкривали каламутні хвилі. Вода скрутilla і перекинула через голову дівчини її чорну фереджу, що разом з чорним волоссям чорною плямою виділялася коло білого молодого тіла, з якого хвилі зірвали тоненьке весільне вбрання. Похмуро зціпивши зуби, Чоркан і рибалка спустилися на мілину, наче живу, витягли голу дівчину з вологого піску, який вже почав її засмоктувати;

винесли на берег і тут відразу накрили мокрою, обліпленою мулом, фереджею.

Того самого дня утопленицю поховали на найближчому турецькому кладовищі, на стрімкому схилі пагорба, на якому був розташований Великий Луг. А ввечері в трактирі навколо Чорканна та рибалки зібралися нероби, охоплені нездороюю та непристойною цікавістю, яка особливо розвинена в тих, хто живе пустим, позбавленим будь-якої краси життям, біднім на хвилювання й події. Чорканна й рибалку частували ракією та тютюном, сподіваючись почути від них якусь подробицю про труп або похорон, але все марно. Навіть ракія не розв'язала їм язики. Чоркан нічого не розповідав. Він безперестанку курив і єдиним бліскучим оком слідкував за кільцями диму. Час від часу Чоркан і рибалка перезиралися, мовчки разом підіймали чарки, наче невидимо цокалися, і випивали одним духом.

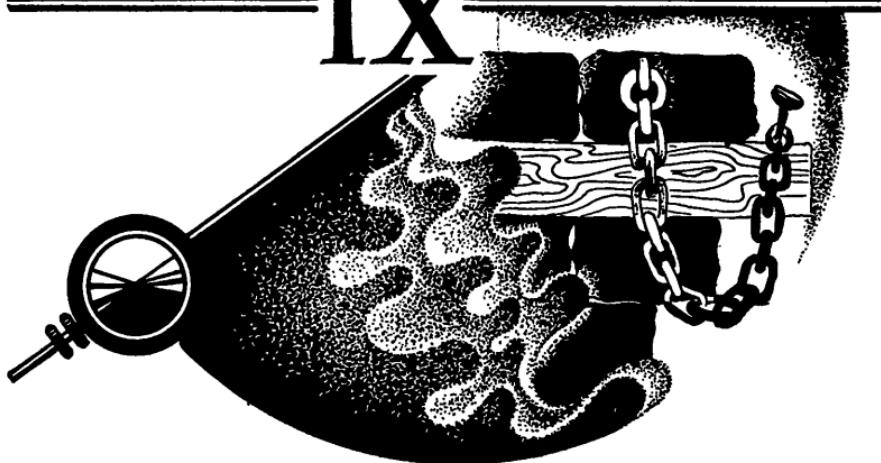
Так сталася на брамі незвичайна й незабутня подія. Великий Луг не спустився в Незуки, і Фата, донька Авд-аги, не вийшла за Хамзича.

Авд-ага Османагич більше не з'являвся у місті. Він помер тієї ж зими, задушений кашлем, не промовивши нікому й слова про муку, яка звела його в могилу.

Наступної весни Мустай-бег Хамзич одружив сина з іншою дівчиною з родини Бранковичів.

Жителі міста ще якийсь час говорили про цю подію, а згодом почали про неї забувати. Залишилася тільки невмируща пісня про дівчину, яка своєю вродою та розумом піднялася над суетним світом.

IX

Через сімдесят років після повстання Карагеоргія в Сербії почалася війна, і прикордонні області відразу відповіли на неї повстанням¹. У горах знову запалили турецькі й сербські хати — в Жлебі, Гостиллі, Цирчах та Велетові. Після багаторічної перерви турки знову почали виставляти на брамі голови страчених сербів. Це були звичайні, коротко обстрижені селянські голови з пласкуватими потилицями, кощавими обличчями та довгими вусами — наче ті самі, що й сімдесят років тому. Але все це тривало недовго. Як тільки війна між Сербією і Туручином закінчилася, люди заспокоїлися. Правда, це був мир тільки про людське око, за яким крилося багато тривог, збуджених розмов та обережних перешіптувань. Дедалі сміливіше й відвертіше говорили про вступ австрійських військ у Боснію. На початку літа тисяча вісімсот сімдесят восьмого року через Вишеград пройшли, по дорозі з Сараєва до Прибоя, регулярні частини турецької армії. Попширилась чутка, що султан віддасть Боснію без опору. Кілька сімей збиралося переїхати в Санджак; серед них були й ті, хто тринадцять років тому переселився з Ужиці, не бажаючи жити під владою сербів; зараз вони знову готувалися тікати від нового панування християн. Але більшість людей залишалась на місці, очікуючи подій, приходуючи під маскою байдужості нестерпну тривогу.

¹ Повстання сербів спалахнуло в Боснії та Герцеговіні в 1875 р.

На початку липня прибув плевлянський муфтій¹ з певеличким загоном, але з великою рішучістю організувати в Боснії опір австрійцям. Поважна білява людина, зовні спокійна, але палкої вдачі, муфтій сидів одного чудового літнього дня на брамі, куди він скликав іменитих турків з Вишеграда, бажаючи підняти їх на боротьбу проти австрійців. Він запевняв, що відповідно офіціальним наказам переважна більшість регулярних військ залишається, щоб разом з народом дати відсіч новому завойовникові, закликав молодь відразу ж приєднатися до війська і переконував надсилати для нього продовольство в Сараево. Муфтій знов, що вишеградці ніколи не мали слави завзятих вояків і воліли ліпше по-дурному жити, ніж по-дурному вмирати, і все-таки його здивувала байдужість і стриманість, з якою поставилися вони до його слів. Не маючи змоги далі залишатися тут, муфтій пригрозив вишеградським туркам народним судом та божим гнівом і залишив свого помічника Османа-ефенді Караманлію, доручивши йому й далі переконувати їх у конечній потребі їхньої участі в загальному русі.

Під час розмов з муфтієм найбільше заперечував йому Алі-ходжа Мутевелич. Він походив із однієї з найстаровинніших та найіменитіших родин у місті. Мутевеличі ніколи не могли похвалитися великим багатством, проте були відомі своєю чесністю й відвертістю. Вони здавна мали славу впертих, але непідкупних, сміливих, непіддатливих на лестощі й на будь-які низькі молитви та інтереси. Понад два століття старший член їхньої сім'ї був на посаді мутевелії — охоронця та управителя вакуфу Мехмед-паші у місті. Він піклувався про славнозвісний Кам'янний заїзд біля мосту. Ми бачили, як після того, коли Туреччина втратила Угорщину, Кам'янний заїзд позбувся коштів, на які він утримувався, і завдяки збігу обставин перетворився в руїни; таким чином від священного дару візира залишився тільки міст — громадська споруда, яка не вимагала спеціальних коштів на утримання, але й не приносila ніякого прибутку. А в Мутевеличів залишилося тільки прізвище, як славетний спогад про посаду, яку вони гідно займали протягом багатьох років. Посада, що-правда, перестала існувати ще з тих часів, коли Даут-ходжа зазнав поразки у своїй боротьбі за збереження Кам'я-

¹ Муфтій — духовна особа.

ного заїзду, але пошана до них залишилася, і разом з нею залишилось тверде переконання, що саме вони, Мутевеличі, покликані піклуватися про міст і до певної міри відповідають за його долю. Адже міст, принаймні за архітектурним задумом, колись був складовою частиною величного прибуткового вакуфу, яким вони управляли і який згодом так трагічно прийшов у занепад і зник. У роді Мутевеличів здавна встановився звичай, що у кожному поколінні бодай один із членів сім'ї закінчував школу і ставав муллою. В нинішньому поколінні муллою зробився Алі-ходжа. Взагалі Мутевеличі досить збідніли, і їхня родина не була такою численною, як колись. Залишилось у них лише кілька робітників та крамниця, що з давніх-давен належала їхньому родові, на базарній площі, на найкращому місці — біля моста. Два старші брати Алі-ходжі загинули на війні, один — у Росії, а другий — в Чорногорії. Алі-ходжа був ще молодою людиною — повнокровною, жвавою та насмішкуватою. Як у справжнього Мутевелича, в кожному випадку в нього була своя власна думка, яку він завзято захищав і якої уперто тримався. Через свою одвертість та незалежність думок, він часто сперечався з місцевим духівництвом та старшинами. Мав звання ходжі, але не займав ніякої посади, отже, й не мав ніяких прибутків. Щоб бути якомога більш незалежним, він торгував у крамниці, яку успадкував від батька.

Як і більшість вишеградських мусульман, Алі-ходжа був проти збройного опору. Цю людину не можна було запідозрити ні в боягузтві, ні в релігійній байдужості. Звичайно, він, як муфтій і як кожний з тих, хто закликав до повстання, ненавидів ворожу християнську силу і все те, що вона несла з собою. Але переконавшись у тому, що султан справді віddaє Боснію швабам, він протестував проти неорганізованого народного опору, який наперед був приреченний на поразку і міг зробити нещастя ще важчим. Це своє тверде переконання він рішуче висловлював і стійко захищав. І тепер своїми ущипливими запитаннями ставив муфтія в скрутне становище і дратував дотепними зауваженнями. Так він мимоволі підтримував серед вишеградців, які й так не рвалися в бій і не дуже готові були на жертви, дух одвертого опору вояовничим намірам муфтія.

Коли Осман-ефенді Караманлія залишився, щоб далі вести переговори з городянами, Алі-ходжа почав виступати

і проти нього. Кілька бегів та агів, які досі висловлювалися ухильно й обережно, але насправді цілком були згодні з Алі-ходжею, не перешкоджали відвертому й запальному ходжі сперечатися з Караманлією.

Надвечір імениті вишеградські турки прийшли на браму й сіли в коло по старшинству, підібгавши ноги; серед них був і високий, худорлявий і блідий Осман-ефенді. Кожний м'яз його обличчя неприродно напружується, очі гарячко-во блищають, чоло та щоки мережили надуті жили — наче в епілептика. Навпроти нього стояв рум'яний, кремезний, гарний на вигляд Алі-ходжа і своїм тоненьким голоском ставив йому все нові й нові запитання. Які сили? Куди їх пошлють? З яким спорядженням? Яка мета цього? Що буде в разі невдачі? Холодна, майже зловтішна педантичність його запитань лише приховувала власну тривогу і біль від усвідомлення переваги християн і очевидної слабкості та безсилля турків. Але фанатичний і похмурий Осман-ефенді не був тією людиною, яка могла правильно зрозуміти і визнати докази Алі-ходжі. Сильної й свавільної вдачі, цей запальний фанатик швидко втрачав витримку й самовладання і накидався на кожного, хто висловлював найменші ознаки сумніву та нерішучості, наче мав справу із швабом. Алі-ходжа дратував його, і він, ледве стримуючи свій гнів, відповідав грубо і загальними фразами. Іти треба туди, куди буде потрібно, і з тим, що є. Головне, не допустити в свій край ворога без бою, а той, хто багато розпитує, той шкодить справі і допомагає ворогові. Нарешті, зовсім розлючений, він відповідав з ледве прихованим презирством на кожне запитання ходжі: «Так, прийшов час гинути». «Покладемо свої голови». «Загинемо всі до одного».

— А! Ось воно як,— урвав його ходжа,— а я гадав, що ви хочете вигнати швабів з Боснії і саме для цього гуртуєте нас. А якщо всім гинути, то ми можемо загинути, ефенді, і без тебе. Нема нічого легшого, як загинути.

— Бачу, що тобі не хочеться гинути,— урвав його грубо Караманлія.

— А я бачу, що тобі хочеться,— ущипливо відповів ходжа,— не розумію тільки, навіщо ти шукаєш товаришів на таке паскудне діло.

Так розмова перейшла в звичайну сварку. Осман-ефенді називав ходжу влахом та одним з тих зрадників, голови яких так само, як і влахів, треба було б виставити на цій

брамі. Але ходжа і далі сміливо рубав з плеча і завзято наводив причини й докази, ніби й не чуючи погроз та образ.

Справді, важко було знайти настільки незгодних між собою людей і таких невдалих парламентерів. Від них можна було чекати лише одного, що вони ще більше заплутають справу і викличуть нові конфлікти. Це було неприємно, але неминуче, бо під час сусільних потрясінь та закономірних великих змін здебільшого на перший план висуваються випадкові люди, обмежені й неповноцінні, які ведуть справи погано і збочують на манівці. В цьому одна з ознак перехідного часу.

Однак бегам та агам ці марні сварки були на руку, бо таким чином питання про їхню участь у повстанні залишалося невирішеним, а самі вони не хотіли висловлюватись одверто. Тремтячи від гніву й голосно прогрожуючи, наступного дня вранці Осман-ефенді з кількома своїми людьми відправився услід за муфтієм до Сараєва.

Вісті, що надходили протягом цього місяця, зміцнювали в агах та бегах думку, що краще триматися свого міста та своїх будинків. У середині серпня австрійці зайняли Сараєво. Трохи пізніше відбувся невдалий бій коло Гласинця. Це одночасно стало і кінцем будь-якого опору. Стрімким шляхом з Лієски через Околишт в місто потяглися рештки розбитих турецьких загонів. Тут були, разом з повстанцями, і солдати регулярної армії, які почали за наказом султана, а почали на свій страх і риск приєдналися до повстанців. Солдати просили лише хліба та води й питали дорогу на Увац; але повстанці, яких не зломила поразка, палали відвагою й бажанням продовжувати боротьбу. Почорнілі, запорошені й обідрані, вони готувалися копати окопи й боронити перехід через міст на Дрині і грубо відповідали на запитання вишеградських турків, які не брали участі в боротьбі.

І тут знову з'явився Алі-ходжа; він одверто й настирливо доводив, що обороняти місто і взагалі чинити опір — безглуздо, коли шваби вже перекраяли Боснію вздовж і впоперек. Повстанці й самі це бачили, але не хотіли визнати своєї поразки, бо їх дратували ці чисто одягнені, дородні люди, які охороняли свої будинки і майно, хитромудро тримаючись осторонь від повстання та війни. В цей час повернувся, немов забувши про все, той самий Осман-ефенді Караманлія, ще блідіший та худіший, але ще більш

рішучий і войовничий. Він належав до тих, які не визнавали невдач і настирливо вимагав чинити опір за будь-яку ціну і навіть бути готовими померти. Всі схилялись і відступали перед його шаленим завзяттям, крім Алі-ходжі. Без найменшої зловтіхи, спокійно й тверезо доводив він упертому Осману-ефенді, що з повстанням трапилося те, що він, Алі-ходжа, на цій самій брамі віщував місяць тому. Він радив Осману-ефенді скоріше вирушити з своїми людьми в напрямі Плевля, щоб не наробити ще більшого лиха. Ходжа говорив лагідно і ставився до Караманлії з співчуттям і увагою, наче до хворого, хоча сам, здаючись зовні спокійним, був тяжко вражений лихом, що насувалося. Він почував себе таким нещасним і вбитим горем, яким тільки міг почувати себе правовірний мусульманин, який бачить неминучість перемоги чужої сили, проти якої довго не встоїть стародавній мусульманський лад. Цей прихованій біль мимоволі проривався з його слів.

На всі образи Караманлії він відповідав майже сумно:

— Тобі здається, ефенді, що мені тут легко живому очікувати швабів і бачити їх на своїй землі? Хіба ми не розуміємо, що на нас чекає і які часи настають? Знаємо ми, що нам загрожує і що ми втрачаємо, добре знаємо, і якщо ти приїхав тільки для того, щоб нам розтлумачити це, то не варто було тобі повернатись і навіть вирушати з Плевля. Як мені здається, ти погано розумієшся на рахунках, бо якби ти в них щось тямив, то не робив би того, що робиш, і не казав би того, що кажеш. Це більше лиxo, ефенді, ніж ти навіть думаєш; я й сам не відаю, як зарадити йому, але знаю, що й твої поради не допоможуть.

Та Осман-ефенді був глухий до всього, що не відповідало його глибокій та ширій жадобі опору, і ненавидів цього ходжу так само, як і швабів, проти яких він повстав. Так завжди, коли поблизу є могутніший ворог, а також напередодні великих поразок, у кожному приреченому суспільстві виникають братовбивча зненависть і міжусобні чвари. Не знаходячи нових доказів, Осман-ефенді раз у раз називав Алі-ходжу зрадником та іронічно радив йому до приходу швабів вихреститися.

— Не хрестилися мої предки, то й я не буду. Я, ефенді, не хочу ні хреститися з швабами, ні разом з дурнем воювати проти цілої армії,— відповів спокійно ходжа.

Усі знатні вишеградські турки були однієї думки з Аліхodgeю, але не всі вважали доречним говорити про це, тим більше так ясно й одверто. Вони боялися австрійців, що наблизялиась, але побоювались і Караманлії, який з своїм загоном заволодів містом. Тому вони замикалися в своїх будинках або забиралися на свої хутори; а коли не могли уникнути зустрічі з Караманлією або з його прихильниками, тоді опускали очі і відповідали ухильно, шукаючи приводу якнайшвидше ушитися.

Караманлія безперервно, з ранку до вечора, проводив збори на майдані біля руїн караван-сарай. Тут весь час товпилися різні люди: прихильники Караманлії, випадкові відвідувачі, ті, хто приходить сюди, щоб випросити щось у нового господаря міста, а також перехожі, яких повстанці, здебільшого силою, приводили послухати свого начальника. А Караманлія говорив без упину. Навіть звертаючись до однієї людини, він горлав так, начебто говорив з сотнями. Він ще більше зблід, його очі, білки яких помітно пожовкли, безперервно бігали, а в кутиках губів збиралася біла піна. Хтось із городян розповів йому мусульманський народний переказ про шейха Турханію, який загинув тут у давнину, захищаючи від війська невірних перехід через Дрину, а зараз спочиває в могилі на другому березі, недалеко від моста, але встане з могили в ту мить, коли перший гяурський солдат ступить на міст. Осман-ефенді з гарячковим захопленням вчепився за цю легенду, тлумачачи її людям як несподівану дійову поміч.

— Брати, цей міст — священий дар візира. Сказано, що через нього не зможуть пройти гяурські сили. Ми захищатимемо його не самі, з нами буде і той, кого не бере ні куля, ні шабля. Коли прийде ворог, він підведеться з своєї могили і, розпростерши руки, стане серед мосту. Коли його побачать шваби, в них затрусяться коліна, відразу спиниться серце, і вони не зможуть від страху навіть тікати. Брати турки! Не розходьтеся! Гайда зі мною на міст!

Так вигукував Караманлія перед натовпом. І коли він, високий, худощий, у чорному потертому одязі, розкидав руки, показуючи, як стоятиме «богатир», здавалося, що це стоїть високий і тонкий чорний хрест, покритий чалмою.

Вишеградські турки все це знали краще за Караманлію. Кожний з них безліч разів чув ще в дитинстві цей

переказ і сам розповідав його; вони аж ніяк не виявляли бажання змішувати життя з легендою, розраховувати на допомогу мертвих там, де не міг допомогти ніхто з живих. Алі-ходжа, хоч і не виходив зі своєї крамниці, знов з розповідей городян, що говориться і відбувається біля Ка-м'яного заїзду, і лише сумно, з співчуттям махав рукою:

— Я так і зінав, що цей дурень не дасть спокою ні живому, ні мертвому. Хай допоможе нам аллах!

А Караманлія, безсилій проти справжнього ворога, весь свій гнів спрямував проти Алі-ходжі. Погрожував, кричав і присягав, що раніше, ніж покине місто, прикує вперто-го ходжу на брамі, як борсука, щоб він там чекав швабів, проти яких не хотів боротися сам і іншим не давав.

Поява австрійців на схилах Лісски припинила всі суперечки. Кожному було видно, що захищати місто неможливо. Караманлія був останнім, хто пішов з Вишеграда, залишивши на високому майдані біля караван-саюа дві залізні гармати, які досі возив з собою. Але раніше ніж відступити, він здійснив свою погрозу: наказав своєму слузі, колишньому ковалеві, велетенській на зрист, але пташиного розуму людині, зв'язати Алі-ходжу і прибити за праве ухо до тієї дубової балки, яка лежала між двома кам'яними східцями на брамі.

Незважаючи на загальну метушню і збудження, що панували на базарній площі та біля моста, всі чули, як він наказував, але ніхто не йняв віри, що наказ буде виконано. Чого тільки не говориться, яких гучних слів та голосних лайок не почуєш за таких обставин! Так думали і цього разу. Наказ Османа-ефенді здавався несерйозним; він був схожий на погрозу або образу. Не звернув на нього увагу і Алі-ходжа. Навіть сам коваль, який одержав наказ, коли заклепував гармати, спочатку роздумував і вагався. Але оскільки думка прикувати ходжу на брамі була висловлена, суворі й розлючені люди почали зважувати ймовірність і неймовірність такого злочину. Спочатку більшості це видалося безглуздим, неможливим, ганебним, як воно й було насправді, але в ті хвилини загально-го збудження щось треба було вчинити, щось велике, незвичайне, а можна було зробити тільки це. Станеться це чи не станеться? Ця можливість з кожною хвилиною здавалася ймовірнішою і здійсненою. А чому б і ні? І ось уже двоє тримають ходжу, який і не дуже обороняється, зв'язують йому руки за спиною. Це все ще було далеким

від страшного й дурного здійснення. Але воно вже наближалося. Коваль раптом немов засоромився своєї слабкості й нерішучості, знову витяг молоток, яким щойно заклепував гармати. Думка про те, що шваби вже недалеко, за півгодини ходи від міста, надала йому сміливості й рішучості таки довести справу до кінця. Ця ж сама болісна думка була для Алі-ходжі джерелом його байдужості до всього, навіть до незаслуженої безглуздої ганебної муки, на яку його прирікають.

Таким чином, протягом кількох хвилин сталося те, що в кожну з цих хвилин здавалося неможливим і неймовірним. Ніхто не вважав це діло добрим і справедливим, і все ж таки кожний був винен у тому, що ходжа опинився прикованим за праве вухо до дерев'яної балки на брамі. І коли всі розбіглися перед швабами, які вступали в містечко, ходжа залишився в тяжкому й смішному становищі, примушений непорушно стояти навколошки, бо найменший рух викликав біль і загрожував розірвати вухо, яке йому здавалося важким і великим, наче гора. Він кликав на поміч, але нікому було його почуті і звільнити від цієї муки, бо всі люди поховалися по будинках та розбіглися по селах від страху — як перед швабами, що наближалися, так і перед повстанцями, що відступали. Місто здавалося мертвим, а міст порожнім, наче по ньому пропігла смерть. Ніхто не обороняв моста, лише на брамі навколошках сидів Алі-ходжа з головою, склоненою до балки, стогнучи від болю і навіть у такому стані вигадуючи нові докази проти Караманлії.

Австрійці наблизалися поволі. Їхній авангард з другого берега побачив біля караван-сарая перед мостом дві гармати і відразу ж спинився, чекаючи на свою гірську артилерію. Близько полудня австрійці з сусіднього ліска кілька разів вистрілили по запустілому караван-сараю і ще більше пошкодили й без того зруйнований заїзд. Були розбиті надзвичайно гарні решітки на вікнах, вирізьблени з суцільної брили вапняку. Лише тоді, коли австрійці, влучивши в ціль і перекинувши обидві турецькі гармати, переконалися, що вони покинуті і що турки не озиваються, прицінили обстріл і почали обережно наблизитися до моста. На браму повільною ходою, з гвинтівками напоготові вступили угорські гонведи¹. Вони зди-

¹ Гонведи — піхотинці.

вовано спинилися перед скорченим ходжею, який, перелякавшись снарядів, що пролітали і свистіли над його головою, забув про біль у прикованому вусі. Побачивши перед собою ненависних солдатів з наставленими на нього рушницями, він почав жалібно, протяжно стогнати, розраховуючи, що цю мову кожний зrozуміє. Це його врятувало від розстрілу. Поки одні солдати крок за кроком просувалися мостом, інші затримались біля ходжі, оглядаючи його і не розуміючи, в чому справа. Нарешті, один із санітарів, який виявився тут, приніс кліщі, обережно витяг вухналі і звільнив Алі-ходжу. Ходжа був такий змучений і пригнічений, що, стогнути і охкаючи, впав на кам'яні східці. Санітар помазав йому поранене вухо якоюсь пекучою рідиною. Ходжа, крізь слізки, наче у дивовижному сні, вдивлявся в широку білу стрічку з великим правильним хрестом з червоної матерії на лівому рукаві санітара. Тільки в гарячці можуть привидітися такі огидні й страшні видіння. Цей хрест, підстрибуочи, плив перед затуманеними слізами очима, наче величезна примара, що заступала йому цілий обрій. Потім солдат перев'язав рану і одяг йому на голову поверх пов'язки чалму. З пов'язаною головою, відчуваючи страшний біль у попереці, ходжа випростався і кілька хвилин стояв, притиснувшись до кам'яного поруччя моста. Він поволі заспокоювався і приходив до тями. Навпроти нього, на другому боці брами, під турецьким написом на камені, якийсь солдат наліплював велике біле оголошення. І хоч йому в голові стугоніло від болю, він не міг вагувати своєї вродженої цікавості і не подивитися на білий плакат. Це була відозвга генерала Філіповича сербською і турецькою мовами, звернена до жителів Боснії та Герцеговіни у зв'язку з вступом австрійських військ у Боснію. Примруживши праве око, Алі-ходжа почав читати турецький текст, та й то тільки речення, надруковані великими літерами.

«Жителі Боснії та Герцеговіни!

Війська Цісаря Австрії і Короля Угорщини переступили кордони вашої країни. Вони прийшли не як вороги, щоб силово відібрати у вас землю, а прибули вони як друзі, щоб покласти край безладдю, яке вже роками бентежить не тільки Боснію та Герцеговину, а також і прикордонні області Австро-Угорщини.

Цісар і Король не міг більше байдуже дивитись, як насильство й безладдя панують поблизу його кордонів, як злидні й неволя існують по сусіству з його володіннями.

Він звернув увагу європейських держав на ваше становище, і на конгресі одностайно було вирішено, щоб Австро-Угорщина повернула вам мир і добробут, які ви давно втратили.

Його Величність Султан, чиє серце сповнене турботи про ваш добробут, вирішив віддати вас під захист свого могутнього друга Цісаря і Короля.

Цісар і Король наказує, щоб усі сини цього краю теж користувалися законними правами, щоб життя, віра і майно охоронялися законом.

Жителі Боснії та Герцеговіни! Сміливо ставайте під захист славних австро-угорських прапорів. По-дружньому приймайте наших солдатів, підкоряйтесь владі, повертайтесь до своєї праці, віднині плоди її будуть у безпеці».

Ходжа читав речення за реченням, але не кожне слово розумів, проте кожне з них завдавало йому особливого болю, зовсім не подібного до того, який відчував він у пораненому вусі, голові та поперечі. Тільки тепер з цих слів, «цісарських слів», він зрозумів, що з ним, з усіма близькими і з усім, що є їхнє, раз і назавжди покінчено, але якимось дивним чином: очі бачать, вуста говорять, людина продовжує жити, але життя, справжнього життя вже немає. Чужий цісар наклав на них руку, і запанувала чужа віра. Це ясно випливало з цих гучних слів і невиразних обіцянок, і це ясно було з того олов'яного болю в грудях, лютого й важкого болю, який тільки може собі уявити людина. І тисячі таких дурнів, як цей Осман Караманлія, нічим не можуть тут допомогти, нічого не можуть змінити. (Ходжа подумки все ще продовжував спречатися з ним). Загинемо всі! Пропадемо! Яка користь від такої сусти, коли приходить час і людина гине, бо не може ні вмерти, ні жити, гніє, наче кілок у землі, і перестає бути сама собою? Це справжнє велике лихо, яке не бачать і не розуміють різні караманлії і своїм нерозумінням роблять його ще важчим та ганебнішим.

З такими думками Алі-ходжа поволі проходив по мосту і нічомічав, що за ним ішов солдат-санітар. Не стільки боліло вухо, скільки давив його той олов'яний гнітючий тягар, що раптом ліг на його груди після того, як він прочитав «цісарські слова». Поволі йшов ходжа, і йому здавалося, що він ніколи не дійде до другого берега, що міст, гордість міста, так міцно з'язаний від самої своєї появи в його родом, міст, на якому він виріс і біля якого прожив свій вік, раптом завалився на середині, саме на брамі. Йому здавалося, що великий білий аркуш паперу з відозвою швабів перетяг міст на дві половини, наче беззвучний

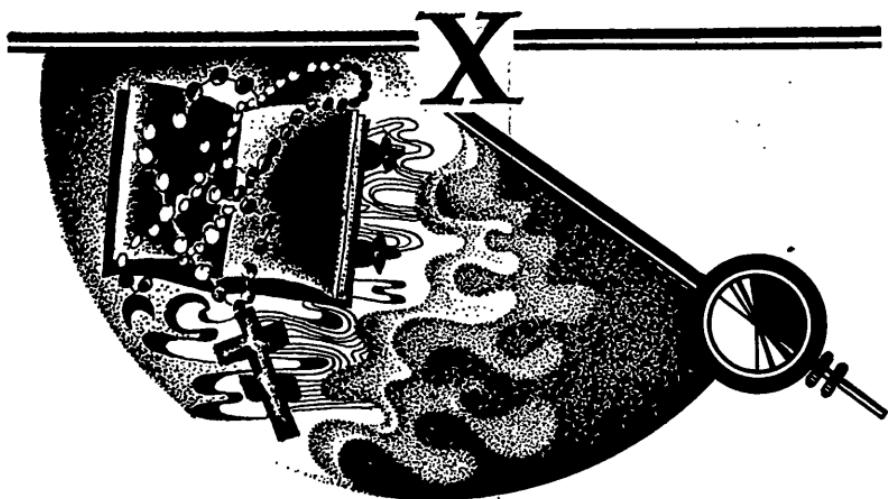
вибух, і зараз там зяє безодня, і хоч зліва і справа від цієї прірви ще стоять кам'яні опори, але переходу вже немає, бо міст не з'єднує два береги, і кожний мусить залишитись навіки на тому боці, де він опинився в цю мить.

Поволі ступав Алі-ходжа, заглиблений у свої гарячкові марення, брів наче поранений, і на його очі весь час наверталися слізози. Він ішов, зіщулившись, як хворий жебрак, який уперше переходить міст і вступає в чуже незнайоме місто.

Почулися голоси. Повз нього проходили якісь солдати. Між ними він знову побачив кругле, добродушне й насмішкувате обличчя того з червоним хрестом на рукаві, який його відкував. Сміючись, солдат показував на його пов'язку і запитував щось незрозумілою мовою. Ходжа подумав, що той йому пропонує ще якусь поміч, відразу замкнувся в собі й нахмурився:

— Ні, ні. Нічого мені не потрібно.

І жвавою, рішучою ходою подався додому.

Свято вроочистого офіційного вступу в місто відбулося лише наступного дня.

Ніколи ніхто не пам'ятав такої тиші над містом. Крамниць не відкривали. Хоч і був сонячний теплий день кінця серпня, вікна та двері в будинках були зачинені. На вулицях — ні душі, двори і сади — наче повимириали. В турецьких домах панували пригніченість та збентеження, в християнських — настороженість та недовір'я. Всіх охопив страх. Шваби, які вступали в місто, боялися засідки, турки — німців, серби — німців і турків; євреї боялися всього і всякого, бо кожен сильніший від них, особливо у воєнний час. У кожного у вухах ще громів вchorашній гуркіт гармат. І якби люди зважали тільки на свій страх, то ніхто в той день не вистромив би голови за двері, але людина зважає й на інше. Австрійський загін, що вчора вступив до міста, захопив начальника варти та стражників. Офіцер, який командував цим загоном, залишив начальнику варти його шаблю й наказав далі нести службу й підтримувати порядок у місті. Він також додав, що наступного дня, за годину до обіду, у Вишеград прибуде комендант, полковник, і що при в'їзді в місто його мають зустріти імениті люди — представники всіх трьох вір. Сивий і покірливий начальник варти викликав муллу Ібрагіма, мудериса — управителя вищої мусульманської богословської школи — Гусейн-агу, священика Николу та

рабина Давида Леві. Він повідомив їм, що вони, «духовні пастирі й імениті люди міста», повинні завтра опівдні зустріти на брамі австрійського коменданта, щоб привітати його від імені городян і провести до базарної площа.

Набагато раніше призначеного часу чотири «духовні пастирі» зустрілися на спустілому майдані й повільною ходою попрямували на браму. Тут помічник начальника варти Салко Хедо із стражником розстеляв довгий барвистий турецький килим і вкривав ним східці та середину кам'яної лави, на яку мав сісти австрійський комендант. Якийсь час «духовні пастирі» стояли мовччи і вроцисто, але бачачи, що на білому шляху з Околишта нема жодної ознаки наближення коменданта, перезирнулись і, наче умовившись, посадали на незастелену частину кам'яної лави. Отець Никола вийняв з кишені великий гаман з тютюном і почавставав інших «духовних пастирів».

Так вони сиділи на лаві, як у давнину, коли були ще молоді, безтурботні і, за звичаєм всієї молоді, проводили час на брамі. Тільки тепер усі вони були вже в літах: отець Никола та мулла Ібрагім — діди, а мудерис та рабин — літні люди. Святково одягнені, вони з тривогою думали про свою долю й уважно, зближъка, в яскравім промінні літнього сонця, придивившись один до одного, дійшли висновку, що всі вони видають старішими як на свій вік і мають підтоптаний вигляд. І кожний згадував, які вони були замолоду і в дитинстві, коли росли біля цього моста разом зі своїми ровесниками, немов молоде дерево, з якого невідомо що буде.

Вони курили, говорили про одне, а думали зовсім про інше і часто поглядали в бік Околишта, звідки мав з'явитися комендант, від якого залежатиме віднині все: він може вчинити їм, цілому місту та його населенню добро або зло, принести заспокоєння або нові тривоги.

З усієї четвірки отець Никола, без сумніву, був найспокійнішим та найстремленішим, принаймні так здавалося. Йому минуло сімдесят років, але він був ще бадьорий і міцний. Син відомого священика Михайла, якого турки стратили на цьому самому мосту, отець Никола прожив неспокійну молодість. Турки ненавиділи його за невгамовану вдачу й задерикуватість і не раз погрожували йому розправою. Ховаючись від них, він мусив кілька разів тікати до Сербії. Та коли минули неспокійні часи, він став на батькову парафію, одружився і втихомирився.

Усе це було давно й забулося. («Давнєнько я набрався розуму, та й наші турки вгамувалися», — звик говорити жартома отець Никола). Ось уже п'ятдесят років отець Никола керував своєю великою, розкиданою по прикордонних селах парафією — спокійно і мудро, без особливих потрясінь та прикростей, крім тих, які приносить повсякденне життя, служив він з відданістю слуги й гідністю князя, завжди був справедливий і одинаковий до всіх — до турків, до простого народу і до начальства.

Ні до нього, ні після нього не було жодної духовної особи будь-якої віри, яка б мала таку загальну пошану та увагу своїх співгромадян, різної віри, статі та віку, як священик Никола, якого здавна всі називали «дідом». Для цілого міста й повіту він був втіленням сербської церкви і всього того, що народ називає християнством. Більше того, люди вбачали в ньому ідеал священика і старійшини, яким вони уявляли собі його в умовах Вишеграда.

Це була висока людина, незвичайної фізичної сили, і хоч мало освічена, але з великим серцем, ясним розумом, світлим та вільним духом. Його усмішка обезброювала, утихомирювала й підносила; це була надзвичайна, захоплююча усмішка сильної благородної людини, яка жила в мірі сама з собою та з усіма навколо; усміхаючись, він примрежував свої великі зелені очі так, що вони перетворювались у дві вузенькі щілини, які випромінювали золоті іскорки. Таким отець Никола залишився до старості. Коли він проходив базарною площею в своїй довгій рясі на лисячому хутрі, з широкою рудою бородою на всі груди, яка з роками тільки трохи порідшала, з величезною камілавкою на густому волоссі, заплетеному ззаду в товсту, підгорнуту під неї косу, то здавалося, що це йде не просто священик, призначений п'ятдесят років тому в це місто і навколоїшній гірський край, а виступав ісерей тих стародавніх часів, коли світ ще не був поділений на різні віри та церкви. З крамниць, що розташувалися по обидва боки вулиці, його вітали торговці різних національностей. Жінки вклонялися і спинялися зі склоненою головою, очікуючи, поки пройде «дід». Діти (навіть єврейські) припиняли свої забави й переставали галасувати, а старші з них вроčисто й боязко підходили поцілувати здоровену й важку «дідову» руку, щоб почути, як над їхніми стриженими головами й розчертілими від гри

обличчями звучить дзвінкій веселий голос, освіжаючи, наче ранкова прохолодна роса.

— Здоров будь! Здоров будь! Здоров будь, синку!

Цей вияв пошани до «діда» вже здавна став загальноприйнятым звичаєм, і його дотримувалися цілі покоління городян з дня народження.

Однак життя отця Николи було затъмарене тим, що він не мав дітей. Це, без сумніву, його дуже засмучувало, але ніхто не пам'ятав найменших нарікань від нього або попаді чи бодай тіні смутку в їхніх очах. Вони брали до себе на виховання принаймні по двоє дітей від своєї сільської рідні. І ці діти жили в них доти, доки не одружувались. Тоді вони брали інших.

Поруч з отцем Николою сидів мулла Ібрагім. Високий, сутулий, худорлявий чоловік з рідкою борідкою та опущеними вусами, він був не набагато молодшим від отця Николи, мав велику сім'ю і чимало майна, успадкованого від батька. Недбало одягнений, охлялий та боязкий, з синіми, по-дитячому меткими очима, він скидався більше на пустельника або побожного мандрівника-сіромаху, ніж на вишеградського ходжу, людину зі славного, старовинного роду. У мулли Ібрагіма була одна вада: він сильно заїкався. «Щоб розмовляти з муллою Ібрагімом, треба мати багато вільного часу», — казали жартома городяни. Але мулла Ібрагім був широко відомий своєю добротою і сердечністю. Від усього вигляду цієї людини віяло лагідністю й спокоєм; після першої ж зустрічі з ним кожний забував про його зовнішність і заїкуватість. До нього тяглися всі хворі, сироти і нещасні. До мулли Ібрагіма приходили просити поради селяни з найвіддаленіших сіл. Перед його будинком завжди стояли люди і чекали на нього. Чоловіки й жінки не раз спиняли його на вулиці, звертаючись за порадою або допомогою. Він ніколи нікому не відмовляв, не роздавав дорогих амулетів і талісманів, як інші ходжі. Мулла Ібрагім одразу сідав з прохачем у затінок на найближчий придорожній камінь, той пошепки розповідав йому про свою біду, а мулла Ібрагім уважно й співчутливо його вислухував: після цього говорив кілька ласкавих слів і знаходив завжди найліпше з можливих розв'язань або сягав худою рукою в глибоку кишеню свого кожушка і, оглядаючись, щоб ніхто не бачив, давав кілька монет. Для нього не було нічого важкого, неприємного або неможливого, коли йшлося про

те, щоб допомогти мусульманинові. Для цього він завжди знаходив час і гроші. В цьому йому не заважало і його заїкання: перешпітуючись в людиною, що довірила йому своє горе, мимоволі забував заїкатися. Від нього кожний діставав якщо не цілковиту розраду, то хоч принаймні тимчасове заспокоєння, бо бачив, що хтось поставився до його біди, як до своєї власної. Завжди оточений турботами та клопотами інших, ніколи не думаючи про самого себе, ходжа — принаймні він сам у цьому був упевнений — прожив своє життя здоровий, щасливий і заможний.

Вишеградський мудерис Гусейн-ефенді був невисокою, ограйдою, ще молодою людиною, непогано одягненою і досить добре вихованою. Чорна, коротка борода, акуратно підстрижена правильним овалом, облямовувала його біле, з рум'янцем обличчя, на якому черніли очі. Він дістав непогану освіту і вважався вченовою людиною; що-правда, сам був перебільшеною думки про свої знання. Любив говорити, любив, щоб його слухали. Був упевнений, що промовляє красиво, і це його спонукувало багато говорити. Висловлювався він делікатно і обережно, супроводжуючи бесіду розміреними жестами, піdnімаючи на один і той самий рівень білі, випещені руки, з червоними нігтями, порослі густими короткими чорними волосинками. Говорячи, він поводив себе наче перед дзеркалом. У нього була найбільша бібліотека в містечку — кована зализом, добре замкнена скриня з книгами, які йому, вмираючи, відписав його вчитель — славнозвісний Арап-ходжа; Гусейн-ходжа не тільки дбайливо оберігав їх од пилоки й молі, але й сам користувався ними зрідка й обережно. Та вже саме те, що він має стільки дорогоцінних книг, викликало до нього повагу людей, які не знали, що таке книжка, і підносило його у власних очах. Було відомо, що він пише хроніку найважливіших подій у місті. Це створило йому серед городян славу вченової й виняткової людини, адже всі вважали, що, складаючи хроніку, він якоюсь мірою тримає в руках добре ім'я міста й кожного городянина. Насправді ж ця хроніка не була ні великою, ні небезпечною. За п'ять-шість років, протягом яких мудерис вів її, списав він усього чотири сторінки невеличкого зошита. Адже більшість місцевих подій мудерис не вважав достатньо важливими й гідними того, щоб про них писати в хроніці, через що вона залишилася без-

плідною, беззмістовою й засушену, наче перебірлива відданиця, що засиділась у дівках.

Четвертим «духовним пастирем» був Давид Леві, вишеградський рабин, онук знаменитого рабина ходжі Ліачо, від якого він успадкував ім'я, становище, маєток, але зовсім нічого не взяв з його сильного духу та оптимізму.

Це був молодий, маленький і блідий чоловічок з сумним поглядом оксамитових очей, надзвичайно сором'язливий та мовчазний. Він пізно став рабином і тільки недавно одружився. Щоб мати поважніший вигляд, рабин носив широке вбрання з дорогої й важкої сукна. Його обличчя заросло бородою й вусами, але під одягом вгадувалось слабке, мерзлякувате тіло, а крізь чорну ріденьку борідку прозирало хворобливе інфантильне обличчя. Він відчував страх, коли потрібно було вийти між люди і взяти участь в розмовах та рішеннях, і завжди почував себе малим, слабким і безпорадним.

Зараз ці четверо людей сиділи на сонці, святково одягнені, схвилювані й стурбовані більше, ніж їм хотілося б показати.

— Давайте-но закуримо ще по одній. Все одно чекати, хай йому грець! Він же не птах, щоб злетіти на міст,— мовив отець Никола, який давно звик за жартом приховувати заклопотаність та занепокоєння.

Усі подивились у бік Околишта і взялися закурювати.

Розмова поволі й обережно точилася навколо приїзду коменданта. Всі сходилися на думці, що привітати коменданта й поздоровити його з щасливим прибутиям повинен отець Никола. Примруживши очі й насупивши брови,— очі його, як і завжди при цьому, стали мов темні щілинки, в яких світилися веселі золоті іскорки,— отець Никола довго, мовчки й уважно дивився на всіх трьох своїх співгородян.

Молодий рабин завмирав від страху. Йому бракувало навіть сили відігнати від себе тютюновий дим, що довго вився у нього в бороді та вусах. Мудерис був не менш переляканій. Цього ранку він раптом втратив усю свою красномовність і поставу вченої людини. Він навіть не усвідомлював, наскільки перелякався і який у нього розгублений вигляд, адже висока думка, якої він був про свою особу, не дозволяла йому повірити в це. Мудерис намагався виголосити одну із своїх книжних промов, супроводжуючи її розміреними жестами, але руки самі

опадали, наче крила, а слова плуталися і уривались. І сам він дивувався, куди поділась його звична впевненість у собі, і без кінця мучився, марно шукаючи її, наче ту річ, до якої звик, але яка зараз, коли потрібна, десь загубилася.

Мулла Ібрагім був блідіший, ніж звичайно, але спокійний і зосереджений. Він час від часу перезирається з отцем Николою, начебто очима про щось домовляється з ним. Ще з юних літ вони були близькими знайомими і приятелями, наскільки в ті часи можна було говорити про дружбу між турком і сербом. Коли отцю Николі замолоду після сутички з вишеградськими турками довелося тікати й ховатись, мулла Ібрагім, батько якого був дуже впливовою людиною в місті, зробив йому велику послугу. Пізніше, коли в Вишеграді настали спокійніші часи і між двома вірами встановилися кращі відносини, отець Никола та мулла Ібрагім, вже літні люди, заприятелювали й жартома називали один одного «сусідами», бо їхні будинки стояли на протилежних кінцях міста. Під час посух, поводей, пошестей та інших лих обидва виконували однакові обов'язки, але кожний серед своїх парофіян. Зустрічаючись на Майдані або в Околишті, вони віталися і питали один одного про здоров'я так, як ніколи не вітаються і не питаютъ один одного священик і ходжа. Під час цих зустрічей отець Никола показував чубуком на місто, розкидане по березі річки, і говорив напівжартома:

— За все, що внизу дихає, повзає і говоритъ людським голосом, відповідаємо ти і я!

— Правду кажеш, сусіде, — погоджувався мулла Ібрагім, заїкаючись, — справді обое відповідаємо.

(А городяни, які вміли знайти влучне слово, щоб посміятися з усього, що помічають, казали про людей, які жили в приязні: «Любляться, наче піп з ходжею». Ці слова стали у Вишеграді прислів'ям.)

І зараз вони добре розуміли один одного, хоча й не промовляли жодного слова. Отець Никола знов, як важко муллі Ібрагіму, а той розумів, що й священику не легко. Вони дивились один на одного, як уже багато разів у житті в різних випадках, — як дивляться двоє людей, які відповідають за всіх у місті, один за тих, які хрестяться, а другий за тих, які б'ють поклони.

Раптом почувся кінський тупіт. Мчав на невеличкому коні стражник. Задихаючись, він ще здалеку гукав, наче оповісник:

— Он він їде, на білому коні!

Відразу змінився на обличчі і завжди лагідний та мовчазний начальник варти.

З боку Околишта здіймалася курява.

Ці люди, які народилися й вирошли в глухому закутку Турецької імперії, що протрималась до кінця XIX століття, звичайно, не могли мати уявлення про справжню, сильну і добре організовану армію великої держави. Вони досі бачили тільки окремі, погано забезпечені, бідно одягнені й неакуратно оплачувані частини регулярної армії султана або, що ще гірше, силоміць зібрани загони боснійських башибузуків, недисциплінованих і лінивих. Тепер перед ними вперше з'явилися справжня сильна армія — переможна, блискуча й самовпевнена. І тому, зрозуміло, ця армія мала засліпити їм очі, заворожити мову. Уже по збрui на конях, по гудзиках на солдатських мундирах вгадувався за цими причепуреними гусарами та егерями глибокий і надійний тил, міць, порядок і добробут якогось іншого світу. Здивування було велике і враження глибоке.

Попереду їхали два сурмачі на ситих сірих конях, а за ними спроквола посувався загін гусарів на вороних. Коні були начищені, ступали дрібно, стримано, наче дівчата. Гусари в червоних шапках без козирків, з жовтими шнурками на грудях, всі як один — рум'яні, засмаглі парубки з закрученими вусиками, здавались свіжими, виспаними, наче щойно вийшли з казарми. За ними їхала група з шести офіцерів з полковником на чолі. Всі погляди були звернені до цього. Його кінь був трохи вищий за інших, з дуже довгою і гнучкою шию. За офіцерами виступав загін піхоти, егерів у зелених мундирах, з перами на шкіряних шапках і білими шнурками через груди. Вони закривали собою обрій, і здавалося, що то наближається живий ліс.

Сурмачі й гусари, проїхавши повз духовництво і начальника варти, зупинилися на площі і там випикувались.

Бліді, схвильовані «духовні пастирі» вийшли на середину мосту і повернулися лицем до офіцерів, що наблизилися. Один з молодших офіцерів під'їхав до полковника і щось йому сказав. Полковник, а за ним і весь його почет притримали коней. За кілька кроків від духовних осіб полковник зліз з коня; те саме, наче за сигналом, зробили

й інші офіцери. Підбігли солдати, прийняли коней і відвели їх трохи назад.

Ледів полковник торкнувся ногою землі, як одразу змінився. Він був невисокий на зріст, миршавий, здавався втомленою, неприємною й небезпечною людиною. Поводився так, наче тільки він один за всіх воював.

Лише тепер було видно, як просто, навіть неохайно, він одягнений і який він непоказний поряд зі своїми вишещеними і стрункими офіцерами. Він мав вигляд людини, яка не береже своїх сил і марнує життя. Його за смагле обличчя заросло бородою, очі були каламутні й неспокійні, високий ківер сидів на голові криво, мундир був зім'ятий і занадто широкий для його худорлявого тіла. На ньому були гусарські чоботи з невисокими м'якими халявками, без близку. Широко ступаючи і розмахуючи нагайкою, він підійшов ближче. Один з офіцерів відрапортував йому, показуючи на людей, які стояли перед ним. Полковник кинув у їхній бік швидкий пронизливий погляд своїх чорних злих очей — погляд людини, завжди зайнятої важливими справами і яка часто наражається на великі небезпеки. Відразу можна було скати, що він інакше дивиться не вміє.

В цю хвилину заговорив своїм спокійним низьким голосом отець Никола. Полковник звів голову і зупинив свій погляд на обличчі статечної людини, одягненої в чорну рясу. Це широке спокійне обличчя біблейського патріарха затримало на хвилину його увагу. Можна було не розуміти або не здогадуватись, що говорить цей старий, але його обличчя не могло залишитися непоміченим. І отець Никола говорив лагідно й вільно, звертаючись більше до молодого офіцера, який перекладав його слова, ніж до самого полковника. Від імені присутніх священиків усіх вір він запевнив командуючого, що вони разом з народом добровільно підкоряються новій владі і зроблять усе, що від них залежить, щоб підтримати спокій та порядок, якого вимагає ця влада. А вони, в свою чергу, просять, щоб військо захищало їх самих та їхні сім'ї і забезпечило їм мирне життя та чесну працю.

Отець Никола не говорив багато і швидко закінчив свою промову. Сердитий полковник не встиг втратити терпіння. Проте він не дочекався закінчення перекладу молодого офіцера і, махнувши нагайкою, припинив його різким і зривистим голосом:

— Гаразд, гаразд! Захист матимуть усі, хто добре буде поводитись. А порядок і спокій треба підтримувати скрізь, інакше й бути не може, хоч би хтось цього і не хотів.

Кивнувши головою, він рушив уперед, ні з ким не прощаючись, ні на кого не дивлячись. Священики відступили вбік. Повз них пройшов полковник, за ним офіцери, а далі — солдати з кіньми. Ніхто більше не звертав уваги на «духовних пастирів», і вони залишилися на брамі самі.

Усі четверо були розчаровані. Адже протягом минулої безсонної ночі та цілого ранку кожний з них сто разів намагався уявити собі хвилину, коли вони на брамі зустрінуть коменданта цісарського війська. Кожний думав про це по-своєму, залежно від свого розуму і вдачі, і був готовий до найгіршого. Дехто вже бачив, як його ведуть на далеке заслання до Німеччини, назавжди відриваючи від рідного дому й від міста. Дехто згадував розповіді про Хайрудіна, який колись стинав голови на цій самій брамі. По-різному вони уявляли собі цю зустріч, але тільки не так, як вона відбулася з цим невеличким, різким і сердитим офіцером, який тільки війну вважав справжнім життям, який, не думаючи про себе і не вважаючи ні на людей, ні на країни, дивився на всіх, як на предмет або знаряддя війни і так бундючився, наче воював на свої кошти і в ім'я власної особи.

Так стояли, здивовано переглядаючись, «духовні пастирі». Іхні погляди, кожний по-своєму, мовчазно запитували: «Чи справді ми залишились живі? Що нас чекає в майбутньому?»

Першими отямiliсь начальник варти і отець Никола. Вони вирішили, що «духовні пастирі» виконали свій обов'язок і зараз їм не лишається нічого іншого, як іти додому та запевнити людей, щоб ті нікого не боялися, нікуди не тікали і спокійно займались своїм ділом. Інші, без кровинки на обличчі і без єдиної думки в голові, прийняли це рішення так само, як прийняли б і всяке інше, бо самі були нездатні щось придумати.

Начальник варти, що ні за яких умов не втрачав спокою, пішов у своїх справах. Стражник скочував довгий барвистий килим, на який не суджено було ступити нозі коменданта, а поруч з ним стояв спокійний Салко Хедо, безпристрасний, наче сама доля. Тоді «духовні пастирі» розійшлися кожен в свій бік: рабин подріботів додому, до матері та дружини; щоб відчути тепло та затишок до-

мівки, мудерис ступав повільніше, глибоко замисливши. Тепер, коли все закінчилось так несподівано легко й щасливо, хоч і досить брутально та неприємно, він зрозумів, що не було ніяких підстав для страху, і йому навіть здається, що він ніколи нічого й не боявся. Він розмірковував над тим, яке значення може мати ця подія для його хроніки і скільки місця вона займе в ній. Двадцять рядків буде досить. А може, п'ятнадцять, а то навіть і менше. Що біжче підходив він до дому, то меншим ставала кількість рядків. І з кожним відкинутим рядком йому здавалося, наче все навколо його втрачає свою вагу і зменшується, а сам він, мудерис, стає помітнішим і зростає у власних очах.

Мулла Ібрагім та отець Никола йшли разом до підніжжя Мейдана. Здивовані і вражені зовнішністю й поведінкою ціарського полковника, вони обидва мовчали. Їм хотілося якомога швидше добрatisя додому, щоб побачитись зі своїми близькими. Там, де їхні дороги розходились, вони зупинились на хвилину і мовчки подивились один на одного. Мулла Ібрагім кліпав очима і ворушив губами, начебто хотів вимовити якесь слово і ніяк не міг цього зробити. В отця Николи знову з'явилася на обличчі усмішка з золотими іскорками в очах, якою він підбадьорив і себе, і ходжу, і він висловив спільну думку:

— Криваве діло — війна, мулла Ібрагіме!

— П-п-п-правду кажеш, к-к-кр-криваве,— заікався мулла Ібрагім. Він підняв обидві руки і попрощався, киваючи головою.

А отець Никола поволі, важко ступаючи, дійшов до свого будинку біля церкви. Попадя зустріла його, не розпитуючи ні про що. Він одразу роззув чоботи і зняв рясу; з-під знятої камілавки впало на спину густе мокре від поту рудувате волосся. Він сів на низенький диван, біля якого вже стояла склянка води з шматком цукру. Освіжившись та закуривши цигарку, отець Никола втомлено заплющив очі. Перед його очима все ще зринав сердитий полковник, наче блискавка, яка осліплює так, що крім неї людина нічого не може бачити. Священик зітхнув, сильно видихнув дим і тихо сам собі пробурмотів:

— Еге, чудний поганець, хай йому грець!

З міста почулося гупання барабана, а за ним — сурма єгерського загону, дзвінка і весела. Вона грала нову незнайому мелодію.

XI

Таким чином, великий поворот у житті міста над Дриною, якщо не враховувати мук Алі-ходжі, відбувся без жертв. Уже через кілька днів життя знову потекло звичним руслом, ніби нічого й не мінялося. І сам Алі-ходжа очуняв і відчинив, так само як і інші торговці, свою крамницю біля моста, тільки тепер чалму він носив трохи зсунутою на праве вухо, щоб не було видно рубця. Олов'яний тягар, який наліг йому на груди, коли він побачив червоний хрест на рукаві австрійського солдата і крізь слізози прочитав цісарські слова, не зник безслідно, а зробився маленький, як зернятко на чотках, так що з ним можна було ще жити. І не він один носив той тягар.

Отак і почалися нові часи — життя під іноземною владою. Люди, не маючи змоги боротися з нею, в душі вважали її тимчасовою.

Чого тільки не переправляли через міст за роки окупації! Валками з гуркотом котилися по ньому жовті військові підводи, що привозили в місто харчі, одяг, меблі, не бачені досі предмети та обладнання.

Спочатку всюди можна було бачити тільки військо. Наче вода з-під землі, з'являлися солдати з-за кожного рогу, з-за кожного куща. Вони юрмилися на базарній площі, але було їх багато і в інших кінцях міста. Часто з дворів та сливових садів чути було вигуки переляканіх жінок, які несподівано натикалися на солдатів. Скрізь

миготіли темно-сині мундири. Засмаглі у двомісячних боях та походах солдати розійшлися по всьому місту та його околицях. Вони раділи, що залишилися живі, жадали відпочинку й розваг. На мосту вони вешталися цілий день. Майже ніхто з городян не приходив на браму, бо тут завжди було повнісінько солдатів. Вони сиділи, співали різними мовами, жартували, купували фрукти у свої сині кашкети з шкіряними козирками й бляшаними кокардами з ініціалами цісарського імені «Ф.-Й. I»¹.

Восени війська почали покидати місто. Поступово й непомітно їх ставало дедалі менше. Зостались тільки загони жандармерії. Вони готувалися до сталого перебування в місті і розташовувались на постій. Одночасно почали приїздити урядовці, дрібні та великі чиновники з сім'ями та прислугою. А за ними йшли майстри й фахівці таких професій, про які тут досі й не чули. Було тут немало чехів, поляків, хорватів, угорців та німців.

Спочатку здавалося, що вони з'явилися випадково, начебто їх вітром сюди занесло, що вони прийшли тимчасово і не змінюватимуть життя Вишеграда, що цивільна влада лише на якийсь час продовжить окупацію, яку почала армія. Тим часом з кожним місяцем людей прибувало все більше. Але найсильніше дивувало городян і сповнювало їх почуттям недовір'я не стільки їх кількість, скільки їхні незрозумілі велетенські плани, їхня невтомна діяльність та настирливість, з якою вони робили свої справи. Ці нові люди невтомно метушилися й не давали спокою іншим: здавалося, що вони вирішили невидимою, але щораз більш відчутною мережею своїх законів, розпоряджень та наказів охопити саме життя — з людьми, худобою і неживими речами — і все змінити: зовнішній вигляд міста, звички і звичаї живих людей від малого до старого. І все це вони робили спокійно, без зайвих слів, без насильства та задирливості, — людина навіть не має проти чого протестувати. Коли вони наштовхувалися на нерозуміння або опір — відразу спинялися, десь непомітно домовлялись, міняли напрям і метод своєї роботи і домагалися того, що задумали. Кожна справа, яку вони починали, здавалася зовсім невинною, навіть безглувдою. Ось вони переміряють цілину або роблять зарубки на деревах у лісі, оглядають нужники та канави, зазирають

¹ «Ф.-Й. I» — Франц-Йосиф I

у зуби коням та коровам, перевіряють ваги та гирі, розписують про хвороби в народі, про кількість та назви фруктових дерев, про породи овець та домашньої птиці (все це спроявляло враження, наче вони бавились — такі незрозумілі, далекі від життя і несерйозні в очах людей були всі ці клопоти). А згодом усе, що робилося з такою дбайливістю та запалом, кудись тихо й безслідно зникало. Ale через кілька місяців або навіть через рік після того, коли про все це люди вже зовсім забули, раптом з'ясувався сенс цих, на перший погляд безглуздих та давно забутих заходів: до міського управління викликали муктарів окремих кварталів і давали їм розпорядження про рубання лісу, про боротьбу з тифом, про правила продажу овочів та цукерок або про паспортизацію худоби. I так майже щодня — нове розпорядження. I кожне з них не просто обмежує права або чимось зобов'язує окрему особу; воно розширяється, обплутує і обмежує життя всього міста або села і всіх його жителів разом узятих.

Ale в домах — не тільки турецьких, а й сербських — нічого не змінювалося. Тут жили, працювали й розважалися по-старому. Хліб місили в діжках, каву варили на вогнищі, парили білизну в баліях і прали в золі, яка роз'їдала пальці жінкам; ткали й вишивали на верстатах і кроснах. На родинних торжествах, святах та весілях суворо дотримувались давніх звичаїв, а про нові, що їх приносили з собою чужинці, говорили тільки пошепки, та й то як про щось неймовірне й далеке. Коротко кажучи, люди жили й працювали, як і раніше; у більшості домів будуть по-старому жити і працювати навіть і через п'ятнадцять—двадцять років після початку окупації.

Зате зовнішній вигляд міста мінявся значно швидше й помітніше. Ti самі люди, які в своїх домах у всьому дотримувалися старих порядків і не думали їх міняти, здебільшого легко мирилися зі змінами в місті; хоча спочатку дивувалися й бурчали. Звичайно, і в цьому випадку, як це скрізь буває за таких обставин, нове життя, по суті, становило собою суміш старого з новим. Старі поняття і цінності стикалися з новими, змішувалися з ними і співіснували, наче вичікуючи, хто кого переживе. Люди рахували на форинти й крейцери, але так само й на піастри та пари. Міряли на аршини, оки і драми¹, але також на мет-

¹ Старі турецькі міри ваги: одне око = 400 г, драм — 1,25—1,28 кг.

ри, грами й кілограми. Визначали термін платежів та кредитних зобов'язань за новим календарем, але ще частіше — за старими звичками: до дня Георгія або Дмитра. Люди за свою природою опиралися всьому новому, але не переходили межі, бо для більшості людей життя стойти на першому плані і завжди воно важливіше, ніж форма, якої воно набуває. Лише окремі особи переживали глибоку, справжню драму боротьби між старим і новим. Для них спосіб життя був нерозривно й безумовно пов'язаний з його сутністю.

Такою саме людиною був Шемсі-бег Бранкович з Цирничі, один із найбагатших і найповажніших бегів міста. Він мав шість синів, з яких уже чотири були жонаті. Їхні хати утворювали невеличкий хутір, оточений гаями та сливовими садами. Старійшиною цієї великої родини був мовчазний і суворий Шемсі-бег. Високий, згорблений роками, з величезною білою, вишитаю золотом, чалмою на голові, він лише п'ятницями приходив на базарну площа, щоб помолитися в мечеті. З першого ж дня окупації він у місті ніде не спинявся, ні з ким не розмовляв і ні на кого не дивився. В хаті Бранковича не з'явились ні новий одяг, ні взуття, ні нове знаряддя, ні нові слова. Синам він заборонив мати будь-які справи з новою владою. Онуків не пускав до школи. Від цього зазнавала шкоди вся родина: сини були незадоволені впертістю старого, але ніхто ні словом, ні поглядом не смів і не міг показати цього. Турки з ринку, які працювали і зналися з новими людьми, вітали Шемсі-бега, коли він проходив базарною площею, з німою повагою, до якої приєднувались і страх, і здивування, і докори сумління. Найстаріші, найповажніші турки міста часто навідувалися у Цирнчу, мов на прощу, щоб посидіти і поговорити з Шемсі-бегом. Тут збиралися люди, які готові були чинити опір до кінця і ніяк не хотіли визнати дійсність. Їхні зустрічі тяглися довго, але проходили без багатослів'я і без конкретних висновків.

Шемсі-бег сидить, було, з люлькою на тонкому червоному килимі, загорнутий і застібнутий — як улітку, так і взимку, — а гості — навколо нього. Розмова звичайно точиться про які-небудь нові незрозумілі ненависні заходи австрійських властей або про турків, які дедалі більше пристосовуються до нових порядків. Кожний з гостей хоче висловити перед цією гідною суворою лю-

диною свої гіркоти, побоювання та нерозуміння. І кожна розмова закінчувалася питанням: куди все це веде і чим закінчиться? Хто ці чужинці, які, здається, не знають ні спокою, ні перепочинку, ні міри, ні меж? З якими планами вони прийшли, звідки в них стільки потреб, що вони нанизуються, ніби випливають одна з одної? І чому вони такі неспокійні, наче над ними тяжить якесь прокляття, що невпинно підганяє людей і примушує їх братися за нові й нові справи і починання, яким не видно кінця?

А Шемсі-бег лише дивиться на присутніх і здебільшого мовчить. Лице його темне — не тому, що його засмалило сонце, а тому, що його затьмарює щось зсередини. Погляд його тъмніх очей з білувато-сірими кругами навколо чорних зіниць, наче в старезного орла,— твердий, але якийсь невидючий і відсутній. Великий рот з запалими губами рухається поволі, наче пережовує одне й те саме невимовлене слово.

Проте люди йшли від нього з почуттям полегшення, не втішенні, не заспокоєні, а схильовані й захоплені його прикладом мужньої й безнадійної неподатливості.

А коли Шемсі-бег приходив наступної п'ятниці на базарну площа, його знову чекала якась зміна в людях або у вигляді будинків, якої ще не було минулої п'ятниці. Щоб цього не бачити, він дивився вниз, але й на високій вуличній грязюці дедалі частіше помічав поряд з слідами турецьких круглих підків відбитки зігнутих швабських, з гострими шипами. Так, навіть на вуличній грязюці його погляд читав невблаганий вирок, який він бачив на всіх обличчях і предметах навколо себе,— вирок часу, зупинити який неможливо.

Розуміючи, що не помічати того, що відбувається, він не може, Шемсі-бег зовсім перестав з'являтися в місті і жив замкнuto в Цирнчі, мовчазний, але суровий і неблаганий господар, він був тягарем для всіх, а особливо для самого себе. Старі поважні вишеградські турки і далі відвідували його, наче живу святиню. Особливо часто приходив до нього Алі-ходжа Мутевелич. На третій рік окупації Шемсі-бег, не хворіючи, помер. Він згас, так і не вимовивши того гіркого слова, яке завжди готове було зірватися з його старечих уст, так і не ступивши більше ногою на базарну площа, де тепер все йшло по-новому.

Місто і справді швидко міняло свій вигляд, бо чужинці рубали дерева, в інших місцях саджали нові, лагодили і будували дороги, копали канави, зводили нові громадські будівлі. Протягом ще перших років на ринку були внесені крамниці, що висовувалися з рядів, хоч, правду кажучи, вони досі нікому не заважали. Замість цих старих крамниць під гонтою були грунтовно побудовані нові, з дахами, покритими черепицею або бляхою; з металевими шторами на дверях. Було намічено знести і крамницю Алі-ходжі, але він рішуче заперечував, судився, поки всіма можливими засобами таکи не домігся, щоб його крамниця залишилася такою, як і була, на старому місці. Базарну площу розширили і розрівняли. Збудували новий конак — високу будівлю, у якій розмістився суд та повітове управління. А військові діяли ще швидше й рішучіше, ніж цивільна влада. Будували бараки, корчували старі дерева й садили нові, роблячи невідіннаними вишеградські пагорби.

Старі городяни не могли надивуватися і отямитись: бо й справді, тільки вони подумають, що настав край цій безглаздій суеті, як чужинці починають якесь нове, ще менш зрозуміле діло. А городяни зупиняються, дивляться на їхню роботу, але не так, як діти люблять дивитися на роботу дорослих, а навпаки, як дорослі зупиняються на хвилину, щоб поглянути на дитячі забави. Адже тут ніхто не розумів і не цінував постійної потреби чужинців будувати й руйнувати, копати і зводити, споруджувати й переробляти, їхнє постійне прагнення передбачити дію природних сил, щоб використати її або боротися з нею. Навпаки, всі громадяни, а особливо старі, вбачали в цьому щось недобре, якусь погану ознаку. Коли б це залежало від них, Вишеград мав би вигляд східного міста. Вони лагодили б те, що розвалювалось, підпирали б те, що похилилось, а поза цим ніхто не вишукував би собі іншої роботи, не думав би про якісь там плани та розрахунки на майбутнє; ніхто не чіпав би фундаментів і не міняв би богом даного вигляду міста.

Та чужинці виконували свої роботи одну за одною, швидко, послідовно, за якимись невідомими і добре розробленими планами, щораз більше дивуючи жителів міста. Так прийшла черга і до занедбаного бездіяльного каравансарая, який навіть і в теперішньому вигляді, як і триста років тому, створював одне ціле з мостом. Звичайно, те,

що звалося Кам'яним заїздом, вже давно перетворилося на руїни. Двері погнили, різьблені кам'яні решітки на вікнах були поламані, дах провалився, всередині будівлі заросла акацією, якимись кущами та бур'яном, але самі мури ще були зовсім цілі, правильний гармонійний чотирикутник з білого каменю стояв непорушно. Городяни від народження до самої смерті звикли вважати цю будівлю не звичайною руїною, а доповненням моста, складовою частиною міста, так само, як і свій рідний дім; ніхто навіть уві сні ніколи не подумав, що можна доторкнутися до старого караван-саю, змінити в ньому щось, крім того, що вже змінили час і природа. Та одного дня і до нього дійшла черга. Спочатку інженери довго вимірювали дільницю навколо руїн, а потім прийшли робітники й поденники і почали розкидати мури — камінь за каменем, лякаючи і розганяючи різних птахів та дрібних тварин, що гніздилися в руїнах. Незабаром площа між ринком та мостом стала порожньою, а від заїзду залишилися тільки штабелі доброго білого каміння. Трохи більше ніж через рік на місці колишнього караван-саю з каменю було зведенено високу незграбну двоповерхову казарму, яку покрили сірою бляхою і пофарбували в блідо-синій колір, з гарматними амбразурами на кожному розі. На просторому майдані під голосні вигуки капраля цілісінськими днями вправлялися солдати, по-страдницькому витягуючи ноги й руки, падаючи в пилюку, наче їх прибило нагле нещастя. А вечерами з численних вікон цієї паскудної будівлі чути було солдатські пісні незрозумілою мовою і в супроводі губної гармонійки. І так тривало доти, доки пронизливий звук військової сурми своєю сумною мелодією, від якої починали вити всі міські собаки, не припиняв гомону і не гасив світла в казармі. Отак нестало гарної будівлі — священного дару візира; так казарма, яку народ, вірний своїм звичкам, і далі називав Кам'яним заїздом, почала своє життя на майдані біля моста у повній дисгармонії з усім, що її оточувало.

Віднині міст залишився цілком відокремленим і салотнім.

Звичайно, й на мосту траплялися речі, в яких давній непорушні звички городян стикалися з новими звичками, принесеними чужинцями та їхнім порядком; при цих зіткненнях старе й місцеве здебільшого було засуджене на відступ та пристосування до нового.

Наскільки це залежало від вишеградців, життя на брамі йшло без змін. Можна було лише помітити, що зараз і серби, і євреї приходили сюди дедалі вільніше, більшими групами і в будь-який час дня, не дбаючи тепер, як колись, про турків, їхні звичаї та права. А взагалі все лишалось по-старому. Цілий день тут сиділи скупники й торговці, які перестрівали селянок і купували в них вовну, птицю та яйця; тут вештались також різні гультяї, що разом із сонцем тяглися з одного кінця міста в другий. Надвечір збиралися й інші городяни — люди зайняті працею та різними справами, щоб побалакати або посидіти мовчки, дивлячись вниз на велику, обрамлену й порізану піщаними обмілинами зелену річку з берегами порослими верболозом. А ніч належала парубкам та гультіпакам. Вони, як і раніше, не знали міри ні в часі, ні в поведінці.

В цей нічний час життя на брамі, принаймні на початку окупації, траплялися деякі зміни та непорозуміння. Нові власті завели постійне освітлення міста. Вже в перший рік на головних вулицях та перехрестях на зелених стовпах були поставлені ліхтарі з гасовими лампами. Ліхтарі чистив, заправляв та запалював високий Ферхат, бідняк з повною хатою дітей, який раніше прислуговував повітовому начальству, стріляв у день рамазана з маленької мортири та виконував різні доручення без сталої та певної платні. Міст також був освітлений в кількох місцях і, звичайно, на брамі. Підставка для ліхтаря була прикріплена до дубової балки, що залишилася тут від колишньої сторожової вежі. Цей ліхтар на брамі мусив був витримати довгу боротьбу зі звичками тих, хто любив співати, курити або теревенити в пітьмі; терпів він також від парубоцьких руйнівних інстинктів, у яких змішувалися любовна жага, нудьга і ракія. Їх дратувало те підсліпувате світло, і тому кілька разів і ліхтар і гасова лампа в ньому розліталися на друзки. Через той ліхтар було заплачено багато штрафів і винесено чимало судових вироків. Один час ліхтаря на брамі охороняв навіть спеціальний громадський сторож. Для нічних відвідувачів брами цей свідок був ще неприємніший, ніж ліхтар. Та час робив своє, і нові покоління поступово звиклися з тим, що їм доводилося вести нічні розмови при тъмяному світлі громадського ліхтаря, і не кидали в нього камінням, палицями або іншими предметами, які траплялися під

рукою. До того ж у місячні ночі, коли на брамі було особливо людно, ліхтарів взагалі не запалювали.

Лише один раз на рік міст був урочисто освітлений. Увечері, напередодні 18 серпня — дня народження цісаря,— власті щороку прикрашали міст вінками з листя та рядами молодих сосен, а коли сутеніло, запалювали ліхтарі та каганці; сотні бляшанок від консервів, наповнені лосем та стеарином, палали довгими ланцюжками вадовж поруччя. Вони освітлювали лише середину моста, а його краї та опори ховалися в пітьмі, і тому здавалось, наче освітлена частина ширяє в повітрі. Але кожен во-гонь доторяє, і всяке свято кінчається. І вже наступного дня міст був такий, як завжди. Тільки в дітей цього по-коління залишився в спогадах новий, надзвичайний вигляд моста, освітленого сотнями вогників — картина яскрава і вражаюча, але коротка й скороминуща, як сон.

Разом з постійним освітленням нові власті завели на брамі й чистоту, власне, особливий вид чистоти, який відповідав їх поняттям. Недогризки яблук, лушпайки від насіння, скоринки кавуна, шкарадупа від лісових та во-лоських горіхів тепер ніколи не лишалися на кам'яних плитах, поки їх дощ не зміс або не розвіє вітер. Все це щоранку прибирав спеціальний громадський підмітальник. І городяни, зрештою, звикли й до цього, бо люди звикають до чистоти навіть тоді, коли вона не випливає з їхніх потреб та звичок. щоправда, за умови, що не вони повинні її підтримувати.

Була ще одна новина, яку принесли окупаційні часи та нові люди: на брамі вперше почали з'являтися жінки. Дружини та дочки чиновників, їхні служниці й няньки спinyaлися тут побалакати чи приходили сюди в свята посидіти зі своїми супутниками — військовими або цивільними. Це не траплялося часто, але все-таки бентежило і хвилювало молодь і псувало настрій літнім людям, які приходили сюди, щоб тут, над річкою, покурити в типі й спокої свою люльку.

Звичайно, певний зв'язок між брамою та жіночим населенням міста існував завжди, але він не зводився лише до того, що чоловіки іноді кидали яке ласкаве слово дівчатам, що проходили мостом або спinyaлися на брамі, щоб розібратися в своїх почуттях, перестраждати муки нерозділеного кохання. Не один парубок тут просиджував години і дні в хмарах тютюнового диму, тихо наспівуючи

собі під ніс «для душі» або мовчки спостерігаючи за течією швидкої річки. Так віддавали вони данину почуттям, які доводиться пережити кожній людині і які мало кого минають.

Багато було тут полагоджено сутичок між молодими суперниками, немало вигадано любовних пліток. Багато тут говорили і мріяли про жінок та про кохання, не одна народилася і згасла тут пристрасть. Все це було й раніше: але жінки — ні християнки, ні, тим більше, мусульманки — ніколи не затримувались і не сідали на брамі. Тепер і це змінилося.

В свята або в неділю на брамі з'являлися червоновиді куховарки в корсетах, які стягували їхні опасисті тіла так, що вони ледве дихали. Їх супроводжували залицяльники в начищених мундирах з блискучими металевими гудзиками, з червоними шнурами та відмінними знаками стрілкових частин. А в будні вечорами тут гуляли чиновники й офіцери зі своїми жінками: вони спинялися на брамі, розмовляли свою мовою незрозумілою мовою, голосно сміялися, трималися невимушено.

Ці завжди усміхнені жінки, що гуляли тут, кололи очі всім — одним більше, іншим менше. Спочатку люди дивувались і соромилися, але згодом почали звикати й до цього, як уже звикли до багатьох інших нововведень, хоч і не приймали їх.

Взагалі можна сказати, що всі ці зміни на мосту були незначні, поверхові й короткосважні. Численні й глибокі зміни в духовному житті та звичках горожан і зовнішньому вигляді міста наче проходили повз міст, не чіпаячи його. Здавалося, що білий старовинний міст, над яким пролетіло три століття, не завдавши йому ніякої шкоди, залишився незмінним і «під новим володарем» і витримав повінь нововведенъ та змін, як завжди перемагав найбільші повені, коли шалена каламутна вода бурхливо заливала його, а він знову здіймався над хвилями такий самий білий і чудовий, наче відроджений.

XII

Життя на брамі пожвавилось.

Протягом дня, а то й уночі тут мінялися різношерсті відвідувачі, свої й чужі, молоді й старі. Всі вони були зайняті лише собою, своїми думками, пристрастями, що приводили їх на браму. Тому ніхто з них не звертав уваги на перехожих, які, сумовито схиливши голови, заглиблені в свої думки та турботи, проходили мостом, не дивлячись ні ліворуч, ні праворуч і не помічаючи тих, хто сидів на брамі. До таких перехожих належав і господар Мілан Гласинчанин з Околишта, високий, худорлявий, блідий і згорблений чоловік, його тіло здавалося прозорим і легким, а ноги — важкими, мов олово. Ось чому, йдучи, він коливався й нахилявся, наче рипіда¹ в дитячих руках під час служби божої. Волосся та вуса в нього були світлі, наче в діда, очі — опущені, і він ішов мостом, наче сновида, не помічаючи ніяких змін на брамі і взагалі в світі. І його самого майже не помічали люди, які приходили сюди, щоб посидіти, помріяти, поспівати, поторгуватись, побалакати та промарнувати час. Старі почали його забувати, молодь не знала, в чужинці зовсім не чули про нього. А тим часом його доля була тісно пов'язана з брамою, судячи принаймні з того, що про нього вголос

¹ Рипіда — розшите церковне віяло.

і пошепки говорили в місті ще десять-двадцять років тому.

Мilanів батько Никола Гласинчанин оселився в місті саме тоді, коли повстання в Сербії було в найбільшому розпалі, і купив гарний маєток в Околишті. Ходили чутки, що він звідкілясь утік з великими, але нечесно здобутими грішми. Доказів, щоправда, ні в кого не було, і тому вірили цьому тільки наполовину. Але ніхто й не заперечував. Никола двічі одружувався, але з дітьми йому ніяк не щастило. Виростив він тільки одного сина, Милана, і йому залишив усе, що мав, явне й приховане. (Милан також мав тільки одного сина, Петра). Засобів до існування Мilanові сповна вистачило б, він ще навіть дещо придбав би, коли б його не мутила єдина, але всевладна пристрасть — карти.

Кожний справжній вишеградець, за свою вдачею, як ми вже бачили, не картяр. Ним володіють інші пристрасті: непомірна любов до жінок, нахил до пиятики, співів, вештання по вулицях або безтурботного мріяння над рідною річкою. Але і в цьому можливості людини обмежені, тому в ній пристрасті борються, стикаються і часто зовсім поглинають одна одну. Це, звичайно, не означає, що в місті не було тих, хто віддавався б цьому пороку, але картярів, у порівнянні з іншими містами, тут було небагато, та й то переважно чужинці або зайди. Як би там не було, Милан Гласинчанин був одним з картярів. Карти захопили його з ранньої юності. Коли в місті не було з ким грати, він ішов у сусідній повіт і повертається звідти або з великими грішми, як торговець з ярмарку, або з порожніми кишенями, без годинника і ланцюжка, без табакерки і без обручки, але щоразу блідий, невиспаний, немов після хвороби.

А взагалі його постійне місце було в Устамуїчевому заїзді, нижче вишеградського ринку. Там була тісна кімнатка без вікон,— у ній день і ніч горіла свічка і завжди збиралося троє-четверо чоловіків, для яких карти були дорожчі над усе на світі. Замкнувшись, у тютюновому диму й важкому повітрі, з почервонілими очима, з пересохлими губами й тремтячими руками, вони проводили тут дні і ночі, служачи своїй пристрасці, наче мученики. У цій кімнатці Милан провів більшу частину своєї молодості, тут залишив майже всі свої сили і статки.

Було йому десь за тридцять років, коли з ним трапилася несподівана, для більшості людей незрозуміла зміна, яка не тільки назавжди вилікувала його від згубної пристрасті, але разом з тим зовсім змінила його життя і його самого.

Якось восени, років чотирнадцять тому, забрів до заїзду якийсь чужинець. Ні старий, ні молодий, ні поганий на вигляд, ні гарний, середнього віку, середнього зросту, мовчащий: усміхався лише самими очима. Це був діловий чоловік, цілковито зайнятий тим, ради чого приїхав. Він вирішив заночувати в заїзді і надвечір увійшов до кімнати, де ще з полудня замкнулися картярі. Вони зустріли його недовірливо, але незнайомий поводився так тихо і скромно, що ніхто навіть не помітив, як він почав робити невеличкі ставки на карту. Він програвав, але не припиняв гри, збентежено морщився і непевною рукою вимав срібні монети з внутрішніх кишень. Після того, як він уже досить багато програв, довелося йому тримати банк. Карти здавав він спочатку поволі й невміло, а далі все швидше й вільніше. Грав, не впадаючи в азарт, але сміливо, без вагання. Купка срібних монет перед ним більшала. Картярі почали виходити з гри. Один запропонував поставити на карту золотий ланцюжок, але незнайомий холодно відмовився, посилаючись на те, що він грає тільки на гроші.

Опівночі гра припинилася, бо ніхто більше не мав при собі грошей. Тримався поки що тільки Мілан Гласинчанин, але нарешті й він змушеній був відмовитися. Незнайомий ввічливо попрощався й пішов у свою кімнату.

Наступного дня грали знову. І знов чужинець то вигравав, то програвав, чимраз частіше виграючи, ніж програючи, так що вишеградці знов залишилися без грошей. Вони не спускали очей з його рук і рукавів, приглядались до нього з усіх боків, приносили нові карти, мінялися місцями, але нічого не допомагало. Грали в просту горе-звісну гру «тридцять одне», яку всі знали з дитинства, але способу гри чужинця ніхто не міг вловити. Він часом прикупав до двадцяти дев'яти чи тридцяти, а то зупинявся на двадцяти п'яти. Він погоджувався на будь-яку ставку, як на найменшу, так і на найбільшу; не звертав уваги на дрібні шахрайства того чи іншого картяра, наче не помічав їх, але великі порушення гри холоднокровно і небагатослівно припиняв.

Присутність цього чужинця в заїзді не давала Милану Гласинчанину спокою і дратувала його. Усі ці дні він почував себе ніби побитим і в гарячці. Кілька разів зарікався, що більше не гратиме, і знову приходив, програвав усе до останнього гроша і повертається додому, сповнений гіркоти й ганьби. На четвертий чи на п'ятий вечір він вирішив опанувати себе і залишитися вдома. Приготував було вже гроші й одягнувся, але все-таки не змінив свого рішення. Голова була важка, неспокійно дихалось. Повечеряв швидко, аби як, не помічаючи навіть, що єсть. Кілька разів виходив з хати, курив, блукав, поглядав на місто, що тихо спало в цю світлу осінню ніч. Гуляв він довгенько, коли раптом побачив, наче хтось звернув з дороги і спинився біля його огорожі.

— Добрий вечір, сусіде,— гукнув невідомий. Гласинчанин впізнав голос: це був чужинець з готелю. Людина, очевидно, прийшла до нього, бажаючи з ним поговорити. Милан наблизився до огорожі.

— Ти сьогодні не підеш до заїзду? — спитав чужинець спокійно і байдуже, наче мимохідь.

— Щось мені нездужається. Там же є інші картярі.

— Нема більш нікого. Всі розійшлися раніш, ніж звичайно. Давай підемо зіграємо вдвох.

— Та вже, далебі, пізно. Та й нема де грати.

— То ходімо вниз, на браму. Зараз вигляне місяць.

— Й-богу, зараз не час,— відмовлявся Милан. Губи в нього пересохли, і слова звучали так, ніби це не він їх вимовляє.

Чужинець стойте і далі, вичікує, наче й не припускає думки, що може бути не по його.

І справді, Милан відчинив садову хвіртку і рушив за ним, хоч словами й думками, останнім зусиллям волі він опирався прихованій силі, яка його тягнала до ненависної гри і викликала в нього огиду до чужинця.

Швидко спустилися з Околишта. Великий щербатий місяць справді сходив над Станишевцем. Міст здавався безкінечним, примарним, бо коло берегів ховався в місочній імлі, а його опори огортали пітьма. Один бік кожної опори та арки був яскраво освітлений, а другий губився в повному затінку. Освітлені і затемнені поверхні каменю створювали, чергуючись, різкий контраст, і тому весь міст був схожий на чудову арабеску, що виникла від мінливої гри світла і тіні.

На брамі не було й живої душі. Сіли. Чужинець вийняв карти. Милан почав було заперечувати, що, мовляв, не видно як слід ні карт, ні грошей, але той не звертав на нього більше ніякої уваги. Почалася гра.

Спочатку вони ще зрідка перекидалися короткими словами, але потім, заглибившись у гру, зовсім замовкли. Лише скручували цигарки і курили їх одну за одною. Карти переходили з рук у руки, поки, нарешті, не опинились у чужинця. Монети з легким дзвоном падали на камінь, що вже вкривався дрібною росою. Настала хвилина, яку Милан добре запам'ятав: чужинець прикупив до двадцяти дев'яти двійку і до тридцяти — туза. У Милана здушило в горлі й потемніло в очах. А обличчя чужинця в місячному сяйві здавалося ще спокійнішим, ніж звичайно. Не минуло й години, як Милан уже залишився без грошей. Чужинець порадив йому піти додому й принести ще і сказав, що проведе його. Пішли, повернулися й знову почали грати. Милан грав, наче німий і сліпий; він мовчки просив карту й на мигах показував, що саме хоче. Тепер карти стали ніби зайвими і були лише призводом для відчайдушного безперервного двобою. Коли Милан знову програв усі гроші, чужинець звелів йому піти додому і принести ще, а сам залишився курити на брамі. Він не вважав за потрібне супроводити Милана, бо був упевнений, що той не може не послухатись або одурити його й залипитися вдома. І справді, Милан послухався, пішов і згодом покірливо вернувся знову. Цього разу раптом пощастило Миланові: він повернув свій програш. Від збудження в нього ще більше стисло в горлі. Чужинець почав подвоювати й потроювати ставки, гра пішла ще швидше й запальніше. Шаруділи карти, срібні та золоті монети переходили від одного до другого. Обидва мовчали. Милан лише збуджено дихав, його кидало то в гарячку, то в холод, хоч була тепла місячна ніч. Він грав, здавав карти, ставив, але робив це наче з примусу. Відчував, що чужинець витягає в нього не тільки гроші, дукат за дукатом, а й висмоктує краплю за краплею кров з його жил і мозок з кісток. З кожним програшем сила і воля його слабшили. Час від часу він скоса поглядав на свого партнера, боячись побачити сатанинське обличчя з вишкіреними зубами й палаючими, наче жар, очима, але перед ним була звичайна собі людина, яка напружену виконувала своє діло, ніби бажаючи якнайшвид-

ше закінчiti те, що почала, хоча їй і неприємно це робити.

Незабаром Милан знову програв усі гроші. Тоді чужинець запропонував грati на землю і маєток.

— Ставлю чотири угорські дукати, а ти вороного з сідлом, згода?

— Згода.

Так був програний вороний. А за ним двоє робочих коней, корови, телята. Наче діловий і кмітливий купець, чужинець перебрав на Милановому дворі всю худобу і точно оцінив кожну голову, ніби народився і виріс в його домі.

— Хочеш однадцять дукатів за твоє поле, яке називають «салкуша»? Гаразд?

— Гаразд.

Чужинець здавав карти. На п'яти картах Милана було всього двадцять вісім очок.

— Ще? — спокійно запитав партнер.

— Ще одну,— вимовив Милан ледве чутним шепотом, і вся кров прилила йому до серця.

Чужинець спокійно дав карту. Це була двійка, рятівна карта. Милан байдуже процідив крізь зуби:

— Досить!

Він поквапливо склав свої карти і намагався надати обличчю спокійного виразу, щоб партнер не вгадав, на скількох він спинився.

Тоді чужинець почав відкрито тягти собі карти. Коли в нього було двадцять сім, він спинився і спокійно подивився Миланові у вічі, але Милан потупив погляд. Чужинець взяв ще одну карту. Це була двійка. Коротко і ледве чутно зітхнув. Здавалося, що він зупиниться на двадцяти дев'ятир, і в Милана вже сильніше почала кров стукотіти у скронях від радісного передчуття перемоги. Ale раптом партнер відхилився назад, широко розправив груди, закинув голову так, що в місячному сяйві заблизжало його чоло та очі, витяг ще одну карту. Знову двійку. Було неймовірно, щоб підряд одна за одною йшли три двійки. Ale це було так. На відкритій карті Милан побачив своє поле зоране й забороноване, як навесні, коли воно особливо гарне. Борозни розплівлися й почали кружляти в його очах, як це буває тоді, коли непритомніють, але спокійний голос чужинця привів його до пам'яті.

— Тридцять одне. Поле мое.

Мilan програв одне за одним інші поля, два будинки, а потім і дубовий гай в Осойниці. В оцінці, здебільшого, вони погоджувались швидко. Кілька разів Milan вигравав, і дукати переходили до нього. Тоді перед ним на мить спалахувала надія відігратись, але потім два-три програші, і він залишався без грошей і знову починав ставити майно.

Коли гра, наче потік, забрала з собою все, обидва картярі спинилися на хвилину, але не для того, щоб відпочити — адже цього, мабуть, боялися обидва,— а щоб подумати, на що ще можна грati. Чужинець був зосереджений, мав вигляд зайнятої ділової людини, яка зробила перерву після закінчення половини діла, але поспішає взятися за другу. Milan закляк, увесь похолов, стукіт серця озивався в його вухах, під ним гойдалася кам'яна лава. Тоді чужинець гучно промовив своїм монотонним, рівним голосом:

— Знаєш що, приятелю? Киньмо ще раз — на все! Я віддам усе, що виграв за цей вечір, а ти — життя. Якщо виграєш, усе буде знову твоє, як і було: гроші, майно, земля. А коли програєш — стрибнеш з брами у Дрину.

І це він сказав так сухо, діловито, як і все інше, начебто йшлося про звичайнісіньку умову між двома картярами, що захопилися грою.

«Ось до чого дійшло! Душу на карту ставлю», — подумав Milan і спробував встати й вирватися з цього незрозумілого виру, який усе поглинув і ось тепер нездоланною силою затягує його самого. Але чужинець однім-единим поглядом повернув його на місце. І, немовби вони грали в готелі на ставку в три-чотири піастри, він кивнув головою і простяг руку. Обидва взяли по карті. В чужинця — четвірка, а в Milana — десятка. Він мав здавати. Це сповнило Milana надією. Він здавав, а чужинець просив усе нові карти.

— Ще! Ще! Ще!

Витяг п'ять карт і тоді сказав: досить! Тепер брав карти Milan. Коли дійшов до двадцяти восьми, він на мить зупинився й глянув на складені карти чужинця, на його загадкове обличчя. Не можна було вгадати, скільки в того очок, але було цілком імовірним, що в нього більше двадцяти восьми. По-перше, тому, що він цього вечора не спинявся на маленьких очках, а по-друге, тому, що в нього

було п'ять карт. Зібравши рештки сил, Милан відкрив ще одну карту. Була четвірка. Отже, тридцять два — кінець!

Дивився і не хотів вірити своїм очам. Йому здавалося неймовірним, що втрачає отак відразу все. По всьому тілу, від пальців ніг до тім'я, проструменіло щось гаряче і гучне. Раптом усе йому стало ясним: і цінність життя, і що таке людина, що таке його клята і небезпечна пристрасть грati зі своїми і з чужими, ставити на карту себе і все навколо себе. Зараз усе було ясним, наче білий день; і немов настав світанок; здалося, що він грав і втрачав усе уві сні, але насправді все було без вороття і непоправно програне. Хотілося щось сказати, крикнути, гукнути когось на поміч, але і на це бракували сили.

Біля нього стояв чужинець і чекав.

І тоді раптом десь на березі тонко і голосно закукурівав півень, раз, а згодом і вдруге. Він був так близько, що чути було навіть, як він залопотів крильми, і тої ж миті полетіли, наче розвіяні вітром, карти, розсипалися гроші, захиталася вся брама з підпорами. Милан від страху зажмурився й вирішив, що настав його останній час. Коли ж розплющив очі, побачив, що він сам. Його партнер зник, наче луснула мильна булька, разом з ним зникли з кам'яних плит і карти, і гроші.

В глибині небозводу тихо плів оранжевий, щербатий місяць. Знявся свіжий вітер, шум води внизу став гучнішим. Милан уважно обмацав камінь, на якому сидів, намагаючись зрозуміти і згадати, де він і що з ним робиться; потім з великим зусиллям встав і, наче чужими ногами, поплентався додому в Околиште.

Стогнучи і хитаючись, він ледве добрався додому і тут упав, наче поранений, глухо вдарившись тілом у двері. Розбуджені домашні поклали його в ліжко. Два місяці пролежав він у гарячці і марив. Всі думали, що вже не одужає. Отець Никола навіть справив над ним масловідцяття. Та все-таки Милан очуняв і відійшов, але став зовсім іншою людиною. Тепер це був завчасно постарілий відлюд'ко, який мало говорив і знався з людьми при крайній потребі. На обличчі, що не знало усмішки, застиг вираз болісної, напруженої уваги. Він турбувався тільки про свою хату і виходив з дому лише по ділу, наче ніколи не знав ні товариства, ні карт.

Ще тоді, як хворів, він розповів отцю Николі про все, що з ним трапилось тої ночі на брамі, а згодом розповів про це ще двом своїм добрим друзям, бо відчував, що з цією таємницею на душі не зміг би далі жити. Дешо про це прочули люди і, оскільки їм було мало того, що сталося насправді, то вони вигадали дещо і створили цілу легенду, а згодом, як це завжди бувало, зацікавились чиєюсь іншою долею і забули про Милана і його пригоду. А те, що залишилося від колишнього Милана Гласинчанина, дихає, рухається, живе серед городян. Молодше покоління знає його тільки таким, яким він є зараз, і навіть не підозрює, що колись він був іншим. Та й сам Милан наче про все забув. Ідучи мостом з дому в містечко, він проходив повз браму важким повільним кроком сновиди, бездумно, без найменшого збентеження. Йому не спадало навіть на думку, що ця біла кам'яна лава і люди, які спокійно сиділи на ній, мають якийсь зв'язок з тим страшним місцем десь на краю світу, на якому він однієї ночі грав свою останню гру, поставивши на облудну карту все, що мав: самого себе, своє земне й загробне життя.

Взагалі, Милан часто запитував себе, чи та нічна подія на брамі не приснилась йому, коли він непримітний лежав перед дверима своєї хати, чи не була вона лише наслідком, а не причиною його хвороби. Правду кажучи, і отець Никола, і ті два приятелі, яким він довірився, вважали розповідь Милана скоріше маренням, нісенічицею, яка йому приверзлась у гарячці. Адже ніхто з них, по суті, не вірив, що диявол грає в «тридцять одне» й виводить на браму тих, кого хоче занапастити. Але події, які трапляються з нами, часто такі заплутані й складні, що люди, бажаючи збегнути їх або принаймні зробити зрозумілішими для себе, приплютують до них самого сатану.

Отже, як воно там не було — чи з допомогою диявола, чи без його допомоги, уві сні чи наяву, відомо лише що, втративши за одну ніч молодість, здоров'я й багато грошей, Милан Гласинчанин, наче чудом, назавжди звільнився від своєї пристрасності. Та й не тільки це. З легендою про Милана Гласинчанина пов'язана легенда ще про одну людину, доля якої була вирішена також на брамі.

Після ночі, коли Милан Гласинчанин (уві сні або наяву) грав свою останню страшну гру на брамі, настав

сонячний осінній день. Це була субота. Як завжди, в суботу, на брамі зібралися вишеградські євреї-торговці зі своїми хлопчаками. Суворо додергуючи суботнього відпочинку, вони, вільні від роботи, в святковому настрої, одягнені в атласні штани та сукняні жилети, в темно-червоних невисоких фесках, гуляли понад річкою. Але здебільшого вони сиділи на брамі, голосно й жваво розмовляючи іспанською мовою і лише лаючись по-сербському.

Одним із перших того ранку прийшов на браму Букус Гаон, найстарший син побожного й шанованого бідного перукаря Абрама Гаона. Хлопцеві було вже шістнадцять років, а він все ще не мав сталого заняття або професії. В голові цього юнака, не схожого на інших Гаонів, гуляв вітер, який йому заважав взятись за розум і спинитись на якомусь одному ремеслі і примушував шукати для себе щось більше й лішче. Коли захотів сісти, він глянув, чи чиста кам'яна лава, і в щілині між двома плитами побачив вузеньку смужку золотого сяйва. Це був блиск золота, такий дорогий для людського ока. Подивився уважніше. Не могло бути сумніву: сюди закотився звідкись дукат. Юнак оглянувся навколо себе, чи не стежить хто за ним, і пошукав очима щось таке, чим би можна було вийняти монету, що посміхалась до нього з кам'яного жолобка. Та раптом згадав, що сьогодні субота: в такий день гріх щось робити. Збентежений і схвилюваний, він сів на дукат і не вставав звідти до полудня. А коли настав час обіду і всі євреї, молоді й старі, провозходились по домівках, він знайшов товсту ячмінну соломинку і, забувши про гріх і свято, обережно вийняв монету з-між плит. Це був справжній угорський дукат, тонкий і майже невагомий, наче маленький сухий листок. Букус спізнився на обід. І коли він сів за вбогий стіл, за яким сиділо тринадцять чоловік (одинадцять дітей, батько й мати), нечув, як лаяв його батько, називаючи ледарем та неробою, який і на готовий обід не може вчасно прийти. У вухах йому шуміло, а перед очима блищаю золото. Йому ввижалися дні надзвичайних рожкошів, про які він завжди мріяв. Йому здавалося, що він у кишені носить сонце.

Наступного дня Букус, не багато розмірковуючи, падався до Устамуїчевого заїзду, зайшов у ту кімнату, де майже постійно, і вдень і вночі, грали в карти. Про це

він завжди мріяв, але ніколи не мав стільки грошей, щоб насмілитись увійти й випробувати щастя. Тепер він міг здійснити свою мрію.

Тут він провів кілька тяжких і тривожних годин. Спочатку його зустріли гордовито і з недовір'ям. Та коли побачили, що він розмінює угорського дуката, подумали, що він його вкрав у когось, але погодилися прийняти і його ставку. (Бо коли б картярі з'ясовували походженняожної монети, гра ніколи не могла б відбутися). Тоді почалася нова мука. Коли вигравав, кров ударяла йому в голову, від спеки та хвилювання темніло в очах, а коли втрачав значну суму, перехоплювало йому подих і завмидало серце. Та після всіх терзань, кожне з яких здавалося безмежним, він все ж таки того вечора вийшов з готелю з чотирма дукатами в кишенні. Від збудження він бувувесь ніби побитий і трусиався, як у гарячці, начебто його вишмагали прутами, але йшов з гордо піднесеною головою. Перед його запаленим зором відкривались далекі й блискучі обрії, за якими не було ні домашніх зліднів, ні цього містечка. Наче сп'янілий, він ступав урочистою ходою. Уперше в житті він відчув не лише бліск та звук, а й вагу золота.

Тієї ж осені ще молодий та зелений Букус став мандрівним картярем, волоцюгою і кинув рідну домівку. Старий Гаон згорав від сорому за свого первістка, сумував за ним, і вся єврейська громада переживала це нещастя, як своє власне. Незабаром Букус покинув місто й пішов у світ за своєю злою картярською долею. І ніколи більше — минуло вже чотирнадцять років — ніхто про нього нічого не чув. Ось що з ним зробив, як кажуть, той «диявольський дукат», який він знайшов і підняв на брамі в суботній день.

XIII

Настав четвертий рік окупації. Здавалося, все більш-менш заспокоїлось і встоялося. Хоч «солодка тиша» турецьких часів канула в небуття, проте вже поволі встановлювався новий порядок, що відповідав новим поняттям. Аж раптом знову почалися заворушення, несподівано в містечко прийшло військо, на брамі стала варта. Ось як все це трапилось.

Нова влада почала набір рекрутів у Боснії та Герцеговіні. Це викликало в народі незадоволення, особливо серед турків. П'ятдесят років тому, коли султан уперше запровадив нізам — регулярну армію, одягнену, муштровану й озброєну за європейським взірцем, турки підняли повстання з справжніми, хоч і невеликими, але кровопролитними боями, бо не хотіли вдягатися в гляурські мундири і прикрашувати себе шнурями, які перехрещувалися на грудях і утворювали таким чином противний для мусульман символ хреста. А тепер їх примушували одягати цей самий огидний одяг та ще й служити чужому цареві іншої віри.

Уже відразу, з першого року окупації, коли власті почали нумерувати будинки і робити перепис населення, серед турків ці заходи викликали недовір'я, пробудили в них почуття невиразного, але глибокого страху.

Як завжди в таких випадках, найпомітніші і найученіші вишеградські турки почали збиратися, щоб обміркувати ці заходи та вирішити, як до них ставитись.

Одного травневого дня ці «перші люди», наче випадково, зібралися на мосту і позаймали всі місця на кам'яй лаві під поруччям. Попиваючи спокійно каву і дивлячись перед собою, вони майже пошепки говорили про нові підозрілі заходи властей. Всі були незадоволені ними, бо вони суперечили їхнім поняттям та звичкам; кожний з них сприймав це як втручання властей в особисті та сімейні справи, як зайве й безглузде приниження. Та ніхто не зміг пояснити справжнього сенсу цього перепису і сказати, яким чином треба йому чинити опір. Серед них сидів і Алі-ходжа, який взагалі рідко приходив на браму, бо при одному погляді на східці перед кам'яною лавою, в нього починало боляче свербіти праве вухо.

Вишеградський мудерис Гусейн-ага, людина начитана й красномовна, як найдосвідченіший, розтлумачував, що могло означати це нумерування будинків та перепис дітей і дорослих.

— Як мені здається, це — давній звичай невірних. Тридцять років тому, а може й більше, урядував у Травнику візир Taxîr-паша з Стамбула. Він був потурнак, але нещирій та лицемірний і в душі залишався невірним. Розповідали, що він тримав перед собою дзвоник і, коли хотів покликати кого-небудь з челяді, дзвонив ним, як гяурський піп, поки хтось не відгукувався. Отже, цей Taxîr-паша перший почав перераховувати будинки в Травнику й прибивати на них дощечки з номерами. (Тому його й прозвали «Дошкоробом»). Та люди збунтувалися, позривали ці дощечки з будинків, знесли їх на одне місце й спалили. Мало не дійшло до кровопролиття, але, на щастя, про це дізнались у Стамбулі і відкликали цього пашу з Боснії. Відтоді і сліду його не стало! Тепер знову затівається щось подібне. Шваби хочуть перерахувати все, навіть наші голови.

Всі дивилися перед собою, слухаючи мудериса, який, як було відомо, волів докладно переповідати чужі розповіді, замість того, щоб ясно і зрозуміло висловити власний погляд на те, що тепер відбувається.

Як завжди, Алі-ходжа перший втратив терпіння.

— Ні, мудерис-ефенді, справа не в швабській вірі, а в розрахunkах. Вони не звикли бавитись або марно гаяти час. Вони, навіть коли сплять, роблять своє діло. Поки що не видно, чим це кінчиться, але за кілька місяців або за рік буде ясно. Правду казав покійний Шемсі-

бег Бранкович: «У швабських мін довгі гноти!» Цей перелік будинків та перепис людей, як мені здається, потрібен ім для якогось нового податку або для того, щоб забирати людей на роботи чи в армію. А можливо, й для цього й того. Коли ви мене спитаєте, що нам слід робити, то ось що я думаю: щоб почати повстання, в нас немає війська. Це й бог бачить, і люди знають, але ми не повинні підкорятися всьому, що нам наказують. Хай ніхто не запам'ятує їхніх номерів, не говорить, скільки кому років, хай самі здогадуються, хто коли народився. А якщо посягнуть на наші сім'ї і нашу честь, ми не дамося, будемо захищатись, і хай з нами стане те, що нам суджено богом.

Ще довго розмовляли про ці неприємні заходи властей, але, в основному, зупинилися на тому, що радив Аліходжа,— на пасивному опорі. Люди затаювали свій вік або давали неправильні відомості, посилаючись на свою неписьменність. Про жінок ніхто не наслідовався й питати, бо це б вважалося кровною образою. Дощечки з числами на будинках прибивали, всупереч усім інструкціям та погрозам властей, на непомітних місцях чи зворотною стороною або відразу білили будинки і, наче випадково, замазували вапном номери.

Бачачи той прихованій опір, власті дивилися на все крізь пальці й утримувались від суворого застосування законів, щоб уникнути небажаних конфліктів.

З того часу минуло два роки. Це незадоволення в зв'язку з переписом вже майже забулося; і от почали брати в рекрути, незалежно від віри й стану. Тоді в Східній Герцеговіні вибухнуло справжнє повстання, в якому, на цей раз, поруч з турками взяли участь і серби. Ватажки повстанців намагалися встановити зв'язки з іноземними державами, особливо з Туреччиною, стверджуючи, що австрійські окупантіні власті перевишили повноваження, яке ім дав Берлінський конгрес, і що вони не мають права набирати рекрутів в окупованих областях, які ще перебувають під протекторатом Туреччини. В Боснії організованого опору не було, але через Фочу та Горажд повстання сягнуло Вишеградського повіту. Okремі бунтівники або рештки розбитих загонів намагалися відступити в Санџак або Сербію, переходячи через вишеградській міст. Як завжди буває в таких випадках, повстання привело до розквіту гайдуччини.

І тепер, після довгорічної перерви, на мосту знову поставлено варту. Хоч була зима і випав глибокий сніг, на брамі і вдень і вночі стояли два жандарми. Вони зупиняли невідомих і підозрілих перехожих, допитували і обшукували їх. А через два тижні в місто прибув загін штрайфкорівців, який змінив жандармів. Цей «Streifkorps» був організований в той час, коли повстання в Герцеговіні набуло широкого розмаху. Такі загони складалися з добре оплачуваних добровольців; вони були зразково споряджені і пристосовані до операції у важкодоступних місцевостях. У цих загонах служили солдати з окупаційного війська, які після обов'язкової служби не захотіли вернутись додому і залишились у штрайфкорі. Були серед них і жандарми, прикомандировані до нового летючого загону. І нарешті деякі місцеві жителі служили кур'єрами та провідниками.

Всю цю довгу сувору зimu на брамі стояла варта з двох штрайфкорівців. Звичайно вартувати призначали одного чужинця і одного місцевого жителя. Австрійці не побудували сторожової вежі, як колись турки під час повстання Кара-Георгія в Сербії. Нікого не вбивали і нікому не стинали голів. Але й цього разу, як і завжди, коли брама охоронялася, бували надзвичайні події, що залишилися в пам'яті городян. Адже тяжкі часи не можуть проминути, не завдавши нікому лиха.

Серед штрайфкорівців, які вартували на брамі, був молодий хлопець, українець зі Східної Галичини на ім'я Григорій Федун. Цей двадцятирічний юнак був величезним з дитячою душою, міцний, як ведмідь, і соромливий, наче дівчина. Щойно його забрали до армії, як його полк відрядили в Боснію. Він брав участь у боях біля Маглай та на Гласинці. Потім провів півтора року в різних гарнізонах Східної Боснії. А коли закінчилася його строкова служба, важко йому було повернутися в своє галицьке містечко Коломию, в батьківську хату, де тільки й було що купа дітей. Він був уже в Пешті в своєму полку, коли оголосили добровільний запис до штрайфкору. Федуна як солдата, який в довгих походах і боях добре обізнався з Боснією, прийняли відразу. Він щиро зрадів, що знову побачить боснійські долини та містечка, в яких прожив немало важких і веселих днів; тепер, коли він згадував ці часи, йому здавалося, що тяжкі дні були ще привабливіші, ніж веселі. Він з любов'ю і гор-

дістю уявляв собі обличчя батьків, братів та сестер, коли вони одержать перші срібні форинти, які він пошле їм з великої штрайфкорівської платні. І до того ж він був щасливий, що його послали не в Східну Герцеговіну, де потрібно було вести важку і часто дуже небезпечну боротьбу з повстанцями, а в місто на Дрині, де вся служба складається з патрулювання та вартування.

Тут він провів зиму, годинами тупцюючи на брамі і хукаючи на пальці в ясні зимні ночі, коли тріскав від морозу камінь, блідло над містом небо, а великі осінні зорі перетворювалися на дрібні колючі світлячки. Тут він дочекався і весни, помітив її перші ознаки: почув важкий, глухий тріск криги на річці, що відлунює в серці людини, тривожний шум потеплого вітру, який цілу ніч стогне в голих гірських лісах вище мосту.

Юнак стояв на варті і відчував, як весна поволі входить у нього, прокрадаючись з землі і води, і сповнює все його ество, хвилює, вривається в думки і плутає їх.

Він стояв на варті, наспівуючи українських пісень, які співають на його батьківщині. І коли співав, йому з кожним весняним днем дедалі більше здавалося, що він на цьому високому і вітряному місці когось чекає.

На початку березня загонові, який охороняв міст, було дано вказівку посилити пильність, бо, згідно з одержаним таємним повідомленням, відомий гайдук Яків Чекрлія перебрався з Герцеговіни в Боснію і зараз переховується десь в околиці Вишеграда, звідки, очевидно, спробує перейти через сербський або турецький кордон. Штрайфкорівці, які охороняли міст, одержали й опис зовнішності Чекрлії, у якому, крім іншого було зазначено, що він хоч і був невисокий на зріст та непомітний собою, але міцний, сміливий і надзвичайно хитрий: уже кілька разів тікав з оточення, одурюючи патрулів. І Федун під час рапорту чув цей наказ і сприйняв його серйозно, як і всі розпорядження командирів. Правду кажучи, попередження про пильність йому здавалося зайвим, бо не міг він собі уявити, щоб хто-небудь пройшов повз вартового непоміченим, коли міст лише десять кроків завширшки. Спокійно і без тривог проводив він кілька годин денного та нічного вартування на брамі. Свою увагу він справді подвоїв, але звертав її не на появу Якова, про якого нічого не було чути, а на численні ознаки і явища, які свідчили про наближення весни.

Нелегко людині зосередити свою увагу лише на одному предметі, коли їй двадцять три роки, коли в усьому її тілі відчувається надмір життєвих сил, і коли навколо неї шумить, цвіте і вабить своїми пахощами весна. Тане сніг у гірських ущелинах, швидко несе свої води каламутна, як тъмяне скло, річка; північно-західний вітер доносить подих снігових вершин і запах перших бруньок з долин. Усе це бентежить і заполонює Федуна, який вимірює кроками відстань від однієї тераси до другої або, прихилившись до стіни під час нічної варти, співає в тон вітрові свої українські пісні. Ні вдень, ні вночі його не покидало відчуття, що він на когось чекає,— відчуття болісне і солодке, яке, здавалося, йшло від усього, що діялося на воді, землі та в небі.

Якось під час обіду пройшла повз варту дівчина-туркеня. Була вона в тому від, коли турецькі дівчата ще не носять фереджі, але їй не ходять зовсім відкриті, а загортуються тонкою великою шаллю, яка їм закриває все тіло, руки їй волосся, проте залишає відкритими очі, ніс, губи і щоки. Це короткий час між дитинством і дівуванням, коли мусульманська дівчина скромно й радісно показує людям чарівність напівдитячого, але вже майже жіночого обличчя, яке, можливо, навіть завтра закриє фереджа.

На брамі не було ні душі. Разом з Федуном стояв на варти якийсь Стеван із Прачі, також штрайфкорівець. Цей літній чоловік, який полюбляв заглядати в чарку, дрімав собі, сидячи, всупереч статутові, на кам'яній лаві.

Федун обережно й боязко подивився на дівчину. Навколо її постаті при кожному подиху вітру розвівалась барвиста шаль, хвилюючись і переливаючись на сонці, наче жива, в лад дівочим крокам. Спокійне і гарне обличчя було строго облямоване шаллю. Очі опущені, вії тримтали. Вона пройшла повз нього і за мостом зникла на базарній площі.

Юнак почав міряти відстань від однієї тераси до другої, поглядаючи весь час у бік ринку. Зараз йому здавалося, що й справді є кого чекати. Через півгодини,— ще на мосту панувала полузднєва тиша,— турецька дівчина, повертаючись з базарної площини, знову пройшла повз схильованого юнака. Цього разу він глянув на неї сміливіше і провів її очима. Але що найдивніше, вона також кинула скоса в його бік короткий, але відкритий погляд, трохи

насмішкуватий, сповнений того ясного лукавства, з яким діти намагаються перехитрити одне одного в грі. Навіть сповільнила крок, а потім швидко віддалилась; навколо її молодого, але вже сильного стану миготіла тисячами складок легка барвиста шаль, і довго ще було видно її між будинками на другому березі.

Юнак отямився тільки тоді, коли вона зовсім зникла з очей. Він стояв на тому самому місці і так само, як і тої хвилини, коли вона проходила повз нього. Отямившись, він помацав гвинтівку і озирнувся навколо себе з почуттям людини, яка щось прогаяла. Під облудним промінням березневого сонця Стеван дрімав. Федунові здалося, що вони обос завинили, бо по мосту в цей час міг пройти цілий взвод війська. Він навіть не мав уявлення, як довго тривало це зачарування і які наслідки воно матиме для нього та для інших людей. Засоромившись самого себе, він з перебільшеною ревністю розбудив Стевана, і вже разом вони чесно вартували до зміни.

Цього дня — і під час відпочинку, і коли був на варті, — турецька дівчина, немов примара проходила в його думках безліч разів. А наступного дня, знову ж таки близько полуудня, коли на мосту і на ринку було майже безлюдно, дівчина знову перейшла міст. Наче в грі, правила якої знаєш лише наполовину, Федун знову глянув в обличчя, обрамлене барвистою тканиною. Все було так, як і вчора. Тільки погляди тривали довше, а усмішки були відвертіші й сміливіші. Наче ґраючи свою роль, Стеван знову дрімав на кам'яній лаві, щоб пізніше, як і того разу, присягатися, що він не спав, що, мовляв, він навіть уночі в постелі не може склепити очей. Повертаючись, дівчина майже зупинилася, дивлячись у вічі солдатові, і він їй кинув два слова, невиразні й незначні, відчуваючи, що від хвилювання в нього німіють ноги. Він зовсім забув, що стоїть на варті.

Таке могло тільки приснитися. Коли дівчина зникла на другому березі, юнак аж затрусився від страху. Було неїмовірним, щоб турецька дівчина наважилася подивитись на швабського солдата. Така нечувана й небувала пригода могла трапитись лише в мріях або навесні на брамі. Крім того, він добре знав, що в цьому краї в його становищі ніщо не може бути ганебнішим та небезпечнішим, як залицяння до мусульманки. Про це їм говорили і в армії, і тепер, у штрайфкорі. За такі провини карали

дуже суворо. Були й такі, що головою заплатили ображеним і оскаженілим туркам. Усе це він добре знав і найщиріше бажав дотримуватися порядку й припису, але все-таки робив навпаки. Вся біда нещасних людей і полягає в тому, що неможливе, заборонене стає для них якусь мить досяжним і дозволеним або принаймні таким здається, а коли небезпечне бажання остаточно оволодіє ними, воно знову здається таким, яким є насправді: недосяжним і забороненим, з прикрими наслідками для тих, хто належиться домагатися його здійснення.

На третій день, близько полудня, турецька дівчина з'явилася знову. Це було, як уві сні, коли здійснюються всі бажання і фантазія стає єдиною реальністю. Стеван знову дрімав, готовий пізніше переконувати кожного, що навіть не заплющив ока. На брамі не було жодного перехожого. Юнак знову, затинаючись мовив дівчині кілька слів, а вона, сповільнивші крок, відповіла йому щось так само невиразно й боязко. Ця небезпечна і неймовірна гра тривала далі. На четвертий день дівчина, проходячи, знову вловила хвилину, коли на брамі нікого не було, і пошепки спітала закоханого юнака, коли він наступного разу стоятиме на варті. Він відповів, що буде знову стояти на брамі, як стемніє, під час четвертої молитви.

— Проведу свою стару неньку до ринку на ночівлю, а сама повернуся,— шепнула дівчина, не спиняючись і не повертаючи голови, але багатозначно скоса глянувши на нього. І в кожному з цих звичайних слів він відчував її приковану радість, що вона його ще раз побачить.

Через шість годин Федун знову стояв на брамі разом з своїм соціливим товаришем. Випав дощ. Після дощу було прохолодно. Сутінки, що надходили, здавалися йому сповненими обіцянок. Перехожих ставало дедалі менше. Незабаром на дорозі з Осойниці з'явилася дівчина, загорнута в шаль, барви якої потемнішали у вечірньому присмерку. Поруч ішла стара, згорблена туркеня під чорною густою фереджею. Вона дуже нахилялася уперед, спираючись правою рукою на палицю, а лівою на руку дівчини. Так вони пройшли повз Федуна. Дівчина сповільнювала крок, пристосовуючись до тихої ходи бабусі, яку вона вела. Очі, збільшені тіннями присмерку, тепер сміливо й відверто дивилися в юнакове обличчя, наче не могли від нього відрватися. Коли вони зникли за будинками

на базарній площі, юнака пройняв дрож, він почав ходити швидкими кроками від одної тераси до другої, ніби хотів надолужити прогаяне. З хвилюванням, що скидалося на страх, він чекав повернення дівчини. А Стеван дрімав.

«Що вона мені скаже, коли буде вертатись? — думав юнак. — Що я їй скажу? Можливо, вона призначить мені місце, де ми з нею потай зустрінемось?» Він затремтів від радості і передчуття небезпеки, що приховувалися в цій думці.

Так минула година, потім ще півгодини, але дівчина не поверталась. Та все-таки в цьому очікуванні була насолода, яка зростала в міру того, як густішала темрява, що вкривала місто. Нарешті замість дівчини прийшла зміна. Але цього разу двох солдатів звичайного караулу супроводжував особисто вахмістр Драженович, сувора людина з короткою чорною бородою. Він суворо наказав Федуну й Стевану йти до казарми і не залишати її до дальшого розпорядження. Вся кров ударила в голову Федуну від думки про якусь провину.

Велике й холодне приміщення з дванадцятьма правильно розставленими ліжками було порожнє. Солдати або вечеряли, або розійшлися по місту. Збентежені Федун та Стеван дарма сушили собі голову, намагаючись вгадати, чого вахмістр поставився до них так суворо і несподівано посадив під арешт. Через годину, коли почали сходитись солдати на ніч, прийшов похмурий капрал і голосно, гостро наказав Стеванові й Федунові йти за ним. З усього, що відбувалось навколо, вони відчували, що ставляться до них чимраз суворіше і що все це не віщує нічого доброго. Вивівши з казарми, їх відразу розрізнили і почали допитувати.

Запала ніч. Надходив час, коли в місті гасли останні вогні, але в казармі всі вікна світилися. Час від часу чути було, як дзеленькав дзвоник біля воріт, як брязкали ключі і грюкали важкі двері. Ординарці входили і виходили, поспішали вулицями сонного міста від казарми до будинку конака, де на першому поверсі також горіло світло. Вже по цих зовнішніх ознаках можна було помітити, що в місті відбувається щось незвичайне.

Коли близько одинадцятої години до канцелярії ротмістра ввели Федуна, йому здавалося, що від останнього вартування на брамі його відділяють дні і тижні. На

столі горіла гасова лампа з зеленим фарфоровим абажуром. Біля неї сидів ротмістр Крчмар. На його руки до ліктів падало світло, а плечі й голова були у затінку зеленого абажура. Юнак добре зновував це бліде і гладке, майже жіноче обличчя без бороди, з ледве помітними вусиками і з темними синцями, які створювали навколо сірих очей правильні кола. Цього товстого спокійного офіцера, його повільних слів, важких рухів штрайфкорівці боялися, наче вогню. Мало було таких, хто здатний був довго витримувати погляд його великих сірих очей, мало хто не починав заїкатися, відповідаючи на його запитання. Кожне слово він вимовлявтих, але чітко й виразно від першого й до останнього складу, наче в школі або на сцені. Трохи оддалік од стола стояв вахмістр Драженович. І в нього всю верхню половину тіла закривала тінь, тільки були яскраво освітлені опущені волохаті руки; на одній з них близька важка золота обручка.

Драженович вів допит.

— Скажіть нам, як ви провели час від п'ятої до сьомої години вечора, коли ви зі своїм помічником, солдатом Стеваном Калацаном, вартували на брамі?

Кров ударила Федунові в голову. Кожна людина проводить свій час, як може і вміє, але ніхто при цьому не думає, що пізніше доведеться відповісти перед якимось суверінм судом і звітувати про все, що було, про все — до найменшої подробиці, до найприхованішої думки і до останньої хвилини. Ніхто про це не думає, тим більше, коли людині двадцять три роки і коли цей час вона проводить на брамі весною. Що йому відповісти? На вартіці дві години минули, як завжди, як і вчора, і позавчора. Але цієї хвилини він не міг згадати нічого повсякденного і звичайного, про що можна було розповісти. В його пам'яті поставало лише випадкове й заборонене, те, що трапляється з кожним, але про що не доповідають начальству: що Стеван, за свою звичкою, дрімав, що він, Федун, перекинувся кількома словами з незнайомою туркеною, що потім, коли на місто впали сутінки, він тихо й захоплено співав пісні свого краю, чекаючи повернення дівчини і разом з тим чогось хвилюючого, надзвичайного. Ой, як важко відповісти, коли не можеш всього сказати, а мовчати не годиться! Але треба поспішати, бо час минає, розгубленість і ніяковість зростають. Як довго вже триває його мовчання?

— Ну? — обізвався ротмістр. Всім було знайоме це його «ну». Чітке, рівне, голосне, немов звук потужного, складного і добре змащеного механізму.

І Федун з самого початку став затинатися й плутати, як злочинець.

Минала ніч, але ламп не гасили ні в казармі, ні в коначку. Чергувалися допити, складання протоколів та ставки віч-на-віч. Допитували всіх, хто того дня вартував на брамі. Розшукали й привели також декого з перехожих, і було ясно, що кільце звужується навколо Федуна та Стевана, а з їхніх власних зіянь,— навколо старої туркени, що її перевела якась дівчина.

Юнакові здавалося, що на нього, як уві сні, впав тягар якоїсь заплутаної й химерної відповіальності.

Перед світанком його викликали на очну ставку із Стеваном. Той хитро мрежив очі, говорив тоненьким голосом і, посилаючись увесь час на те, що він неписьменний селянин, намагався звалити всю вину на «пана Федуна», як він постійно називав свого товариша по варті.

«Так, доведеться відповісти»,— думав собі юнак, у якого від голоду нило в животі і який тримав од збудження, хоч все ще не розумів, про що йде мова і в чому саме полягає його помилка або злочин. Та вранці все стало зрозумілим.

Цілу ніч обертається величезний механізм, у центрі якого був холодний і невблаганий ротмістр; сам нерухомий і німий, він нікому не дозволяв бути спокійним і мовчати. Своєю поведінкою і зовнішністю він не був схожий на людину, а здавався втіленням обов'язків, страшним жрецем правди, недоступним для слабості та почуттів, обдарованим неземною силою, позбавленим і самих людських потреб: їсти, спати, відпочивати. На світанку Федуна вдруге привели до ротмістра. В канцелярії, крім ротмістра та Драженовича, були озброєний жандарм і якась жінка, яка на перший погляд здавалася юнакові привидом. Лампа була погашена. В кімнаті, що виходила на північ, було холодно й похмуро. Юнак, дивуючись, побачив, що заплутаний нічний сон триває, не зникає, не блікне навіть при денному свіtlі.

— Це той, що стояв на варті? — спитав Драженович жінку.

Зробивши важке зусилля над собою, Федун уважно подивився на неї. Це була та сама мусульманська

дівчина, що минулого вечора пройшла мостом, тільки тепер вона стояла без шалі, простоволоса, з каштановими напівроздущеними важкими косами. На ній були турецькі строкаті шаровари, але все інше — сорочка, пояс та безрукавка — такі, як у сербських дівчат з гірських сіл за містом. Без шалі вона здавалася старшою і дебелішою. Обличчя її змінилося, рот став великим і злим, повіки почервоніли, а очі зробилися світлими і ясними, наче з них злетіла тінь минулого вечора.

— Так, він,— відповіла жінка байдужим твердим голосом, який також здавався Федуну таким новим і незвичайним, як увесь її теперішній зовнішній вигляд.

Драженович запитував, як і скільки разів вона проходила через міст і про що вони з Федуном говорили. Дівчина відповідала в основному точно, але недбало й спогорда.

— Гаразд, Еленко. А що він тобі сказав, коли ти востаннє переходила через міст?

— Щось сказав, але я не знаю що, бо не слухала, думала тільки про те, як провести Якова.

— Ти тільки про те й думала?

— Про те,— відповіла знехотя жінка, яка була, очевидно, втомлена і не мала охоти говорити більше ніж мусила. Ale вахмістр був наполегливий. Голосом, у якому відчувається погроза людини, що звикла діставати відповіді без заперечень і відмовлень, він вимагав від неї, щоб вона повторила все, що сказала на першому допиті в канаку.

Вона боронилася, скорочувала і пропускала окремі подробиці з попереднього зізнання, але Драженович спиняв її і хитрими навідними запитаннями повертає знову до них.

Мало-помалу розкрилась уся правда. Її звали Еленкою, вона була з родини Тасичів з Верхньої Лісски. Минулі осені в цей край прийшов гайдук Яків Чекрля і тут зазимував, ховаючись в оборозі за їхнім селом. З їхньої хати йому носили їжу й одежду. Найчастіше носила вона. Тут вони покохались і заручилися. А коли почав танути сніг і коли штрайфкорівці посилили розшук, Яків вирішив за всяку ціну перебратися до Сербії. Дрину в цю пору року важко перейти вбрід, хоч її ніхто й не охороняв, а на мосту постійно стояла варта. Яків вирішив перебра-

тися через міст і склав план, як одурити варту. Вона пішла з ним, щоб допомогти йому, навіть якщо б це коштувало їй життя. Вони спустилися спочатку до Лієски, а потім сковались у печері біля Околишта. Яків ще раніше в Гласинці придбав у циган турецький жіночий одяг: фереджу, шаровари і покривало. Потім Єленка, за його вказівками, почала проходити через міст у такий час, коли там було мало турків, щоб ніхто з них не спітав, чия вона, і щоб до неї звикла варта. Так вона три дні підряд переходила через міст, потім наважилася перевести Якова.

— А чого ти його перевела саме тоді, коли на варті стояв цей солдат?

— Тому, що він мені здавався найбільш податливим.

— Саме тому?

— Так.

На вимогу вахмістра жінка розповідала далі. Коли все було підготовлено, Яків загорнувся в фереджу, і, як настали сутінки, вона його провела, наче свою стару матір, повз варту, яка нічого не помітила, бо цей юнак дивився на неї, а не на стару жінку, а той, старий, сидів на лаві і, здається, дрімав.

Коли вони дісталися до ринку, то з обачності пішли не через базарну площину, а боковими вулицями. Це їх і згубило. Вони заблукали у місті, якого не знали, і, замість того щоб вийти на Рязанський міст і таким чином потрапити на шлях, що веде з міста до одного або другого кордону, опинилися перед якоюсь турецькою кав'ярнею, звідки якраз виходили люди. Серед них був і один жандарм — вишеградський турок. Незнайома закутана бабуся і дівчина, якої він ніколи раніше не бачив, здалися йому підозрілими, і він пішов за ними назирі і аж до Рязаву. Тут він наблизився до них і спітав, хто вони й куди йдуть. Яків, який через покривало на обличчі уважно стежив за турком, зрозумів, що настала хвилина тікати. Він скинув з себе фереджу, штовхнув Єленку на жандарма з такою силою, що вони обое попадали («тому, що він, хоч і дрібний та невеликий на згіст, але дужий, наче земля, і має серце, якого нема ні в кого»). Єленка, як вона в цьому спокійно і не криючись призналася, охопила жандармові ноги. Поки він вирвався від неї, Яків швидко перехопився через Рязаву, мов через невеличку калюжу,—

хоч вода йому сягала вище колін,— і зник на другому березі у верболозі. Її потім відвели в конак, били і погрожували; але вона не мæс більше чого розповідати.

Марно вахмістр намагався підступними запитаннями, ласкою та погрозами вишпитати в дівчини ще щось, дізнається про підсобників, співучасників і про дальші наміри Якова. Це нічого не дало. Вона казала тільки те, що хотіла і, незважаючи на всю наполегливість Драженовича, з неї не можна було витягти жодного слова з того, що вона вирішила приховати.

— Крапче сама розкажи про все, що знаєш, ніж мають допитувати і мучити Якова, якого досі, я впевнений, зловили на кордоні.

— Кого зловили? Його? Ха-ха!

Дівчина подивилася на вахмістра з жалем, як на людину, яка сама не знає, що каже, а правий кутик її верхньої губи презирливо здригнувся. (Порухи її верхньої губи, що в той час нагадувала звивисту п'явку, виражали почуття гніву, презирства або впертості, коли ці почуття були сильніші за слова, які вона знаходила. Ці судомні рухи надавали на якусь мить її вродливому, правильному обличчю страдницького виразу). З якоюсь зовсім дитячою схвильованою міною на обличчі, яка пе в'язалася з цим негарним поруком верхньої губи, вона подивилася у вікно так, як дивиться селянин навесні на поле, коли хоче перевірити, чи зійшов посів.

— Бог з вами! Ось уже розвиднілось. А він за ніч може всю Боснію оббігти, не те, що перейти кордон, до якого звідси дві години ходи. Я це знаю. Мене можете катувати і вбити. На де я й пішла з ним, але його більше не побачите. Про це і не думайте. Ха-ха!

І правий кутик її верхньої губи різко здригнувся, а все обличчя якось відразу постаріло, стало зухвалим і непривабливим. А коли її губа заспокоїлась і опустилась, обличчя знову набрало дитячого виразу, якоє привабливої неусвідомленої відваги.

Не знаючи, що робити, Драженович подивився на ротмістра, який дав знак, щоб дівчину вивели. І знову почався допит Федуна. Він не міг бути ні важким, ні довгим. Юнак признався в усьому і нічого не міг сказати на свій захист, навіть того, що навмисне підказував йому в своїх запитаннях Драженович. У суворих словах ротмістра,

в яких було безумовне і невблаганне засудження, все-таки відчувалося стримане співчуття, але й це не могло вивести юнака з його заціпеніння.

— Я вважав вас, Федун,— говорив Крчмар по-німецьки,— серйозною людиною, свідомою своїх обов'язків, яка йде до своєї життєвої мети; думав, що з часом з вас вийде зразковий служака, слава нашого загону. А ви розм'якли перед першою ж бабою, яка у вас пройшла перед носом. Ви поводились як слабодухий, якому не можна довірити серйозної справи. Я повинен віддати вас до суду. Але який би не був його вирок, найвищою карою залишиться для вас те, що ви не виправдали довір'я, яке вам виявляли, не зуміли у відповідальну хвилину залишитися мужчиною, солдатом на своєму посту. А зараз — ідіть.

Але й ці важкі, чітко проскандовані слова не внесли нічого нового у свідомість юнака. Все це він уже зрозумів. Поява й слова цієї жінки, гайдукової коханки, поведінка Стевана і весь хід короткого дізнання відразу показали йому в справжньому світлі його легковажне, шире, непростиме захоплення на брамі. Словеса ротмістра були тільки офіційною печаткою, що скріпила все це; вони скоріше потрібні були самому ротмістрі, щоб задовольнити якісь неписані, але непорушні вимоги закону й порядку, ніж йому, Федунові.

Наче перед видовищем неосяжних розмірів, стояв юнак перед таким самим неосяжним усвідомленням, чого в недобрий час можуть коштувати кілька хвилин забуття на небезпечному місці. Коли б ці хвилини були тільки пережиті і залишились нікому невідомими, вони б нічого не важили. Це була б одна з тих юнацьких витівок, про які б він пізніше розповідав своїм товаришам під час нудних нічних вартувань. Але зараз, зведені до конкретної відповідальності, вони важили більше, ніж смерть, вони означали кінець усьому, небажаний і ганебний кінець. Він ніколи повністю і по-справжньому не зможе виправдатись ні перед самим собою, ні перед іншими. Не буде більше ні листів з Коломиї, ні сімейних фотографій, ні грошових переказів, які він з такою гордістю посылав додому. Це — кінець людини, яка сама далася на обман і сама обманулася.

Ось чому він не знайшов жодного слова, щоб відповісти ротмістрі.

Нагляд за Федуном не був особливо суворим. Йому дали сніданок, який він з'їв без апетиту, потім наказали приготувати особисті речі, здати зброю та казенне майно; а о десятій годині в супроводі одного жандарма він мав виrushati з поштовим візком до Сараєва, щоб стати перед гарнізонним судом.

Поки Федун знімав речі з поліці над своїм ліжком, кілька його товаришів, які були ще в приміщенні, навশиньках, обережно вийшли й тихо зачилили за собою двері. Довкола нього ширилося коло самотності й важкоїтиші, яке завжди утворюється навколо хворої тварини. Він спочатку зняв з цяха чорну табличку, на якій жирною фарбою німецькою мовою було написано його ім'я, звання, номер його загону та заводу, і поклав її на коліна, повернувшись писаним боком донизу. На зворотному боці таблиці шматком крейди юнак написав швидко і дрібно: «Все, що після мене залишиться, вишліть моєму батькові в Коломию. Вклоняюся всім своїм товаришам і прошу командирів простити мені. Г. Федун». Потім ще раз глянув у вікно і побачив у ньому стільки світу, скільки можна побачити протягом однієї секунди з казарми; зняв свою гвинтівку, зарядив її важкою, липкою від рушничного мастила кулею. Потім роззаувся, розпоров ножем панчоху проти великого пальця правої ноги, ліг на ліжко, затис гвинтівку руками й колінами, що аж кінець ствола вгруз йому в підборіддя, примостиив ногу так, щоб розріз на панчосі зачепив за курок, і натиснув. Уся казарма озвалася луною на постріл.

Після такої розв'язки все стало легким і простим. Прийшов лікар. Комісія оглянула тіло і склала акт; копію цього акту прилучили до протоколів дізnanня Федуна.

Тоді виникло питання про його похорон. Драженовичу було доручено піти до отця Николи й поговорити, чи не можна поховати Федуна на кладовищі, хоч він і сам наклав на себе руки, і чи згоден священик правити над покійником уніатом.

За останній рік отець Никола дуже постарів і був хворий на ноги, тому взяв собі в помічники для обслуговування парафії отця Йосу. Це був мовчазний і непосидючий чоловік, худорлявий і чорний, наче головешка. Остан-

нім часом він правив усі треби в місті й по селах, а отець Никола, якому було важко рухатися, виконував здебільшого лише домашні відправи або служив у церкві, що стояла біля його будинку.

За наказом ротмістра, Драженович пішов до отця Николи. «Дід» прийняв його лежачи на дивані, біля нього стояв і отець Йоса. Коли Драженович розповів їм про смерть і запитав про похорон Федуна, обидва священики деякий час мовчали. Бачачи, що отець Никола не обvizвається, отець Йоса почав перший. Нерішуче і боязно: мовляв, це справа надзвичайна і незвична, церковні закони і встановлені звичаї забороняють ховати самогубців; але якщо було доведено, що самовбивця не був при здоровому розумі, то можна дещо зробити. Тоді підвівся зі свого твердого вузького ложа, покритого старою витертюю овечою шкуркою, отець Никола. В нього ще збереглася колишня велична осанка, знайома всім, хто його бачив, як він проходив по базарній площі. Перше слово, яке він промовив, осяяло внутрішнім світлом його обличчя,— широке, ще рум'яне, з довгими вусами, що зрослися з бородою, з рудаво-бліими віями, густими щетинистими бровами, обличчя людини, яка змалку навчилася самостійно мислити, широко висловлювати свою думку й мужньо відстоювати її.

Довго не размірковуючи й без зайвих слів, він відповів одночасно і священику і вахмістріві.

— Тепер, коли нещастя вже сталося, нема чого більше доводити. Хто при здоровому розумі руки на себе накладе? І хто наважиться взяти гріх на душу і поховає його, наче поганина, за огорожею і без священика? Ідіть собі, пане, хай вам бог дасть здоров'я, і накажіть спорядити небіжчика, щоб ми його якнайшвидше поховали. І, звичайно, на кладовищі; я сам відправлю похорон. А коли пізніше знайдеться священик його віри, хай приде і зробить, що потрібно, коли вважатиме, що було щось не так, як належить.

А коли Драженович вийшов, він звернувся до присоромленого і здивованого отця Йоси:

— Хіба ж я можу не пустити на кладовище хрещену людину? І чому б мені не відправити похорону? Хіба мало було в його житті горя? А там — хай сам відповідає

за свої іріхи перед тим, перед ким і ми повинні будемо відповісти за наші власні.

Отак юнак, який схібив на брамі, залишився назавжди у Вишеграді. Наступного ранку його поховав і відправив панаходу по ньому старий отець Никола з дяком Димитрієм.

Один за одним підходили до свіжої могили штрайфкорівці, кидали по грудці землі. Поки два могильники спритно працювали, вони стояли ще кілька хвилин коло могили, немов чекали на якусь команду, і дивились, як на другому березі річки, біля їхньої казарми, здіймається просто в небо білий стовп диму. Це на зеленому лужку біля казарми палили скривавлену солому з Федунового матраца.

Сумна доля молодого штрайфкорівця, імені якого ніхто не знав і який заплатив життям за те, що сп'янів від чаїв весни і допустився помилки на брамі, належала до тих випадків, що викликали співчуття в городян і довго пам'яталися. Спогад про цього чутливого і злощасного юнака набагато пережив сторожову варту на мосту.

Вже восени повстання в Герцеговіні вщухло. Кілька головних ватажків-мусульман і сербів втекли до Чорногорії або Туреччини. Залишилося в цих краях трохи гайдуків, які вже не мали нічого спільногого з повстанням проти рекрутського набору, і гайдукували на свій страх і риск. Але й їх скоро виловили або розігнали. Герцеговіна заспокоїлась. Боснія погодилася з рекрутським набором без опору, однак від'їзд перших рекрутів з міста не був легкою і простою справою.

З усього повіту було взято близько ста юнаків, але того дня, коли перед конаком зібралися селяни з своїми торбами і невеличке число городян з дерев'яними скриньками, можна було подумати, що в місті моровиця або повстання. Селяни з'явилися в чистих білих сорочках. Багато рекрутів, змішуючи напої, немилосердно пили від самого ранку. Мало було таких, хто б не пив; ці сиділи коло своїх речей біля стіни і дрімали. Односельці групами по чотири-п'ять хлопців, збуджені, червоні, упрілі від напоїв та спеки, сиділи, обійнявшись, посхилявши голови, і, хитаючись, наче жива огорожа, виводили грубими голосами протяжну мелодію, наче вони були самі на світі:

Ой дів-чи-но! О-о-о-ой!

Жінки, матері, сестри і родички цих юнаків галасували ще більше. Вони прийшли з далеких сіл, щоб випровадити їх, поплакати та поголосити, щоб подивитися на них, щоб ще додглянути їх і приголубити. Майдан біля моста був переповнений жінками. Вони сиділи нерухомо, немов чекали вироку, розмовляли між собою і час від часу витирали слізози кінцем хустки. Марно їм ще раніше по селах пояснювали, що юнаки ідуть не на війну і не на каторгу, а служити у Відні цісарю, що вони будуть ситі, одягнені і взуті, що через два роки повернуться додому, що юнаки з інших країв держави служать у війську навіть по три роки. Усе це пролітало повз них, наче вітер, як щось чуже і зовсім незрозуміле. Жінки підкорялися лише своїм інстинктам і керувалися тільки ними. А ці споконвічні спадкові інстинкти викликали в них слізози з очей і ридання з грудей, настирливо примушуючи проводжати останнім поглядом тих, кого вони любили більш як своє життя, і кого якийсь невідомий цісар забирає у далеку землю для невідомих справ та випробувань. І марно ходили поміж ними жандарми, службовці конака і запевняли їх, що немає ніяких причин для такого надто великого жалю, марно радили їм не юрмитись, не робити безладдя і не бігти дорогою слідом за рекрутами, бо всі вони повернуться живими й здоровими. Ніщо не допомагало. Жінки тупо слухали їх, принижено погоджувались, але відразу ж знову починали плакати й голосити. Здавалося, що вони так само люблять слізози та голосіння, як і тих, кого вони оплакують.

А коли настав час вирушати і юнаки вишикувались, як належить, по чотири в ряд і попрямували через міст, зчинилася така метушня та сум'яття, що навіть найспокійніші жандарми не могли залишитись байдужими. Жінки бігли, намагалися триматись кожна біля свого, штовхали одну одну та збивали з ніг. Іхнє голосіння змішувалося з перегуками, наказами та останніми дорученнями. Декотрі з жінок вибігали наперед колони рекрутів, на чолі якої йшли чотири жандарми, кидалися їм під ноги, били себе в розхристані груди і кричали:

— Через мій труп, тільки через мій труп! Нещасні!

Жандарми їх насилу підводили, обережно звільняючи спідниці та розпущені коси, що позачіплювалися за остроги й черевики.

Дехто з рекрутів, засоромившись, сердитими рухами

відганяв жінок, щоб ті верталися додому. А більшість юнаків співали й голосно вигукували, і це тільки збільшувало загальний гармидер. Кілька рекрутів з городян, бліді від хвилювання, співали складно, по-міському:

В Сараєві га Боснії
Зажурилась кожна мати,
Бо шле вона свого сина
Цісарю в солдати...

Пісня викликала ще більший плач.

Коли нарешті рекрути перейшли через міст, заповнений людьми, і ступили на сараєвський шлях, їх зустріло міське населення, яке стояло по обидва боки дороги, щоб провести й оплакати рекрутів, наче їх вели на розстріл. І тут було багато жінок, і всі вони, як одна, плакали, хоч нікого не мали серед тих, хто відходив. Бо в кожної з них було щось таке, через що можна завжди поплакати, а найсолідше плачеться з приводу чужого горя.

Та мало-помалу ряди обабіч дороги рідшали, почали відставати й деякі селянки. Найупертіші були матері, які забігали наперед, наче п'ятнадцятирічні дівчатка, перескакували через канави, намагаючись обманути жандармів і бути якнайближче до своєї дитини. Бачачи все це, юнаки, бліді від хвилювання і якогось збентеження, оберталися і кричали:

— Повертайся додому, коли тобі кажуть!

Але матері йшли ще довго. Вони бачили тільки своїх синів, яких кудись вели, і не чули нічого, крім власного голосіння.

Але й ці тривожні дні минули. Селяни розійшлися по селах, заспокоїлися й городяни. А коли від рекрутів з Відня почали надходити листи і перші фотокартки, стало матерям легше на серці. Жінки довго плакали і над цими листами та фотокартками, але вже не так гірко.

Штрайфкор був розпущеній і покинув місто. З брами давно зняли варту. І люди знову сиділи тут, як і раніше.

Непомітно минуло два роки, і восени справді повернулися перші рекрути — чисті, коротко підстрижені, ситі. Люди збиралися навколо них, а вони, перемішуючи свою розповідь незвичними назвами та чужоземними висловами, оповідали про солдатське життя та про великі міста, які їм довелося побачити. Наступний набір рекрутів викликав уже менше сліз та хвилювання.

Взагалі все стало легшим і звичайнішим. Підростало юнацтво, яке вже невиразно пам'ятало і уявляло собі турецькі часи і яке вже звикло до нового способу життя.

Але на брамі ще збереглися давні звичаї міста. Незважаючи на нові крої одягу, на нові назви й нові справи, тут усі знову ставали вишеградцями, такими самими, якими були споконвіку, і вели давні розмови, які були і залишились для них потребою серця й приносили їм насолоду. Рекрути від'їжджали без сум'яття й збентеження. Гайдуків згадували в своїх розповідях тільки діди. Штрайфкорівську варту так само забули, як і турецьку, коли на брамі стояла сторожова вежа.

XIV

Життя у містечку біля моста дедалі жваві-
шало, ставало впорядкованішим і багатшим. Поволі воно
набувало рівномірного плину і невідомої йому досі рівно-
ваги, тої рівноваги, до якої життя прагне скрізь і завжди,
але досягає її лише зрідка, частково і не надовго.

У далеких і невідомих для вишеградців містах, з яких
тепер керували цим краєм, настало тоді, в останній четверті
дев'ятнадцятого сторіччя, рідкісне і короткачасне затиш-
шя — і в людських стосунках, і в суспільному бутті. Воно
відчуvalося і в цьому глухому краї, як штиль на морі від-
чувається і в найвіддаленіших затоках.

Це були перші три десятиріччя відносного благополуч-
чя й хисткого франц-йосифського миру, коли багато євро-
пейців думали, що вже знайдено непогрішну формулу для
здійснення вікової мрії про повний і щасливий розвиток
особи в умовах загальної свободи і поступу. Ці роки де-
в'ятнадцятого сторіччя розгорнули перед очима мільйонів
людей свої різноманітні й облудні блага і створили свою
фату моргану забезпеченості та щастя для всіх і кожного
зокрема — за доступними цінами і в борг.

У глухе боснійське місто з усього цього життя дев'ят-
надцятого сторіччя доходили лише уривчасті відголоси, та
й то лише в тій мірі і формі, в якій це відстале східне се-
редовище могло їх сприйняти, по-своєму зрозуміти і за-
стосувати.

Після перших років недовір'я, розгубленості, вагань і почуття тимчасовості життя містечка почало входити в нове русло. Народ мав роботу, заробітки й безпеку. А цього було досить для того, щоб життя у всіх його зовнішніх проявах і тут пішло «шляхом удосконалення та прогресу». Все інше відтіснялося в ту темну частину свідомості, де живуть і нуртують найглибші почуття і непорушні переконання окремих рас, вір та каст, і де вони, здавалося б, мертві й поховані, готують на пізніші далекі часи непередбачені зміни й катастрофи, без яких народи, очевидно, не можуть існувати, а цей край і поготів.

Після перших непорозумінь та сутічок нова влада справляла враження міцної і стійкої. (Вона й сама була сповнена цієї ілюзії, без якої не може бути сталої і сильної влади). Вона була безособова і ступінчаста і вже через це її було легше терпіти, ніж колишню турецьку. Все, що було в ній суворе й грабіжницьке, прикривалося гідностю, сяйвом і освяченими формами. Люди боялися влади так, як бояться хвороби і смерті, а не так, як бояться мерзотності, лиха й насильства.

Представники нової влади — як військові так і цивільні — здебільшого були чужі для цього краю і невідомі народові, самі по собі незначні, але на кожному кроці відчувалося, що вони в дрібними деталями одного великого механізму і що за кожним з них стоять довгими рядами на незліченних сходинках могутні люди й великі установи.

Це їм надавало ваги, яка набагато перевищувала їхню особистість, і того магічного впливу, якому легко підкорялися люди. Своїм знанням, яке здавалось тут великим, своюю лагідністю та європейськими манерами вони викликали в народі, від якого так відрізнялися, довір'я та повагу і разом з тим не збуджували в людях ні заздрощів, ні справжньої критики, хоч і не користувались ні симпатією, ні любов'ю.

З другого боку, через якийсь час виявилося, що чужинці не могли цілком уникнути впливу незвичного східного середовища, у якому їм доводилося жити. Їхні діти приносили місцевим дітям чужоземні слова, чужі вирази й імена, заводили під мостом нові забави, показували нові іграшки, але водночас самі швидко переймали від місцевих дітей їхні пісні, приповідки, колядки, старовинні дитячі ігри.

Щось подібне відбувалось і з дорослими. І вони вносили новий порядок, нові слова та звичаї, але водночас і самі переймали щодня у способі життя щось від старожилів. Правда, місцеві люди, особливо християни та євреї, почали в одязі та в поводженні чимраз більше походити на чужинців, яких привела сюди окупація, але й чужинці не залишались ізольованими від середовища, в якому жили. Багато хто з них чиновників,— спритний угорець чи гонористий поляк,— з побоюванням переходив цей міст і з огидою вступав у місто, де спочатку відокремлювався від усіх, наче крапля олії від води. Але вже через якийсь рік той самий угорець чи поляк сидів годинами на брамі, курив з товстого янтарного мундштука і, наче природжений вишеградець, дивився, як тютюновий дим розпливається і зникає на тлі ясного неба в нерухомому вечірньому повітрі. Або зустрічав вечір з місцевими хазяями та бегами де-небудь на зеленому пагорбі, недалеко від ріки, під кущем акації, і за малозначною або пустою бесідою повільно попивав ракію і зрідка закупував, як де вміють робити вишеградці. Були серед цих чужоземців — службовців та ремісників — і такі, хто одружився в місті, вирішивши вже не покидати його.

Ні для кого з городян нове життя не означало здійснення їхніх споконвічних бажань; навпаки, всі вони — і мусульмани, і християни — входили в нього з численними і категоричними застереженнями, але ці застереження були потасмними і прихованими, а життя було видимим і могутнім, з новими і, як здавалось, великими можливостями. І більшість людей, після більш-менш довгого вагання, віддавалася новій течії, працювала і жила за новими поняттями і способами, які набирали все відчутнішого розмаху і давали більше простору окремій людині.

Новий уклад життя мав аж ніяк не менше умовностей та обмежень, ніж старий, турецький, але він був легший і людяніший, і ці умовності та обмеження тепер були так далеко і хитро розставлені, що кожному здавалося, ніби навколо нього раптом стало просторіше і світліше, і життя зробилося різноманітнішим і багатшим.

Новій державі з її досконалим адміністративним апаратом вдавалося безболісно, без насоків та потрясінь, витягти з народу податки, які турецька влада збирала нерациональним, грубими методами або просто грабунками;

люди і тепер платили стільки ж, як раніш, навіть більше, але значно регулярніше й організованіше.

Як у свій час за військом прийшли жандарми, а за ними службовці, так тепер за чиновниками прийшли торговці. Прибули чужоземні підприємці, інженери та робітники, почали рубати ліс; знайшлися різні заробітки для простих людей та торговців; по-новому почали одягатись і говорити. Було збудовано перший готель (про нього мова йтиме далі), відкривалися досі невідомі крамниці й майстерні. Поряд з іспанськими євреями — сефардами, які жили тут вже сотні років, бо оселилися приблизно за тих часів, коли було збудовано міст на Дрині, тепер з'явилися й галицькі євреї — ашкеназі.

Наче свіжа кров в організмі, в краї почали обертатися гроші в такій кількості, як ніколи досі, і що основне, — їх відкрито пускали в обіг. Коло бурхливого потоку золота, срібла та сталих паперових грошей кожен міг погріти руки або принаймні «напасті очі», бо цей потік здатний був викликати і в найбіднішої людини ілюзію, що її злідні тільки тимчасове нещастя, і, отже, їх можна терпіти.

І раніше були багаті люди з великими грішми, але їх було мало, і вони ховали ці гроші, наче гадюка ноги: багатство було силою, але разом з тим воно обтяжувало і самих багатіїв, і тих, хто їх оточував. А зараз багатство або те, що вважалось і називалося ним, стало видимим і дедалі більше проявлялось у формі задоволення особистих потреб та примх; і тому багатьом людям дещо перепадало від його близку, або від його лишків.

Так було в усьому. Втіхи, які досі діставалися крадько-ма, потай, тепер можна було купити за гроші, відкрито, що збільшувало і їхню привабливість, і число тих, хто їх прагнув. Те, що раніше було недосяжним, далеким, дорогим, заборонялося законом або всесильною громадською думкою, тепер, здебільшого, стало можливим і доступним кожному, хто мав і вмів. Багато пристрастей, бажань та примх, які досі приховувались або взагалі залишалися незадоволеними, тепер відверто могли задовольнятися повністю або частково, хоч насправді і в цьому було більше дисципліни, порядку та законних перешкод; пороки каралися важче, і втіхи оплачувалися дорожче, ніж колись; тільки тепер закони і принципи стали інші і створювали в людей ілюзію, ніби життя стало ширшим, розкішнішим і вільнішим.

Справжнього задоволення, а тим паче щастя, було не набагато більше, як колись, але, без сумніву, тепер легше було досягти задоволення, і здавалося, що скрізь можна знайти щастя. Давній природжений нахил вишеградців до безтурботного життя та насолод знаходив і поштовх, і можливості в нових звичаях та формах торгівлі й заробітків, що їх принесли чужоземці. Польські євреї, які з величими сім'ями оселилися в Вишеграді, саме на цьому грунтівали всю свою торгівлю. Шрайбер відкрив так звану «мішану торговлю», або «бакалію». Гутенплан — шинок для солдатів, Цалер — готель, Шперлінги — фабрику соди та фотоательє, Цвехер — ювелірну та годинникову майстерню.

З каміння, що залишилося від караван-сараю після будівництва казарми, спорудили міське управління та суд. Другою за розміром будівлею в місті був готель Цалера, зведений на березі Дрини, біля самого моста. Правий берег річки з обох боків від моста був укріплений старовинним, збудованим одночасно з мостом, муром. Таким чином, праворуч і ліворуч від моста над річкою утворилося дві тераси. Народ називав їх «майданчиками», бо на них з роду в рід гралися міські діти. Тепер лівий майданчик забрала повітова влада, загородила його, посадила на ньому фруктові дерева та кущі й перетворила цю площину в своєрідний повітовий розсадник. На правому майданчику був побудований готель. Досі першою будівлею при вході на базарну площину був шинок Зарії. Він стояв «там, де треба», бо вже здалека впадав у вічі стомленому й голодному подорожньому, який через міст увіходив до міста. Тепер його зовсім заступила висока будівля нового готелю; низенький старовинний шинок з кожним днем ставав ще нижчим і непомітнішим, наче вгрузав у землю.

Офіційно новий готель дістав назву від моста, біля якого він стояв. Але народ називає речі, керуючись власною логікою і тим фактичним значенням, яке вони для нього мають. Напис над входом у Цалерів готель «Hotel zur Brücke», намальований якимось солдатом-маляром широкими літерами, але блідою фарбою, швидко вицвів. Люди прозвали його «Лотичним готелем», і ця назва залишилася за ним назавжди. Хазяїном готелю був огрядний і флегматичний єврей Цалер, який мав хворобливу дружину Дебору і двох дочок — Міну та Ірену. Але справжнім

господарем і душою готелю була Цалерова своячка, Лотика, молода і дуже вродлива вдова, з гострим язиком та чоловічою вдачею.

На верхньому поверсі було п'ять чистих і добре вмебльованих кімнат для гостей, а на нижньому — дві зали, велика ї мала. До великої зали заходили скромніші люди: прості городяни, унтер-офіцери та ремісники. Мала зала була відділена від великої дверима з непрозорого скла, на одній стулці яких було написано «Extra», а на другій — «Zimmer»¹. Ця зала була центром громадського життя для чиновників, офіцерів та місцевих багатіїв. У Лотики пили, гралі в карти, співали і танцювали, вели серйозні розмови та укладали ділові угоди, їли і спали в чисто засланіх ліжках. Часто траплялося, що те саме товариство бегів, торговців та чиновників тут зустрічало і сутінки, і світанок; вони сиділи, поки не звалювались зморені напоями і безсонням, напівосліплі від карт. (Тепер уже гралі в карти відкрито, не так, як колись, ховаючись у темній душній кімнатці Устамуїчевого заїзду). А Лотика випроваджувала тих, хто випив занадто багато або все програв, і зустрічала нових, тверезих, які теж хотіли випити і розважитись.

Ніхто не знов і не питав, коли ця жінка відпочиває, коли спить і коли знаходить час одягтись і причепуритися. Адже вона завжди була тут (так принаймні здавалося). З кожним однаково привітна і люб'язна, смілива й рішуча, струнка, повнолиця, з смугляво-матовою шкірою, з чорним волоссям та жагучими очима, вона мала певну манеру по-вождення з гістьми, які залишали в готелі багато грошей, але часто п'яніли й ставали нахабними і настирливими. Вона з усіма розмовляла лагідно, сміливо, дотепно, ласкато й заспокійливо. Голос у неї був хрипкий, але часом переходив у якесь пестливе воркування. Говорила Лотика з помилками — так і не навчилася добре розмовляти по-сербському. Відмінки в неї ніколи не були на своєму місці, а роди іменників вона теж ніколи не вживала правильно; однак її мова була соковита й образна, мелодикою і манерою цілком відповідала народній. Кожний з відвідувачів за власні гроші довгий час міг насолоджуватись її присутністю і тамувати в собі свої бажання. На це завжди можна було розраховувати, а все інше здавалося

¹ Extra Zimmer — спеціальні кімнати (нім.).

доступним і недоступним. Для двох поколінь містечкових гультяїв з-поміж купців та бегів Лотика була близька, дорога й холодна фата моргана, що бавилася поривом їхніх почуттів. У розмовах називали тих поодиноких людей, які, начебто, чогось досягли в неї, але ніхто не міг сказати, чого саме і скільки.

Не легко й не просто було мати справу з багатими і п'яними городянами, у яких часто пробуджувались нестримні інстинкти. Але Лотика невтомна, кмітлива жінка з холодними почуттями, розумом і чоловічим серцем, вгамовувала кожне оскаження, втихомирювала кожну примху ошалілих людей незрозумілою грою всієї своєї постаті, свою великою хитростю і не меншою сміливістю. Їй завжди вдавалося між собою і ними зберігати відповідну відстань, а це ще більше розпалювало їхні пристрасті й підвищувало їй ціну. Вона загравала з розбещеними гістьми в найбрутальніші і найнебезпечніші хвилини їхнього сп'яніння й шаленства, наче тореадор з биком, бо швидко розгадувала цих хтивих сентиментальних людей і легко знаходила ключ до їхніх несподіваних примх і слабких місць у вдачі. Вона їм пропонувала все, обіцяла багато, а давала мало або, вірніше сказати, нічого, бо їхні бажання вже за свою природою були такі, що їх нічим не можна вгамувати і тому вони кінець кінцем мусили задовольнятися тим, що мали. Здебільшого вона поводилася зі своїми гостями, як з хворими, у яких час від часу затирається свідомість. Нарешті, можна сказати, що всупереч своєму ремеслу, що не було ні благородним, ні надто чесним, Лотика все-таки була розумна жінка з добрым серцем і гарною вдачею, уміла втішити й допомогти тому, хто пропив більше, ніж треба, або програв у карти більше, ніж мав на це право. Вона обдурювала людей, бо вони до цього звикли, ошукувала їх, бо їм самим хотілося бути ошуканими, і, кінець кінцем, брала лише те, що вони самі вирішили витратити та прогайнувати. Правда, заробляла вона багато і пильнувала грошей, тому вже в перші ж роки наскладала велику суму, але в той же час могла великолічно, без зайвих слів «списати борг» або забути про збитки. Вона подавала старцям та хворим, допомагала з великим тактом, непомітно й без настирливості — збіднілим сім'ям, сиротам і вдовам, тій «совінній» бідноті, яка не вміє просити й соромиться брати милостиню. І це вона робила з такою вправністю, з якою керувала

готелем і тримала на відстані п'яних, хтивих та надокучливих гостей, беручи з них усе, що тільки можна, не даючи їм нічого, але нікого надовго й остаточно не відштовхуючи.

Люди, які знали життя та читали історію, часто жалкували, що доля відвела цій жінці таке вузьке й незначне коло діяльності. Хто знає, ким би була і що могла б зробити ця мудра й людяна жінка, яка не думає про себе, але веде провінційний готель і очищає кишенні міських зальотників, коли б вона займала інше становище. Хоч і важкірова, але не для себе, вродлива, приваблива і водночас скромна й холодна. Можливо, вона стала б однією з тих славетних жінок, яких пам'ятає історія і які якнайкраще керують долею відомих родин, дворів або цілих держав.

У той час, тобто приблизно тисяча вісімдесят п'ятого року, коли Лотика була в розквіті сил, дехто з багатирських синків проводив дні і ночі в її готелі, в окремій кімнаті з дверима, заскленими молочним непрозорим склом. Бувало, що, втомлені довгою гульнею, гості засинали біля груби, забувши, де вони, чого тут сидять і кого чекають. Використовуючи це затишня, Лотика підіймалась на другий поверх, заходила в малу кімнату, що була призначена для служниці, але в якій вона влаштувала свою канцелярію і куди нікого не пускала. Ця тісна кімната була заставлена різними меблями, фотокартками, золотими та срібними речами й кришталем. Тут була схована за завіскою зелена вогнетривка каса Лотики і її невеличкий письмовий столик, на якому лежали стоси паперів, повісток, квитанцій, рахунків, німецьких газет, вирізок з біржових зведенень, повідомлень про розиграші лотерей.

У цій тісній, заваленій речами, душній кімнаті з єдиним, найменшим у будинку вікном, що виходило просто на першу, найвужчу арку моста, Лотика проводила своє дозвілля і жила тим другим прихованим життям, що належало тільки їй.

Тут Лотика читала біржові повідомлення та вивчала проспекти, впорядковувала свої рахунки, відповідала на листи з банку, вирішувала, давала накази, розпоряджалася грошовими внесками й висилала нові. Тут проходила невідома для тих, хто сидів унизу, і для цілого світу частина роботи Лотики — невидима і найважливіша частина її життя. Тут вона скидала з себе машкару незмінної

посмішки, і її обличчя ставало суворим, погляд гострим і прямим. З цієї кімнати вона вела листування з численною сім'єю Апфельмайєрів із Тарнова, заміжнimi сестрами, жонатими братами, різними далекими родичами — справжньою єврейською біднотою, розкиданою по Галичині, Австрії та Угорщині. Вона керувала долею цілої дюжини єврейських сімей, вникаючи в їхнє життя до найменших подробиць, розпоряджалася їхнім одруженням, влаштовувала дітей в школи та на роботу, посилала хворих на лікування, застерігала й карала недбайливих і марнотратців, хвалила обачних і заповзятливих. Вона розв'язувала їхні сімейні суперечки, мирила під час розбрата та непорозумінь, напучувала всіх на розумніший, кращий і гідніший життєвий шлях і водночас забезпечувала й полегшувала їм життя. Вслід за кожним листом вона посилала поштовий переказ на певну суму грошей, який допомагав виконати її пораду, задовольнити якусь духовну або матеріальну потребу, запобігти невдачі. (В тому, що вона підтримувала всю рідню й виводила в життя всіх її членів, Лотика знаходила своє єдине справжнє задоволення і винагороду за весь її тягар і всі самообмеження. Коли хтось із дівчат або хлопців — членів сім'ї Апфельмайєрів — підіймався бодай на один щабель в суспільстві, Лотика раділа від широго серця, і це надихало її на подальше завзяття).

Інколи траплялося, що вона приходила знизу, з «Extra Zimmer», така перевтомлена, з такою огидою до всього, що не мала сили ні писати, ні читати, ні займатись рахунками. Вона просто підходила до малого віконця, щоб подихати свіжим повітрям з річки, зовсім іншим повітрям, ніж те, що було внизу. Її погляд падав тоді на могутню й вигнуту кам'яну арку, яка закривала весь обрій, та на швидку течію річки. В яскравому промінні сонця і в сутінках, при місячному сяйві, в зимові вечори і при світлому миготінні зірок, ця арка завжди була однаакова. Її дві напівкруглі сторони хилились одна до одної, зустрічалися в гострій верхівці і, взаємно підтримуючи одна одну, зберігали непохитну рівновагу. З роками арка стала для Лотики єдиним і постійним німим свідком її подвійного життя. До неї ця єврейка звертала свій погляд у хвилини, коли прагнула відпочинку й свіжості, коли в своїх ділових та родинних турботах, які завжди розв'язувала сама, натрапляла на великі труднощі або заходила в безвихід.

Але майже ніколи ці хвилини відпочинку не тривали довго, бо їх постійно уривав крик знизу, з кафани¹. Це її кликали нові гости, або здіймав галас який-небудь розбурканий п'яниця, вимагаючи ще вина, світла, музик. Тоді вона замикала спеціальним ключем своє сховище і йшла приймати гостя або заспокоювати свою чарівною посмішкою та воркуванням п'яницю,— мов ту примхливу дитину, що прокинулася. Садовила його за стіл, і він знову допіз-на пив, теревенив, співав і сіяв грішми.

Адже тут, унизу, поки її не було, все розладнувалося. Гости сварилися. Молодий бег із Цирнчі, блідий, з тупим поглядом, виливав на підлогу все, що йому приносили, до всього присікувався і шукав сварки з товаришами і гістьми. З невеликими перервами він уже кілька днів підряд п'є в готелі, зітхаючи за Лотикою, але стільки п'є і так зітхає, що стає зрозумілим: його спонукує до цього якийсь глибший, значно більший і йому самому незрозумілий біль, ніж його неподілена любов та безпідставні ревнощі до вродливої єврейки з Тарнова.

Лотика підходить до нього без найменшого страху, легко і просто.

— Що з тобою, Еюбе? Чого кричиш, турботонько моя?

— Де ти, хочу знати, де ти! — говорить, затинаючись, п'яница, знижуючи голос, і, кліпаючи очима, дивиться на неї, наче на приманку.— Мені дають пити якусь отруту. Отрують мене, отрують, але не знають, що я... якщо я...

— Сиди, сиди спокійно,— заспокоює його Лотика, а її білі пахучі руки майже торкаються його обличчя,— для тебе я знайду і пташиного молока; я сама замовлю для тебе напій.

Вона викликає кельнера і наказує йому щось по-німецькому.

— Не смій говорити того, чого я не розумію! Не цвень-кай: фірцен — фуфцен, бо я... ти мене знаєш.

— Знаю, знаю, Еюбе, я знаю не більше за тебе, а тобі...

— Гм! З ким ти була, скажи!

І розмова п'яного чоловіка з тверезою жінкою тягнеться без кінця-краю, без глузду і наслідків: на столі — пляшка якогось дорогого вина і дві чарки: одна — Лотики,увесь час повна, друга — Еюбова, що раз у раз наповнюється і відразу ж стає порожньою.

¹ Кафана — шинок, трактир; тут — зал готелю.

І поки молодий гультяй щось базікає обважнілим язи-ком про любов, про смерть та своє безутішне горе, про все те, що Лотика знає напам'ять, бо кожний місцевий п'яни-ця говорить те саме і тими самими словами, вона підво-диться, підходить до інших столів, за якими сидять інші гості, що завжди надвечір приходять сюди.

За одним столом сидить компанія молодих багатіїв, які тільки-но почали виходити між люди та пити; тим містеч-ковим снобам надокучив і став занадто простим шинок Зарії, але в цьому готелі вони ще почивають себе ніяково. Поруч стіл займають чиновники-чужинці з якимось офіце-ром, який на цей вечір покинув офіцерське казино і дозволив собі зайти до цивільної кафани, маючи намір проси-ти в Лотики короткотермінової позики. За третім столом розташувались інженери, які будують залізницю для ви-везення лісу.

У самому кутку сидить господар Павле Ранкович, моло-дий і багатий чоловік, і щось підраховує з якимось авст-рійцем — шляховим підрядчиком. Павле в турецькому одязі та червоній фесці, якої ніколи не знімає навіть у ка-в'ярні. Його маленькі очі здаються двома блискучими чорними розкосими щілинами на широкому білому облич-чі; вони могли несподівано ширшати і здаватися велики-ми, сяючими, по-дияволському насмішкуватими у ви-ключні хвилини радості і тріумфу. Підрядчик у сірому спортивному костюмі, у високих, майже до колін зашну-рованих черевиках. Він пише золотим олівцем, що висить на срібному ланцюжку, а багатий Павле — товстим корот-ким олівцем, що його забув п'ять років тому в його крам-ниці якийсь військовий тесля, коли купував у нього цвя-хи та завіси для дверей. Вони укладають угоду на поста-чання продовольством робітників на будівництві залізниці й цілковито заглибилися в свою справу: множать, ділять і додають; обидва вишковують ряд цифр: один мав ними переконати і одурити партнера на папері, а другий в умі; кожен з них напружено і швидко підраховує можливий зиск.

Для кожного гостя Лотика знаходить потрібне слово, привітну посмішку, або принаймні німий, але промови-стий погляд. А потім повертається до молодого бега, який знову починає бентежитись і піdnімає крик.

Протягом ночі, під час пиятики, з усіма її бурхливими сценами, брутальними залицяннями, які їй були добре ві-

домі, вона знаходила хвилини затишня, щоб повернутися в свою кімнату і при молочному свіtlі лампи під фарфровим абажуром трохи відпочити або зайнятися справами, поки внизу щось не трапиться і її знову не покличуть туди.

А наступного дня все починається спочатку. Таке саме п'яне марнотратство того або іншого бега, а для Лотики — ті ж самі турботи, які треба приховувати під усмішкою, і ті ж самі справи, які збоку здаються легковажною та веселою втіхою.

Здавалося незбагненим, як Лотика встигає впоратись і уладнати стільки різних справ, які заповнювали її день і ніч і вимагали від неї більше хитрощів, ніж їх може мати будь-яка жінка, і більше сили, ніж у будь-якого чоловіка. І проте вона встигала робити все, не нарікаючи на свою долю, нічого нікому не пояснюючи, не хвалячись тою роботою, яку вже виконала або яка ще на неї чекає. І, незважаючи на таку обтяженність, вона щодня знаходила годинку часу для Алі-бега Пашича, який вважався в місті єдиною людиною, що зуміла домогтися серйозної й безкорисливої прихильності Лотики. Це був дуже замкнутий і наймовчазніший чоловік у місті. Найстарший з чотирьох братів Пашичів, він залишався неодруженим (люди гадали, що причиною цьому була Лотика), не займався справами, цурався громадського життя міста і не брав участі в пиятиках та бешкетах своїх ровесників. Він завжди був рівний, однаково стриманий з усіма, тихий і привітний, але не уникав товариства та розмов, хоч ніхто не пригадує, щоб він хоч раз висловив власну думку, або щоб хто-небудь посилився на його слова. Він був завжди задоволений собою і задовольнявся тим, як до нього ставились інші люди. Це був один з тих людей, які носять свою гідність як якесь тяжке родове звання, що становить сенс їхнього життя, будучи природженою, великою і почесною перевагою, що має своє виправдання сама в собі і яку не можна ні пояснити, ні засуджувати, ні наслідувати.

Біля гостей у великому залі Лотика не мала багато роботи. Це входило в обов'язки кельнерки Малчики та старшого кельнера Густава. Малчика була відома в цілому місті як кмітлива мадярка, подібна до жінки — приборкувачки звірів. А Густав був рудий, широкоплечий, невеличкий на зріст німець з Чехії, з запальною вдачею, налитими кров'ю очима та кривими плоскостопими ногами.

Густав і Малчика знали всіх відвідувачів і взагалі всіх городян; знали, хто як платить і як поводиться під чаркою, знали, кого треба холодно приймати, кого сердечно зустрічати, кого взагалі не треба пускати сюди, «бо це не пасує готелю». Вони піклувалися про те, щоб відвідувачі багато пили, справно платили, але щоб все відбувалося гладенько, красиво, за принципом Лотики: «*Nur kein Skandal!*¹». У виключних випадках, коли який-небудь п'яний, набравшись до безтями десь в інших, менших кав'ярнях, силоміць вривався до готелю, тоді з'являвся слуга Милан — високий, кремезний і кістлявий личанин², чоловік дивовижної сили, не говіркий, але рішучий. Він завжди був одягнений як слуга в готелі в ліvreю, за цим стежила Лотика. Проте він охоче скідав цей формений одяг і ходив у чорному жилеті та білій сорочці, підперезавшись довгим фартухом з зеленого сукна і закотивши до ліктів рукави, так, що видно було його ручища, волохаті й чорні, наче дві великі щітки. У нього були хвацько закручені вусики й чорне волосся, яке він густо мазав пахучою солдатською помадою.

Милан відразу припиняв будь-який скандал.

Для проведення цієї неприємної і небажаної операції здавна існувала освячена часом тактика. Густав розмовляв з галасливим п'яним відвідувачем доти, доки до нього ззаду не підходив Милан, тоді кельнер відразу відступав убік, а личанин швидко хапав п'яного однією рукою за пояс, а другою за комір, так що ніхто не міг бачити, в чому секрет «Мilanової хватки». Тоді і найзадирливіший міський п'яниця летів до дверей, які в потрібну мить відчиняла Малчика, а через двері — просто на вулицю. Густав відразу ж вслід йому викидав його шапку, палицю та інші речі, а Милан підскакував і вагою свого тіла з шумом опускав металеву дверну штору. Все це відбувалося в одну мить, бездоганно гладко; присутні не встигали і оком моргнути, як небажаний гість уже був на вулиці. Там він міг, остаточно ошаленівши, зганяти злість на шторі; на який зберігались сліди від ножів і кинутого в неї каміння, але це вже був скандал не в кафані, а на вулиці. А цим повинна була займатися поліція, яка завжди терлася перед готелем. У Мilана ніколи не траплялося, щоб ви-

¹ Ніяких скандалів (*nіm.*).

² Личанин — уродженець міста Лики в Західній Хорватії.

штовхуваний ним на вулицю відвідувач тягнув за собою й перекидав столи та стільці або чіплявся руками й ногами за двері так, що його не можна було б відірвати навіть парою волів, як це бувало в інших міських кав'ярнях. Мілан ніколи не вкладав у цю роботу зайвого напруження або зlostі, пристрасті борця або особистого гонору, тому він і виконував це так досконало й швидко. Уже через хвилину після наведення порядку він, начебто нічого й не трапилося, виконував свої обов'язки на кухні або в кельнерській. Густав ішов у малу залу, і, побачивши Лотику, яка сиділа за яким-небудь столом з поважними гістьми, швидко кліпав обома очима, що означало: «Дешо трапилося, але вже все гаразд». Тоді і Лотика, не перериваючи своєї розмови і зберігаючи свою посмішку, у відповідь так само один раз, швидко й непомітно моргала обома очима. Це означало: «Гаразд, спасибі, пильнуйте й далі».

Залишалося з'ясувати питання: на скільки випив або розбив посуду викинутий відвідувач; цю суму Лотика списувала Густаву при підрахунку денного виторгу — пізно вночі за червоною ширмою.

XV

У такого вміло викинутого гостя-бешкетника було кілька способів прочуматися й отямитися після неприємності, яка з ним трапилася, якщо тільки його звідси не забирала поліція. Він міг, заточуючись, добрести до брами й освіжитись прохолодою, яку ніс вітер від води та навколоїшніх гір. Міг він також перейти в шинок Зарії, що стояв зовсім недалеко, на міському ринку, і тут безборонно скреготати зубами, погрожувати й лаяти ту невидиму руку, яка так по-зрадницькому викинула його з готелю.

Сюди, коли наставали сутінки, заходили, повертаючись з роботи, господарі й робітники, щоб випити чарку ракії і побалакати з рівними собі. Тут не було і не могло бути скандалів, бо кожний пив, скільки хотів і скільки дозволяла кишень; кожний робив і говорив те, що тільки його серцю забагнеться. Адже тут не вимагали від гостей збувати останній гріш, напиватись до безтями, а поводитися тверезо. Нарешті, коли вже хтось перебирає міру, з'являється товстий мовчазний Зарія, який своїм похмурим виглядом обеззброюєав і позбавляв хоробрості навіть найзапекливіших п'яніць та забіяк. Він їх заспокоював переконливим жестом своєї важкої руки та басовитим голосом:

— Слухай, облиш це! Кинь це паскудне діло!

Але і в цьому старовинному шинку, де не було ні окремих кімнат, ні кельнерів, бо тут прислуговували в селян-

ському одязі парубки з Санджака¹, тепер дивовижно перепліталися стари й нові звичаї.

Відомі хазяїну і всім присутнім запеклі п'яниці мовчки сиділи, забившись у найдальші кутки, над своєю ракією, мов над святынею. Вони любили півтемряву і тишу, ненавиділи галас і суперечки. З попеченим шлунком, запаленою печінкою, розладнаними нервами, неголені, занепалі, були байдужі до всього на світі й самі собі немилі; вони сиділи й пили і, п'ючи, чекали, коли, нарешті, в їхній свідомості спалахне чарівне сяйво, яким вино осяваєих, хто цілком віддається йому, і заради якого приємно страждати, опускатися і гинути, але яке, на жаль, з кожним роком з'являється щораз рідше і світить слабше.

Найбільш балакучі й галасливі були початківці, здебільшого хазяйські синки, молодь у небезпечному віці, коли вона робить перші кроки по недоброму шляху, виплачуєчи таким чином данину порокам — пияцтву та ледарству; всі платять цю данину,— дехто недовго, а дехто й тривалий час. Але більшість не залишається довго на цьому шляху, а звертає з нього, засновує сім'ю, віддається праці й намагається придбати дещо з майна, бере участі в громадському житті, зрікшись пороків і майже зовсім відмовившись від своїх пристрастей. Тільки незначна меншість приречених та засуджених долею продовжує йти цим шляхом, обравши замість життя алкоголь,— найкороткочаснішу і найоблуднішу ілюзію в цьому недовговічному і мінливому існуванні,— ради нього живуть і згоряють, перетворюючись в таких самих похмурих, тупих, презких калік, як і ті, що сидять тут по темних закутках.

Відтоді, як настали нові часи, пожвавішла торгівля і збільшились заробітки, а в людей зменшилась обачність і стриманість. У шинок, окрім цигана Сумби, який своєю флейтою вже тридцять років супроводив усі гулянки в місті, тепер почав учащати також Франц Фурлан зі своєю гармонькою. Це був миршавий, рудий чоловічок, з золотою сережкою в правому вусі, за фахом — тесля, але oprіч того ще й великий любитель музики і вина. Його залюбки слухали солдати й чужоземні робітники.

Часто приходить сюди й гусляр, якийсь чорногорець, худий, наче пустельник, бідно одягнений, з одвертим

¹ Санджак — область, що тепер входить до республік СФРЮ — Чорногорії і Сербії.

поглядом, виголоднілий, сором'яливий і воднораз гордовитий, але змушений жебрати. Він якийсь час сидить у кутку, згорблений, нічого не замовляючи, задумливо дивлячись поперед себе; вдає недотепного і збайдужілого, проте видно, що він думає щось інше і має інші наміри, ніж ті, про які свідчить його вираз. У ньому приховано бореться багато суперечливих і непримирених почуттів, а особливо — велич того, що носить у душі, з слабкістю та незначністю того, що може висловити й показати іншим. Через це він завжди трохи схильзований і невпевнений на людях. Він гордо і терпеливо чекає, щоб хто-небудь замовив пісню; потім соромливо з торби виймає гуслі, вишрібовує їх, дивиться, чи не вогкий в нього смичок, підтягує струну, і при всьому цьому видно, що він намагається як найменше звертати увагу на це своє настроювання інструмента. Ось він уперше проводить смичком по струні; чути не-сміливий звук, нерівний і деренчливий, як вибоїста дорога. Але коли він проводить смичком кілька разів і сам почина тихо в тон гусям мугикати, приміряючи до них свій голос, і коли ці два голоси зливаються в сумний і рівномірний звук, з якого тчеться приглушена прелюдія пісні, тоді цей убогий чолов'яга, наче під впливом чарів, геть змінюються; зникає його болісна соромливість, всі внутрішні суперечності згладжуються, всі клопоти забиваються. Гусяляр раптом підводить голову, наче людина, яка скинула машкару нерішучості, не бажаючи більше приховувати, хто вона така, і несподівано сильним голосом починає скандувати вступні рядки:

Засмутилася дрібна волошка:
— Чом, росо, не падаєш на мене?

Гості, які досі голосно розмовляли, раптом замовкають. Почувши перші слова пісні, всі — і турки, і християни — відчувають спрагу за тою самою росою, яка живе в пісні і напоює серце людини. А коли гусяляр веде тихим голосом далі:

Засмутилась не дрібна волошка...

і, здіймаючи покривало із свого порівняння, починає перевічувати споконвічні прагнення турків і сербів, прикриті образами роси та волошки, в слухачів одразу виникають нові думки й почуття, відповідно до вдачі, бажань і віри кожного. Але, за своїм звичаєм, усі вони терпляче

стримано слухають пісню до кінця, нічим не виказуючи свого настрою; вони мовчки дивляться в чарку перед собою, ніби в близкучій поверхні ракії відбиваються бажані перемоги, бо їй герой, слава їй блиск, яких ніде нема на світі.

Найвеселіше було в шинку, коли тут гуляли молоді хазяї та хазяйські синки. Тоді була робота і для Сумби, і для Франца Фурлана, і для Чоркані, і для циганки Шахи.

Шаха була косоока, нахабна, мужеподібна циганка, яка пила з кожним, хто міг заплатити, але ніколи не п'яніла. Без неї та без її сміливих жартів, не можна було уявити жодного гульбища.

Люди, які приходили до шинку повеселитись, змінювалися, а Чоркан, Сумбо і Шаха залишалися незмінними. Вони жили з музики, жартів та ракії. Їхня робота полягала в тому, що вони допомагали людям марнувати час, а заробіток залежав від чужого марнотратства; їхнє справжнє життя починалося вночі, коли здорові й щасливі люди сплять міцним сном і коли ракія розв'язує гультяям стримувані досі інстинкти, приносить буйний і веселий настрій і несподівані захоплення, які, хоч і однократні, завжди здаються новими й неперевершеними. Перед цими людьми — мовчазними й оплаченими свідками — кожний міг показати себе таким, яким він був насправді. Після цього ні каятись, ні соромитися не було потреби; з ними і перед ними можна було дозволити все, що перед іншими людьми вважалося б непристойним, а вдома — грішним і неможливим. Прикриваючись їхніми іменами і за їхній рахунок, усі ці багаті городяни — батьки й сини відомих сімей — могли стати на хвилину такими, якими вони себе ні перед ким не посміли б показати, але якими вони насправді були, принаймні частково. Жорстокі відвідувачі могли з них глузувати, бити їх; боязкі — лаяти; щедрі — обдаровувати; гонористі — купували їхні лестощі, сумні й мовчазні — їхні жарти й дивацтва, розпусники — їхнє вільне поводження або послуги. Вони були сталою і прихованою потребою містечкового населення з його вбогим духовним життям. Вони нагадували митців у середовищі, якому мистецтво познайоме. Такі люди — співаки, блазні, диваки та коміки обох статей — бувають у кожному місті. Коли один з них вмирає, його заступає інший, бо поруч з відомими та уславленими навчаються і підростають нові, які допомагають гайнувати час і звеселяють

життя нових поколінь. Але багато часу мине, поки з'явиться гідна заміна Салкові Чоркану.

Коли після того, як почалася австрійська окупація, в місто вперше прибув мандрівний цирк, Чоркан закохався в дівчину, яка танцювала на дроті, і через неї наробив стільки дурниць та непристойностей, що його заарештували, побили палицями, а багатії-самодури, які його намовили й піdbили на це, заплатили великі штрафи.

З того часу минуло кілька років, люди звикли до всяких новин, і приїзд мандрівних музик, канатних танцюристів та фокусників не викликав більше такого загального та заразливого хвилювання, як це було з приїздом першого цирку, але про любов Чоркану до циркової артистки городяни довго не могли забути.

Вже давно він отак розтрачував себе, виконуючи вдень різні доручення, а вночі розважаючи багатіїв і бегів під час гульні. На його очах змінювались покоління гультяїв. Коли одні п'яниці бралися за rozум і переставали пити, одружувалися та заспокоювались, їм на зміну приходили інші, молоді, які також намагалися взяти від життя своє. Чоркан геть змарнів, передчасно постарів; тепер він більше часу проводить у шинку, ніж на роботі, і живе не стільки з праці, скільки з милостині і частування під час бенкетів багатих відвідувачів шинку.

Якось в одну з дощових осінніх ночей в шинку Зарії панувала нудьга. За одним із столів сиділо кілька багатіїв. Думки текли повільно і весь час поверталися до сумних і неприємних справ; розмова не клеїлася, на обличчях — вираз холоду, байдужості й підозри. Навіть ракія не могла розвеселити їх і піднести настрій. На лаві в кутку дрімав Чоркан. Його змагав сон, вологе тепло повітря і перша чарка ракії; сьогодні він змок як хлющ, несучи якісь речі аж на Околиште.

І от хтось з тих набурмосених відвідувачів ніби ненароком згадує артистку з цирку і колишнє нещасне кохання Чоркану. Всі дивляться в його куток, але Чоркан не ворушиться і вдає, ніби дрімає. Хай собі говорять, що хочуть; він сьогодні вранці під час важкого похмілля твердо вирішив не звертати більше уваги на їхні ущипливі дотепи та кпини і не допускати, щоб з нього так жорстоко глузували, як напередодні в цьому самому шинку.

— Я гадаю, що вони й досі листуються,— сказав один з гультяїв.

— А ч який, одній освідчується в коханні в листах, а друга в нього сидить на колінах,— додає інший.

Чоркан намагається залишитись непорушним, але ця розмова зачіпає і збуджує його так, наче йому сонце заглянуло в обличчя; одне око саме намагається розплющитись, і всі м'язи обличчя розпливаються в щасливій усмішці. Він не може довго залишатися непорушним і мовчати. Спочатку, наче знехотя і байдуже, махає рукою, а потім все-таки заявляє:

— Минуло це, давно минуло.

— Минуло, невже минуло? Ой людоњки, дивні діла в цього Чоркана! Одна в'янє за ним на чужині, а іншу він тут дурить. Минуло одне, міне друге, а потім прийде третє. Де твоя душа, чоловіче, хіба тебе не гризе совість, коли так одну за одною кидаеш?

Чоркан встає і підходить до їхнього стола. Він забув про сон і в тому, про своє рішення, що не дасть себе заманити в розмову. Прикладаючи руку до серця, запевняє хазяїв, що він не винен, що він зовсім не такий залицяльник та спокусник, яким його хочуть показати. Одяг на ньому ще мокрий, обличчя брудне, бо його дешева червона феска линяє, але воно розпливається в зворушливу й блаженну посмішку. Він сідає до столу багатіїв.

— Рому для Чоркана! — вигукує Санто Папо, спритний, хоча й гладкий, єврей, син Менте та онук Морде Папо, крупних торговців залізом.

Адже останнім часом Чоркан, як тільки може, п'є замість ракії ром. Цей новий напій наче створений саме для таких, як він: міцніший, швидше сп'яняє і приємніший за ракію. Він продається в двістіграмових пляшках, з етикеткою, на якій зображене молоду мулатку з товстими губами, сяючими очима, в широкому солом'яному брилі, з великими золотими сережками у вухах; а нижче був червоний напис: «Ямайка». (Для босняків в останній стадії алкоголізму, безпосередньо перед білою гарячкою, ця екзотика виготовляється в Славонському Броді фірмою Ейзлер, Сироватка і К°). Коли Чоркан побачив етикетку з мулаткою, він відразу відчув вогонь і аромат нового напою і подумав собі, що ніколи не зазнав би цього земного блага, коли б помер який-небудь рік тому. «А скільки на світі таких чудових речей!» Він посміхався на саму гадку про це, і, як завжди, поки відкорковували пляшку рому, був на кілька хвилин замислений. А вслід за вдоволенням

від думки, приходило й відчуття насолоди від самого напою.

І ось зараз він тримає вузеньку пляшку перед очима, наче їй щось нечутно шепоче. А той, кому пощастило його розворушити і завести з ним розмову, суворо його запитує:

— Що ти, чоловіче, думаєш робити з цією дівчиною? Одружишся з нею чи тільки побавишся, як з усіма іншими?

Мова йшла про Пашу з Душчі. Це була найгарніша дівчина в місті, сирота без батька, вишивальниця, як і її мати.

На численних загородніх гулянках та пиятиках минулого літа парубки багато говорили й співали про Пашу та її неприступну красу. Поволі й непомітно захопився розмовами і Чоркан, сам не знаючи як і для чого. Так і почали з нього кепкувати. Однієї п'ятниці повели його нібито на любовне побачення в той квартал міста, де за ворітами і за гратах вікон можна було чути приглушений сміх і шепіт невидимих дівчат. З одного двору, в якому була Паша з подругами, хтось кинув до ніг Чорканові гілку бальзаміну. Збентежившись, той закляк, не сміючи ворухнутися, щоб не наступити на квітку, і не наважувався її підняти. Парубки, які привели Чоркану, почали плескати його по плечах і поздоровляти з успіхом, запевняючи, що з-поміж них усіх Паша вибрала лише його одного і звернула на нього увагу, якої від неї досі ніхто не домігся.

Тієї ночі пили до світанку під горіховими деревами в Мезалині, біля річки. Чоркан сидів коло вогнища, схильований, в урочистому настрої, час від часу то піддаючись радості і ладний співати пісень, то впадаючи в сумніви і задумливість. Цієї ночі йому не дозволяли ні прислуговувати, ні турбуватися про каву й закуски.

— Чи ти знаєш, нещасний, що означає гілка бальзаміну, кинuta рукою дівчини? — запитував його один з гультяїв. — Це Паша хотіла тобі передати: «Я в'яну за тобою, наче ця відламана гілка, а ти і не сватаєш мене, і не дозволяєш мені вийти за іншого». Ось що це значить!

І всі йому говорили про Пашу — біляву, скромну дівчину, яка, наче виноградна лоза, перехиляється через огорожу двору і чекає, поки хтось її візьме, а той, кого вона чекає, це він — Чоркан.

Одні з багатіїв, вдаючи, ніби вони сердяться, кричали: «Де вона тільки накинула оком на нього?» Інші заступались за нього. А Чоркан пив. Він то починав вірити в це чудо, то відкидав його, як неможливе. Під час цих розмов він захищався від жартів хазяїв і доводив, що ця дівчина не для нього, що він бідняк, старий і негарний, але в хвилини, коли всі замовкали, він мріяв про Пашу, про її красу та щастя, яке вона може йому дати, не задумуючись над тим, чи це можливо, чи ні. А цієї чудової літньої ночі, яку ракія, пісня та яскраве багаття робили безмежною, все здавалось можливим; ніщо не було нереальним і ніщо не було неймовірним або неможливим. Він знов, що хазяї кепкують і сміються з нього, бо не можуть пани жити без сміху, вони мусять когось зачіпати й кепкувати з когось, так було завжди, так є й тепер. Але якщо все це — жарти, то не жарт його марення про вродливу дівчину й любов, про яку завжди мріяли люди; не жарт ці пісні, в яких кохання однаково можливе й неможливе, і дівчина однаково близька й недоступна, як і в його мріях. Для багатіїв усе — жарти, але для нього це правда й святыня, яку він здавна носить у собі і яка існує реально і, без сумніву, незалежно від панських утіх, пиятик та пісень, незалежно від усього, навіть від самої Паші.

Усе це він добре знає і все ж таки легко забуває, бо його душа і розум переповнені й розливаються, наче ріка.

Так Чоркан через три роки після свого великого, осміянного людьми кохання до швабки, яка танцювала на дроті, поринув у нові, могутні чари любові, а гультаї знайшли нову жорстоку потіху, що викликала в них сміх і розважала їх місяцями й роками.

Це було в середині літа. Минула осінь і настала зима, а жарти над коханням Чорканом до вродливої Паші все ще заповнювали вечори й скороочували дні завсідників шинку на базарній площі. Чоркан називали не інакше, як нареченим та коханцем. Вдень, поки він, невиспаний, з важкою головою після нічної пиятики, ходив з дрібними дорученнями по крамницях, його дивувало й сердило, що його так називають, і він лише знизуував плечима; але тільки-но наставала ніч і в шинку Зарії засвічувалися лампи, як хто-небудь вигукував: «Рому для Чоркані!», а ще хтось інший, наче випадково, тихо заспіував:

Вечір настав, і сонце сковалось,
Личка твого не осяє...

від думки, приходило й відчуття насолоди від самого напою.

І ось зараз він тримає вузеньку пляшку перед очима, наче їй щось нечутно шепоче. А той, кому пощастило його розворушити і завести з ним розмову, суворо його запитує:

— Що ти, чоловіче, думаєш робити з цією дівчиною? Одружишся з нею чи тільки побавишся, як з усіма іншими?

Мова йшла про Пашу з Душчі. Це була найгарніша дівчина в місті, сирота без батька, вишивальниця, як і її мати.

На численних загородніх гулянках та пиятиках минулого літа парубки багато говорили й співали про Пашу та її неприступну красу. Поволі й непомітно захопився розмовами і Чоркан, сам не знаючи як і для чого. Так і почали з нього кепкувати. Однієї п'ятниці повели його нібито на любовне побачення в той квартал міста, де за ворітами і за гратах вікон можна було чути приглушений сміх і шепіт невидимих дівчат. З одного двору, в якому була Паша з подругами, хтось кинув до ніг Чорканові гілку бальзаміну. Збентежившись, той закляк, не сміючи ворухнутися, щоб не наступити на квітку, і не наважувався її підняти. Парубки, які привели Чоркану, почали плескати його по плечах і поздоровляти з успіхом, запевняючи, що з-поміж них усіх Паша вибрала лише його одного і звернула на нього увагу, якої від неї досі ніхто не домігся.

Тієї ночі пили до світанку під горіховими деревами в Мезалині, біля річки. Чоркан сидів коло вогнища, схильований, в урочистому настрої, час від часу то піддаючись радості і ладний співати пісень, то впадаючи в сумніви і задумливість. Цієї ночі йому не дозволяли ні прислуговувати, ні турбуватися про каву й закуски.

— Чи ти знаєш, нещасний, що означає гілка бальзаміну, кинута рукою дівчини? — запитував його один з гультяїв. — Це Паша хотіла тобі передати: «Я в'яну за тобою, наче ця відламана гілка, а ти і не сватаєш мене, і не дозволяєш мені вийти за іншого». Ось що це значить!

І всі йому говорили про Пашу — біляву, скромну дівчину, яка, наче виноградна лоза, перехиляється через огорожу двору і чекає, поки хтось її візьме, а той, кого вона чекає, це він — Чоркан.

Одні з багатіїв, вдаючи, ніби вони сердяться, кричали: «Де вона тільки накинула оком на нього?» Інші заступались за нього. А Чоркан пив. Він то починав вірити в це чудо, то відкидав його, як неможливе. Під час цих розмов він захищався від жартів хазяїв і доводив, що ця дівчина не для нього, що він бідняк, старий і негарний, але в хвилині, коли всі замовкали, він мріяв про Пашу, про її красу та щастя, яке вона може йому дати, не задумуючись над тим, чи це можливо, чи ні. А цієї чудової літньої ночі, яку ракія, пісня та яскраве багаття робили безмежною, все здавалось можливим; ніщо не було нереальним і ніщо не було неймовірним або неможливим. Він знов, що хазяї кепкують і сміються з нього, бо не можуть пани жити без сміху, вони мусять когось зачіпати й кепкувати з когось, так було завжди, так є й тепер. Але якщо все це — жарти, то не жарт його марення про вродливу дівчину й любов, про яку завжди мріяли люди; не жарт ці пісні, в яких кохання однаково можливе й неможливе, і дівчина однаково близька й недоступна, як і в його мріях. Для багатіїв усе — жарти, але для нього це правда й свяตиня, яку він здавна носить у собі і яка існує реально і, без сумніву, незалежно від панських утіх, пиятик та пісень, незалежно від усього, навіть від самої Паші.

Усе це він добре знає і все ж таки легко забуває, бо його душа і розум переповнені й розливаються, наче ріка.

Так Чоркан через три роки після свого великого, осміянного людьми кохання до швабки, яка танцювала на дроті, поринув у нові, могутні чари любові, а гультаї знайшли нову жорстоку потіху, що викликала в них сміх і розважала їх місяцями й роками.

Це було в середині літа. Минула осінь і настала зима, а жарти над коханням Чорканом до вродливої Паші все ще заповнювали вечори й скороочували дні завсідників шинку на базарній площі. Чоркан називали не інакше, як нареченим та коханцем. Вдень, поки він, невиспаний, з важкою головою після нічної пиятики, ходив з дрібними дорученнями по крамницях, його дивувало й сердило, що його так називають, і він лише знизуував плечима; але тільки-но наставала ніч і в шинку Зарії засвічувалися лампи, як хто-небудь вигукував: «Рому для Чоркані!», а ще хтось інший, наче випадково, тихо заспіував:

Вечір настав, і сонце сковалось,
Личка твого не осяє...

І тоді все раптом змінювалося. Зникав тягар з душі, Чоркан переставав знізувати плечима, зникало і місто, і шинок, і він сам — такий, який був: змерзлий, неголений, одягнений в лахміття та чужі недоноски. Залишався лише якийсь високий балкон, осяяній призахідним сонцем, з виноградною лозою та дівчиною, яка виглядає й очікує того, кому вона кине гілку бальзаміну. Правда, навколо нього лунає голосний сміх, сипляться в'їдливі зауваження і брутальні жарти, але все це — ніби в далекому тумані, а те, про що співається в пісні, лунає зовсім близько біля нього, дзвенить біля самого вуха:

Ой би мені па сонці зігрітись,
Люба, на сонці край тебе!

І він гріється на тому сонці, що сковалося в пісні, як ще ніколи не нагрівся на справжньому, яке щодня сходить і заходить над містом.

— Рому для Чоркані!

Так минали зимові ночі. Наприкінці зими Пашу видали заміж. Сирота-вишивальниця з Душчі, вродлива молода дівчина, неповних дев'ятнадцяти років, стала другою дружиною Хаджі-Омера, багатого й знатного чоловіка п'ятдесяти п'яти років, який жив за Замком.

Хаджі-Омер уперше одружився вже понад тридцять років тому. Узяв дружину з хорошої сім'ї, відому своєю спритністю та розумом. Іх маєток за Замком — добре впорядкований і багатий на всяке добро хутір — і великі крамниці в місті приносили їм значні прибутки. І все це було заслугою не стільки спокійного й неповороткого Хаджі-Омера, який тільки їздив двічі на день з маєтку в місто та назад, скільки енергійної, розумної завжди усміхненої Хаджі-Омеровиці. Для всіх туркень у місті й околицях її думка була головним мірилом і останнім словом у багатьох питаннях.

Це була у всіх відношеннях найпомітніша й найповажніша сім'я, але в цього вже постарілого подружжя не було дітей. Вони довго не втрачали надії. Хаджі-Омер і в Каабу ходив; його жінка щедро обдаровувала сиріт і мусульманські монастирі; минали роки, все їм давалося й сприяло, але в головному — не було благословення. Мудро й терпеливо зносили свою гірку долю Хаджі-Омер та його розумна дружина, але надії на дітей більше не могло бути. Жінці пішов сорок п'ятий рік.

Після Хаджі-Омера мала залишитися велика спадщина. Це питання хвилювало не лише їхніх численних родичів, а й майже все місто. Одним хотілося, щоб їхній шлюб так і залишився бездітним, а інші вважали великою шкодою, що такий чоловік помре без спадкоємця і його майно розділить та розтягнуть якісь родичі; тому його намовляли взяти другу молоду дружину, поки ще є час і надія мати нащадків. У цьому питанні вишеградські турки поділилися на два табори. Але справу вирішила саме Хаджі-Омерова безплідна дружина. Відвerto, рішуче і широко, як це робила завжди, вона сказала своєму нерішучому чоловікові:

— Усе нам дав милостивий бог, хвала йому і слава,— і згоду, і здоров'я, і багатство,— але не дав нам того, що має кожний бідняк: не дав нам дитини, не дав побачити, кому залишиться все після нас. Така гірка моя доля. Але, коли я з божої волі повинна її зносити, то чого ти маеш терпіти? Бачу, що все місто турбується за наші справи і хоче тебе одружити. Ех, якщо всі цього хочуть, то лішче я тебе одружу, бо нема в тебе кращого друга за мене.

І жінка виклала йому свій план: оскільки немає більше ніякої надії мати дітей, потрібно, щоб він привів у дім другу жінку, молоду, з якою він ще може народити дитину. Закон йому дає право на це. А вона, звичайно, і надалі залишиться в хаті як стара господиня й пильнуватиме, щоб усе було в порядку.

Хаджі-Омер опирався й твердив, що не бажає іншого друга, крім неї, що йому не потрібна ніяка молодша дружина, але Хаджі-Омеровиця не тільки залишилася при своїй думці, але й сказала, кого саме вона йому вибрала. Якщо вже він мусить одружитися, щоб мати дітей, найкраще буде, коли візьме здорову, молоду і вродливу дівчину-сироту, яка йому принесе здорових нащадків і поки житиме, буде дякувати своїй щасливій долі. Її вибір випав на красуню Пашу, дочку вишивальниці з Душча.

Так і сталося. З волі своєї старої жінки та з її допомогою Хаджі-Омер одружився з красунею Пашею. А через одинадцять місяців Паша народила здорового хлопчика. Так було розв'язано питання про Хаджі-Омерового спадкоємця, розвіяно надії численних родичів і припинено пересуди в місті. Паша була вщасливена, «стара господиня» вдоволена, і жили вони в Хаджі-Омеровому домі в згоді, наче мати й дочка.

Ця щаслива для Хаджі-Омера розв'язка була початком великих страждань Чоркан. Усю зиму головною розвагою гультіпак у шинку Зарії був сум Чоркана з приводу Пашиного шлюбу. Нещасний коханець пив, як ніколи досі; багатії його частували, і кожний міг за свої гроші насміятися з нього до сліз. Гультяї передавали йому вигадані доручення від Паші, запевняючи його, що вона день і ніч плаче і в'яне за ним, але не відкриває нікому справжньої причини свого горя. А Чоркан співав, плакав, відповідав поважно й докладно на всі запитання, нарікав на свою долю, яка його зробила таким негарним і бідним.

— Скажи, Чоркане, на скільки років ти молодший за Хаджі-Омера? — починав хто-небудь розмову.

— Хіба я знаю? І яка користь з того, що я молодший? — відповідав гірко Чоркан.

— Ой, коли б тут вік важив та серце промовляло, не володів би Хаджі-Омер тим, чим володіє, і не сидів би тут, у кутку, наш Чоркан, — додав хтось збоку.

А Чоркану небагато треба було, щоб його розчулити та зворушити. Наливають йому одну чарку рому за другою й запевняють, що він не лише молодший, вродливіший та «по серцю» близчий Паші, ніж Хаджі-Омер, а й, кінець кінцем, не такий уже бідний, як дехто думає і як це здається. Гулящі люди, сидячи за ракією, вигадали цілу легенду про те, що його батько, невідомий турецький офіцер, якого він ніколи не бачив, залишив десь в Анатолії своєму позашлюбному синові з Вишеграда як єдиному спадкоємцеві великі маєтки. Але якісь родичі не виконали його заповіту; отже, треба, щоб Чоркан з'явився десь у далекому й багатому місті Бруси¹, викрив шахрайство цих лжеспадкоємців і забрав те, що йому належить. Тоді він міг би за якусь малесеньку частку свого майна купити і самого Хаджі-Омера і все його так зване багатство.

Чоркан слухав їх, пив і тільки зітхав. Це все йому завдавало болю, але й присмво було відчувати себе людиною, яку одурили та обікрали, — і тут, у місті, і десь там у далекому й кращому краї, звідки походив його невідомий батько. А жартівники навколо нього вдають, ніби підготовляють його подорож до Бруси. Ці довгі, безсердечні жарти були продумані до найменших дрібниць. Однієї ночі принесли навіть «паспорт» для його подорожі, вивели

¹ Бруса — місто на північному заході Азіатської Туреччини.

Чоркан на середину шинку, повертали його, обдивлялися з усіх боків і під брутальне глузування і голосний регіт вписували в цей «паспорт» його особливі прикмети. Іншім разом почали підраховувати, скільки йому потрібно було б грошей на подорож до Бруси, обговорювали, як він буде добиратися, де ночуватиме. І за цією розвагою знову згайнували добру половину ночі.

Поки був тверезий, Чоркан захищався: він і вірив і не вірив у те, що йому говорили, більше не вірив, ніж вірив. Власне, поки він був тверезим, він нічому не йняв віри, але коли починав п'яніти, поводився так, наче й справді вірив. Адже коли ним опановував алкоголь, він більше не розрізняв, де правда, а де жарт і брехня. Вже після другої пляшки рому він відчував, як ніби повіяв запашний вітерець з далекої недосяжної Бруси, і бачив, ясно бачив її зелені сади та білі будинки. Звичайно, він — обманутий, нещасливий у всьому від самого народження: в родинному житті, в багатстві, в коханні; його скривдили, так скривдили, що перед ним у боргу і бог, і люди. Адже він не такий, яким здається. І зкоюючи новою чаркою його щораз більше мучить потреба сказати це всім довкола, хоч і відчуває, як важко доводити правду, ясну й очевидну для нього, коли проти неї свідчать усі обставини його життя. Однак уже після першої чарки рому, а далі й цілу ніч, смішно жестикулюючи, безладно пояснююсі він це кожному, заливаючись п'яними слізами: І що палкіше він пояснює, то більше з нього сміються й знущаються. Сміються всі до кольок у животі; вилиці ломить від нестримного сміху, солодшого від усякої іжі та напою. Сміючись, люди забували нудьгу довгої зимової ночі і разом з Чорканом самі пили без міри.

— Вбий себе! — радить йому Мех-ага Сараб, який свою холоднокровністю і вдаваною серйозністю вмів виводити з терпіння й дратувати Чоркану. — Коли ти не міг відбити Пашу від цього каліки Хаджі-Омера, то тобі нічого жити. Вбий себе, Чоркане, — ось тобі моя порада!

— Ex, «вбий себе, вбий себе»! — вигукував Чоркан. — Гадаеш, що я про це не думав? Сотні разів я виходив на міст, щоб скочити з брами в Дрину, і сотні разів мене пішлось повертало.

— Що тебе повертало? Страх! Чоркан в штані наклав від страху!

— Hi, не страх! Не страх, їй-богу, ні!

Під загальний регіт Чоркан підстрибує, б'є себе в груди, хапає шматок хліба зі столу і підносить його до обличчя непорушного і спокійного Мех-аги.

— Бачиш оце? Клянуся хлібом і благодаттю, не страх, а...
Тут хтось раптом заспівує тоненьким голоском:

І личка твого не осяє...

Усі підхоплюють пісню й заглушують слова Мех-аги, який кричить Чорканові:

— У-бий се-бе!

Співаючи так, вони й самі поринають у нестяму, в яку хотіли штовхнути цього бідолаху, поки нарешті пиятика не перетворюється в шалену оргію.

Однієї лютневої ночі гультіпаки засиділися аж до світанку, дуріючи разом зі своєю жертвою — Чорканом — і самі стаючи жертвами свого шаленства. Вже розвиднілось, коли всі вийшли з шинку, розпалені, з прискореним від алкогольних напоїв пульсом, і пішли на міст. Він був майже зовсім безлюдний, весь обледенів.

З вигуками і розкотистим реготом, не звертаючи уваги на поодиноких перехожих, вони билися об заклад, хто насмілиться перейти міст по вузькому кам'яному поруччі, що блищало від ожеледиці.

— Чоркан насмілиться! — гукнув хтось з п'яниць.

— Не посміє! Куди там Чоркану?

— Хто не посміє? Я? Та я, нещасний, насмілюся на все, на що тільки може наважитись жива людина! — кричав Чоркан, сильно б'ючи себе в груди.

— Не посміш! Ану спробуй!

— Посмію, їй-богу!

— Чоркан наважиться! Наважиться!

— Не наважиться! Бреше!

Так вигукували й дуріли ці п'яні люди, що ледве трималися на ногах, і на цьому широкому мосту спотикалися, втрачали рівновагу і хапалися один за одного.

Ніхто навіть не помітив, коли Чоркан виліз на кам'яне поруччя. Раптом вони побачили, що він уже височіє над ними і, п'яний, розхристаний, намагається втриматися, ступаючи по слизьких плитах поруччя.

Кам'яне поруччя було всього на три п'яді завширшки. Чоркан хилився то ліворуч, то праворуч. Ліворуч, на мосту, біля його ніг, плектається купка п'яних людей, які, супроводжуючи його, щось вигукують, але, що саме, він

майже не чус: до нього долітає лише незрозумілий гомін. А праворуч — порожнеча, і в ній, десь глибоко внизу шумить невидима річка; над нею цього холодного ранку, наче білий дим, встає холодний туман.

Поодинокі перехожі зупинялися і, витріщивши перелякано очі, дивилися на п'яну людину, яка замість мосту йде по його вузькому обледенілому поруччю й хитається над прірвою, несамовито розмахуючи руками, щоб заберегти рівновагу. Дехто навіть з п'яного товариства, ті, хто був тверезіший і розсудливіший, спинилися, наче раптом попрокидались, і, бліді від страху, спостерігали небезпечну витівку. Інші, хто не усвідомлював небезпеки, йшли біля поруччя і вигуками супроводили Чоркан, який пританцював над безоднею.

Своїм небезпечним становищем Чоркан раптом виділився серед усієї компанії і, наче якесь велетенське чудовисько, піднявся високо над нею. Перші кроки були обережні, повільні. Важкі черевики раз у раз сковзалися по плинатах, вкритих ожеледдю. Йому здавалося, що ноги вислизають з-під нього, що його нестремно притягає безодня, що він має посковзнутися і впасти, що вже падає... Але це незвичайне становище і величезний ризик надавали йому нової сили, невідомої досі спритності. Намагаючись утримати рівновагу, він щораз швидше підстрибував і все більше згинав коліна. Замість того, щоб ступати крок за кроком, він, сам не помічаючи цього, почав безжурно пританцювати, наче був не на вузькому зледенілому бар'єрі, а на широкій зеленій галевині. І раптом він став легким, спритним, таким, якою буває людина лише уві сні. Його незграбне і зморене тіло втратило вагу. П'яний Чоркан пританцював і витав над безоднею, наче мав крила. Він відчував, як у його тілі, у лад із ритмом, під який він танцював, переливається весела сила, що надає йому впевненості й рівноваги. Танець провів його там, де б він звичайним кроком ніколи не пройшов. Не думаючи більше про небезпеку і про те, що може впасти, він перестрибував з ногу на ногу і співав, розпростерши руки, наче грав на шаркії.

— Тири-дам, тири-дам, тири-дири-дири-дам, тири-дам!.. Хай, хай, хай, хай! — Чоркан співав і пританцював, одбиваючи такт і впевнено посувавшись вперед своїм небезпечним шляхом. Ноги згинав у колінах, а голову нахиляв то вліво, то вправо.

— Тири-дам, тири-дам... хай, хай!

У цьому надзвичайному й небезпечному становищі, піднесений над усіма, він не був уже тим веселим Чорканом з базарної площини на шинку; під ним тягнулося не слизьке й вузеньке поруччя знайомого мосту, на якому він тисячі разів жував свій шматок хліба і, мріючи про солодку смерть серед хвиль, засинав у затінку на брамі. Ні, це була та далека й нездійснена подорож, про яку йому щовечора торочили в шинку, брутально кепкуючи з нього, і в яку він тепер, нарешті, вирушив. Це отої світлий бажаний шлях великих подвигів, на далекому кінці якого — царське місто Бруса із справжнім багатством та законною спадщиною: десь там є і сонце, що сковалося, і красуня Паша з хлопчиком — його дружина з його сином.

Так захоплено пританцьовуючи, він обійшов по поруччю і виступ навколо кам'яної лави, а потім і другу половину моста. Дійшовши до кінця, зіскочив на брук і розгублено подивився довкола, наче дивуючись, що він уже на твердому, добре знайомому вишеградському шляху. Товариство, яке досі підбадьорювало Чоркана вигуками та жартами, відразу оточило його. Прибігли й ті, хто перелякався і застався позаду. Чоркана почали обійтися, пlesкати по плечах, по вилинялій фесці. Всі вигукували навпереді:

— Браво, Чоркане, соколику!

— Браво, герой!

— Рому для Чоркана! — заревів з іспанським акцентом хрипкий голос Санто Папо, гадаючи, що він у шинку, і широко розвівши руки, наче його розпинали.

У загальному гаморі й метушні хтось уже запропонував не розходитись по домах, а піти випити на честь подвигу Чоркана.

Восьми-дев'ятирічні діти, які того ранку поспішли вкритим ожеледю мостом до школи, зупинялись і дивилися на незвичне видовище. Від подиву вони порозявляли роти, з яких виходила біла пара. Малесенькі, закутані по вуха, з зопитами та книжками під пахвою, вони не могли зрозуміти цієї забави дорослих людей, але разом з виглядом їхнього рідного моста на все життя врізалась їм у пам'ять постать добре знайомого Чоркана, незвичайногоЯ легкого, який сміливо й весело пританцьовуючи, наче казковий герой, пройшов там, де заборонено ходити і де ніхто ніколи не ходить.

XVI

Минуло двадцять років відтоді, як перші, пофарбовані в жовтий колір австрійські вози проїхали через міст. Двадцять років окупації — це довга низка днів та місяців. Кожний такий день і місяць, взятий окремо, здавався примарним та скороминущим, але всі разом вони складали порівняно довгий період миру й матеріального поступу, який будь-коли пам'ятало місто, і становили основну частину життя того покоління, яке на початку окупації щойно досягло повноліття.

Це були роки позірного добробуту та певних, хоч і невеликих заробітків, коли матері, говорячи про свого сина, додавали: «Хай буде живий і здоровий, і дай йому, боже, легкого хліба», коли навіть дружина високого Ферхата, вічного бідняка, який засвічував громадські ліхтарі на вулицях і мав за це щомісяця двадцять форинтів, гордо казала: «Дякувати богові, і мій Ферхат — службовець».

Так минали й останні роки XIX сторіччя, роки без заворушень та значних подій, час линув наче спокійна широка річка до свого невідомого гирла. Здавалося, що з життя європейських народів та й міста на Дрині зникло все трагічне. А коли часом десь у світі щось і траплялося, то чутки про нього сюди не доходили або воно було для нас далеким і незрозумілим.

І ось одного літнього дня, після такої великої перерви, з'явилося на брамі знову біле урядове оголошення. Воно

було коротке і цього разу обведене широкою жалобною рамкою. Воно оповіщало, що її величність імператриця Єлизавета загинула в Женеві, ставши жертвою огидного замаху італійського анархіста Луккені. Далі висловлювалось обурення і глибокий сум усіх народів великої австро-угорської монархії. Вкінці був заклик до всіх вірнопідданих ще тісніше згуртуватися навколо престолу, щоб цим найліпше втішити монарха, якого так тяжко вразила доля.

Плакат був приліплений під білою плитою з тарихом, як колись відозва генерала Філіповича про окупацію краю. Люди читали його з хвилюванням, бо йшлося про вбивство ціаревої дружини; але вони по-справжньому не усвідомлювали значення цієї події і не надто побивалися.

Кілька вечорів на брамі не було ні пісень, ні веселих розваг, бо так наказали влади.

У Вишеграді тільки одна людина тяжко перейнялася цією звісткою,— П'єтро Сола, єдиний італієць у місті, підрядчик і будівельник, каменяр і маляр, коротко кажучи — майстер на всі руки. Майстер Перо, як його всі називали, прибув сюди вже під час окупації й одружився з якоюсь дівчиною — сиротою Станою, яка мала не дуже добру славу. Вона була руда, кремезна, вдвічі вища за нього; вважали її жінкою гострою на язик та важкою на руку, з якою краще було не зв'язуватись. А майстер Перо був невеличкою, згорбленою людиною з синіми лагідними очима та обвислими вусами. Він добре працював і непогано заробляв. З часом Перо став справжнім вишеградцем, тільки ніяк не міг як слід оволодіти правильною вимовою, так само, як і Лотика. За золоті руки й добру вдачу його любили всі городяни, а атлетичної сили дружина вела його життєвим шляхом по-материнському суворо, наче дитину.

Коли припорощений кам'яною пилуюкою і брудний від фарб, майстер Перо, повертаючись з роботи, прочитав на брамі оголошення, він насунув капелюх на очі й судомно стиснув зубами цибух люльки, яку він завжди тримав у роті. Після цього, зустрічаючи кого-небудь з відомих і поважних городян, він доводив їм, що хоч він італієць, але не має нічого спільногого з Луккені та його огидним злочином. Люди слухали його, заспокоювали й запевняли, що вірять йому, що вони взагалі ніколи й гадки такої не

мали про нього. Але він і далі пояснював кожному, що йому тепер соромно жити, що він ніколи в житті й курчати не зарізав, не те що міг би вбити людину, до того ж ішле й жінку і таку високу особу. Нарешті, цей його страх перетворився в справжню манію. Городяни почали кепкувати з його переживань та зайніх гарячкових запевнень, що він не має ніякого зв'язку з убивцями та анархістами. А міські діти відразу вигадали жорстоку забаву. Ховаючись за огорожами, вони гукали вслід майстрові Перо: «Луккені!» Бідолаха захищався від тих вигуків, наче від невидимих ос, насував капелюха на очі й тікав додому поскаржитися своїй дружині й поплакати на її могутньому плечі.

— Соромно мені, соромно,— схлипував маленький чоловічок,— не можу в очі людям дивитись.

— Ex, дурнику, чого тобі має бути соромно? Що італієць убив ціареву жінку? Хай собі соромиться італійський король. А ти хіба хто такий, щоб мав соромитись?

— Соромно мені, що я ще живий,— скаржився майстер Перо дружині, яка його підбадьорювала й намагалася вліти в нього сили й рішучості і навчити його, як він повинен гордо, з піднесеною головою проходити базарною площею, ні перед ким не опускаючи очей.

В ті дні старі люди, сидячи на брамі, з нерухомими обличчями, з потупленими очима слухали газетні повідомлення про подrobiці вбивства австрійської імператриці. Ці вісті були тільки приводом для розмов про долю коронованих осіб та великих людей. В гурті поважних, цікавих, але неосвічених міських турків, вишеградський мудерис Гусейн-ефенді пояснював, хто такі анархісти.

Мудерис був такий самий урочистий, бундючний, акуратний і вилощений, як і колись, двадцять років тому, коли на цій брамі разом з муллою Ібрагімом та отцем Николою, які давно вже спочивають кожний на своєму кладовищі, зустрічав перших швабів. Його борода була вже сива, але так само старанно підстрижена та закруглена; обличчя спокійне й гладке, без зморшок, адже люди сильного розуму й твердого серця повільно старіють. Він і двадцять років тому був дуже високої думки про себе, а тепер і поготів. Між іншим, треба зауважити, що та скриня книжок, на якій в основному трималася слава мудериса як вченої людини, ще й досі не була вичерпана і прочитана, а його вишеградська хроніка за ці двадцять років збільшилась

лише на чотири сторінки, бо з віком мудерис дедалі вище цінував себе та свою хроніку і менше — події, що відбувались у місті.

Він говорив тепер тихо й повільно, ніби читав якийсь нерозбірливий рукопис, але з гідністю, вроочисто, похмуро, посилаючись на долю гляурської імператриці лише як на привід і зовсім не пов'язуючи її з основною думкою своєї розповіді. За його тлумаченням (по правді кажучи, воно не було його власним: він знайшов його в добрих старих книжках, що їх успадкував від свого колишнього вчителя славнозвісного Арапа-ходжі), ті люди, яких тепер називають анархістами, були споконвіку і будуть, поки світ існуватиме. Таке вже людське життя; сам бог так захотів, щоб на кожну драхму добра припадало дві драхми зла; на цьому світі не може бути добра без зла, величі без заздороців, як нема і найменшого предмета без тіні. Це особливо стосується великих, благочестивих та славетних людей. Поряд з кожною людиною та її славою росте і її вбивця і чигас, щоб рано чи пізно зробити своє зло діло.

— Ось і наш земляк Мехмед-паша, який вже давно став жителем раю,— мовив мудерис і показав їм на кам'яну плиту над плакатом,— який служив трьом султанам і був мудріший за Асафа і який свою силою й побожністю звів оцей міст, то й він теж загинув від ножа. Попри всю свою могутність і мудрість, він не зміг уникнути цієї хвилини. Ті, кому великий візир заважав у їхніх плахах,— а це була велика й сильна партія,— знайшли спосіб озброїти й намовити якогось юродивого дервіша, щоб той його вбив, і то саме тоді, коли він ішов до мечеті молитись. В потертому дервіському одязі і з чотками в руках, убивця перегородив дорогу візировому почтові і, вдавано принижуючись, попросив милостиню, а коли візир засунув руку в кишеню, щоб йому щось дати, той зарізав його. Так загинув Мехмед-паша як мученик.

Люди слухали і, відганяючи тютюновий дим, поглядали то на кам'яну плиту з написом, то на білий, обведений чорною рамкою, плакат. Слухали уважно, хоч і не кожний розумів значення слів мудериса. Але, поглядаючи крізь дим своїх цигарок вдалину, поз тарих та плакат, вони ніби бачили зовсім інше життя, життя, що складається з високих зльотів та глибоких падінь, у якому велич поєднується з трагізмом. Те життя, що якимось чином

урівноважує їхнє мирне й одноманітне сидіння на брамі.

Минули й ці дні. На браму повернувся старий порядок, зі звичними жвавими розмовами, жартами та піснями. Розмови про анархістів припинились. А плакат, що сповіщав про смерть мало відомої тутешнім людям чужої імператриці, жовтів від сонця, дощів та пороху, поки його, нарешті, не пошматував вітер і клаптик за клаптиком не розніс по воді та по берегах.

Шибеники-хлопчаки ще деякий час кричали вслід майстрів Пере: «Луккені», самі не знаючи, що це означає і нащо це роблять,— просто з дитячої потреби дратувати й мучити слабкі й чутливі створіння. Подражнилися, а потім і перестали, бо знайшли собі іншу розвагу. Цьому сприяла трохи й Стана з Майдана, яка добре відлупщювала двох найгорлатіших.

Через місяць-два вже ніхто більше не згадував ні про смерть цісаревої дружини, ні про анархістів. Життя на прикінці століття, яке здавалося заспокоєним і назавжди приборканим, засипляло всіх своєю широкою й одноманітною течією й викликало в людей почуття, що перед ними відкривається нескінчена доба мирної діяльності.

Та постійна і невтомна активність, яка, здавалося, була притаманна чужоземній владі, і з якою так важко мирилося місцеве населення, хоча, по суті, було зобов'язане їй своїми заробітками й своїм добробутом, протягом двадцяти років багато чого змінила як у зовнішньому вигляді міста, так і в одязі та звичаях городян. Було очевидним, що вона не зупиниться й перед стародавнім мостом, з його вічно незмінним виглядом.

Настав тисяча дев'ятсотий рік, кінець старого щасливо-го століття й початок нового, яке, за сподіванням багатьох, мало бути ще щасливішим. Саме цього року прибули нові інженери й почали оглядати міст. Вишеградці вже звикли до них; навіть діти знали, що це означає, коли люди в шкіряних пальтах з нагрудною кишенею, повною різноманітних олівців, починають метушитися на одному з берегів або біля якоїсь будови. Тут має бути щось зруйновано, збудовано, викопано або змінено. Але ніхто не міг здогадатись, що мають робити з мостом, який для всіх у місті здавався вічною і незмінною спорудою, як земля під ногами і цебо над головою. Інженери оглянули все, пепреміряли, записали й поїхали собі. І все забулося. Але

в середині літа, коли рівень води в річці найнижчий, раптом прибули підрядчики й робітники і почали будувати біля моста тимчасові склади для інструментів. Ледве встигла поширитись чутка, що лагодитимуть міст, як вже навколо підпор стояло риштування, а на мосту були поставлені підйомні крані з блоками; з їх допомогою робітники на підвісному помості, наче на якомусь вузькому дерев'яному балконі, спускалися вниз і підіймалися вгору, зупиняючись на тих місцях, де виділялись тріщини або де в швах росли кущі трави.

Всі тріщини були заливлені, трава виполена, пташині гнізда знищенні. Коли все це закінчили, почали лагодити підмітій водою фундамент моста. Річку загатили і відвели так, що видно було поchorніле, розмите каміння й окремі дубові палі, поточені й скам'янілі в воді, де вони пролежали триста тридцять років. Невтомні підйомні крані спускали цемент та рінь — ящик за ящиком. І три середні опори, найбільш пошкоджені швидкою течією ріки і найбільш підміті, були обкладені біля основи, наче хворі зуби біля кореня.

Цього літа ніхто не сидів на брамі, порушену було й звичне життя коло моста. Все навколо заповнилось кіньми та возами, на яких привозили цемент і пісок. Скрізь лунали вигуки робітників та накази десятників. На самій брамі був збудований з дощок дерев'яний склад.

Городяни, стежачи за роботою на великому мосту, дивувалися й бентежились; дехто скаже щось жартома, дехто просто махне рукою, поспішаючи кудись, і всім здавалося, що чужинці роблять це, як і все інше, тільки тому, що мусять щось робити, їм це потрібно, бо інакше вони не можуть. Ніхто цього, звичайно, не казав, але всі були такої думки.

Усі, хто звик проводити своє дозвілля на брамі, тепер сиділи перед Лотичиним готелем, перед шинком Зарії або біля дверей крамниць, недалеко від моста. Тут вони пили каву, теревенили й чекали коли звільниться брама і закінчиться наступ на міст, як чекають кінця зливи або іншої негоди.

Перед крамицею Алі-ходжі, що стояла стиснена між Кам'яним заїздом та шинком Зарії, так що звідси навскоси видно було міст, сиділо вже з самого ранку двоє турків, базарні нероби, і говорили про все, що на язик навернеться, а особливо про міст.

Алі-ходжа слухав їх мовчки, недоброзичливо і задумливо дивлячись на міст, на якому, наче мурашки, метушилися робітники.

За ці двадцять років він тричі одружувався. Тепер в Алі-ходжі була дружина набагато молодша за нього, і ка-посні городяни говорять, що через це він завжди до обіду в поганому настрої. Від трьох жінок у нього чотирнадцятеро дітей. Тому в його будинку цілісінський день розгардяш і гамір, а на базарі жартують, що ходжа не знає своїх дітей навіть на імення. Вигадали навіть таку кумедну історію, нібито один його син зустрів його на вулиці, підійшов, поцілував йому руку, а ходжа погладив його по голівці й сказав: «Здоров, здоров! А чий же ти?»

Зовні ходжа не дуже змінився. Тільки став трохи оглядніший і менш рум'яний на обличчі. Вже не такий моторний і повільніше сходить на гору, повертаючись додому через Майдан, бо останнім часом відчуває, що в нього з серцем не гаразд, непокоїло воно його навіть уві сні. З цього приводу він ходив до повітового лікаря, д-ра Маровського, єдиного з чужинців, кого він визнає і поважає. Лікар виписав якісь краплі, які не лікували хвороби, але полегшували її, і сказав йому, що по-латині його хвороба називається *angina pectoris*.

Ходжа був один з небагатьох міських мусульман, який нічого не прийняв з нововведень та змін, що іх принесли чужинці,— ні в одязі, ні в поняттях, ні в мові, ні в методах ведення торгівлі і ведення справ. З такою самою стійкістю й впертістю, з якою колись виступав проти безнадійного опору, він почав виступати проти всього швабського, чужого, що чимраз більше вкоренялось навколо нього. Це призводило інколи до сутичок з людьми та до виплати штрафів у поліції. Він був стомлений і розчарований. По суті, його характер залишився таким, як і раніше, коли він вів на брамі переговори з Караманлією: він завжди мав власну думку і зберіг незалежний спосіб мислення. Тільки його відвертість, що ввійшла в прислів'я, перетворилася в озлоблення, а його готовність до боротьби — в похмуру досаду, для якої було замало і найсміливіших слів, щоб її висловити, і яка гасла й заспокоювалася лише тоді, коли він був на самоті.

З часом ходжа дедалі частіше впадав у якусь похмуру задуму, коли йому не тільки ніхто не був потрібний, а навпаки, всі люди ставали тягарем, і все його стомлювало —

і базарні завсідники, що тинялися без діла, і покупці, і його молода жінка, і юрба дітей, від яких ніколи не було спокою в хаті. Ще до схід сонця він ішов з дому до крамниці й відчиняв її раніше за всіх торговців. Тут Алі-ходжа чинив першу ранішню молитву! Сюди йому приносили обід, а коли йому надокучали протягом дня розмови, покупці й справи, він зачиняв її і йшов до маленької кімнатки за крамницею, яку він називав «домовиною». Це була вузенька, низька і темнувата комірчина; ходжа майже зовсім заповнював її собою. Тут стояла низенька лава, на якій можна було посидіти, підібгавши ноги, кілька полиць з порожніми ящиками, старими речами і всякою всячиною, для якої не було місця в крамниці. З цієї темнуватої тісної комірчини з тонкими стінами ходжа чув гомін' життя на базарній площі, кінський тупіт, вигуки продавців. І все це доходило до нього, наче з іншого світу. Він чув голоси окремих перехожих, які зупинялися перед його зачиненою крамницею і кидали капосні зауваження й жарти на його адресу. Але він вислуховував їх спокійно, для нього люди були покійниками, які ще не скаменулися; чув і відразу ж забував почуте. Схованій між тими кількома стінами, він знаходив у своїх думках захисток від усього, що приносить навколошне життя, яке, на його думку, давно зіпсувалося і звернуло на манівці. Тут ходжа залишався наодинці зі своїми думками про долю світу та хід людських справ і водночас забував усе інше: базарну площу, клопоти про борги й боржників, свою занадто молоду дружину, молодість та врода якої швидко обернулися в безглузду пекельну сварливість, і ту купу дітей, яку важко було б утримувати навіть цісарській казні і про яку він думав з жахом.

Коли ходжа опам'ятовувався і почував, що вже відповів, він знову відчиняв крамницю й опускав ляду, начебто звідкілясь повернувся.

Ось і тепер він слухає теревені своїх двох сусідів.

— Бачиш, що значить час і божа воля: камінь і той увесь поточений, як потерта черевиком панчоха. Але шваб цього не випускає з ока, він одразу латає те, що подерлося,— філософствує перший гість, відомий базарний нероба, съорбаючи каву Алі-ходжі.

— Ні, друже. Поки Дрина залишається Дриною — і міст залишається мостом; якби його не чіпати, він стояв би стільки, скільки йому судилося. Шкода, стільки витрат

і клопоту,— відповідає другий гість, такий самий нероба, як і перший.

Вони б надовго затягнули свої пусті суперечки, коли б Алі-ходжа їх не перервав.

— А я вам ось що кажу: не треба чіпати міст. Це лагодження не приведе до добра, ось побачите. Сьогодні його лагодять, а завтра зруйнують. Мені ще покійний мулла Ібрагім казав — він вичитав це у книжках — що великий гріх чіпати живу воду, повернати або змінювати її течію навіть на день, чи на одну годину. Але шваб не може, щоб не цюкати й не колупати чогось. Він би і в око заліз! Коли б міг, то й землю перевернув би!

Перший з двох співбесідників запевняв, що, кінець кінцем, нічого не станеться від того, що шваби лагодять міст. У всяком разі, якщо і не продовжать його вік, то й не завадуть йому шкоди.

— А звідки ти знаєш, що нічого з ним не трапиться? — роздратовано перервав його ходжа.— Хто тобі це сказав? Чи ти знаєш, що одним словом можна зруйнувати ціле місто, а тим більше — таким шумом. Словом створено цілий божий світ. Коли б ти був письменний і освічений, то знов би, що цей міст відрізняється від інших споруд: він збудований з любові до бога й за божою волею; одні люди в свій час будують, а інші люди в свій час руйнують. Ти знаєш, яким, за розповідями старих людей, був Кам'янний заїзд? Другого такого не знайти в усій державі. А хто його зруйнував? Коли судити по кладці і майстерності роботи, то він міг би простояти тисячу років; а все-таки розтанув, наче був зроблений з воску. І на тому місці, де був караван-сарай, тепер хрюкають свині і виграє швабська сурма.

— А я ось що скажу, я міркую... — захищався перший з гостей.

— Погано міркуеш, — перервав його ходжа. — Коли б усе було за твоїми міркуваннями, то нічого б не мурували й не руйнували. Не твого розуму це діло. Тільки я вам скажу, що все це не віщує нічого доброго ні для моста, ні для нас, свідків всього цього.

— Справді, справді. Ходжа краще знає, що таке міст, — сказав другий гість, грубо натякаючи на колишні страждання Алі-ходжі на мосту.

— Звичайно, що знаю, — відповів упевнено ходжа, і почав спокійно розповідати одну з своїх улюблених легенд,

з яких глузували люди, але які охоче слухали, до того ще й по кілька разів.

— Колись мій покійний батько чув від шейха Дедіє і мені, дитині, розповідав, як виникли мости на цьому світі і як був побудований перший міст. Коли всемогутній аллах створив цей світ, земля була рівна й гладенька, наче мідний таз. Це не подобалося шайтану, бо він заздрив людині, що дісталася такий божий дар... І поки земля була такою, якою її створив бог,— сирою і м'якою, наче невипалена глинняна чаша,— він підкрався й пазурами подряпав лице божої землі, як тільки міг сильно й глибоко. Отак, розповідає легенда, виникли глибокі річки та провалля, що відділяють край від краю, людину від людини і заважають людям подорожувати по землі, яку бог створив садом, щоб вони мали де харчуватися і жити. Шкода стало аллахові землі, коли він побачив, що клятий шайтан наробив на ній, але він не міг знову доторкнутися до своєї роботи, яку опоганив шайтан; він послав ангелів, щоб допомогли й полегшили долю людей. Коли ангели побачили, що люди не можуть ні перейти через провалля та річки, ні спокійно працювати, а тільки мучаться, марно дивляться і кричать з одного берега на другий, вони розпростерли крила, і люди почали переходити по них. Так від божих ангелів люди навчились будувати мости. Ось чому першою великою справою вважається викопати колодязь, а другою — побудувати міст, і найбільший гріх чіпати його, бо кожний міст, від кладки через гірський потік аж до споруди Мехмед-паші, має свого ангела, який його охороняє, поки йому судилося стояти.

— Ой боже, боже! — здивувалися ввічливо обидва гості.

Так вони проводили час у розмовах, поки не минав день і не змовкала робота на мосту, звідки до них долилося рипіння возів і стукіт машин, що переміщували цемент і пісок.

Як завжди, в цій суперечці останнє слово було за ходжею, бо ніхто не хотів сперечатися з ним до кінця, а тим більше ці двоє пустоголових нероб, які пили його каву і знали, що й завтра просидять не одну годину в його крамниці.

Так говорив Алі-ходжа кожному, хто бував у нього в крамниці або, проходячи вулицею, завертав до його дверей. Усі його слухали з насмішковатим зацікавленням і вдава-

ною увагою, але ніхто в місті не поділяв його думок, не розумів ні його цесимізму, ні поганіх передчуттів, яких він і сам не міг пояснити. А втім, усі здавна вважали ходжу впертим і диваком, який до того ж обтяжений тепер літами, важкими клопотами і молодою дружиною, і тому все сприймає в похмурому свіtlі, і всьому надає особливого, лиховісного значення.

Більшість жителів міста байдуже ставилася до робіт на мосту, як і до всього іншого, що вже роками робилося в місті та навколо нього. Багато з них підробляли, возячи пісок, ліс та доставляючи харчі для робітників. Тільки діти були розчаровані, коли побачили, що робітники по дерев'яному риштуванню добиралися до чорного отвору в середній опорі і зализають в «кімнату», в якій, як широко вірили всі діти, живе Арап. З того приміщення робітники винесли і висипали в річку багато кошиків пташиного посліду. Цим і закінчилось. Арап не з'явився. А діти запінувались у школу, годинами марно чекаючи на березі, щоб побачити, як чорний чоловік вийде зного гемного сховища і вдарить у груди першого ж робітника, який лізтиме до нього, і той полетить зного хисткого риштування вниз, у річку. З досади дехто з хлопчаків намагався вигадувати, ніби так воно й сталося, але їхні розповіді не звучали переконливо. І хлопці сміялися з них. Не допомагали навіть і клятви.

Коли роботи на мосту закінчилися, почали прокладати водогін. До цього часу в місті були колодязі з дерев'яними цямринами, з яких тільки два, на Майдані, давали чисту джерельну воду, а решта, в низині, були зв'язані з Дриною або Рзавом, і вода в них ставала каламутною, як тільки каламутніла одна з цих річок, а під час літньої посухи, коли вода в річках спадала, вони висихали. Тепер інженери прийшли до висновку, що ця вода шкідлива для здоров'я. Нову воду треба було проводити аж з гори, з-за Каберника, з другого берега Дрини, тому водогін доводилось прокладати в місто через міст.

І знову на мосту знялася метушня, шум. Підіймали плити, робили жолоби для водогінних труб. Горіли вогнища, в котлах варили смолу, тошили олово; розмотували пряжу.

Люди знову спостерігали за цією роботою з недовір'ям та цікавістю, як і раніше; Алі-ходжа морщився від диму, який добирався через ринок до його крамниці, і презирливо говорив про нову «нечисту» воду, яка йтиме залізни-

ми трубами. Вона не придатна ні для пиття, ні для релігійних обмивань, її б не пили навіть коні, якби вони були колишньої доброї породи. Він висміяв і Лотику, коли вона провела воду в свій готель. Кожному, хто його хотів слухати, він доводив, що водогін — знамення непередбаченої біди, яка рано чи пізно занадастить місто.

Проте улітку наступного року будування водогону було закінчено, так само, як були здійснені та закінчені всі попередні роботи. По нових залізних трубах щедро потекла чиста вода, що більше не залежала ні від посухи, ні від повені. Багато людей провело воду в двори, а дехто навіть у будинки.

Тієї самої осені почалося будівництво залізниці. Це була значно довша і серйозніша робота. Правда, на перший погляд вона не мала ніякого зв'язку з мостом. Але так тільки здавалося. Це була та залізнична лінія, яку в газетних статтях та в офіційному листуванні називали «Східною залізницею». Вона мала зв'язати Сараєво з кордоном Сербії біля Вардішта та з кордоном турецького Новопазарського Санджака біля Уваца. Ця колія проходила через саме місто, яке стало найважливішою станцією на ній.

У світі багато писали і говорили про політичне та стратегічне значення цієї залізниці, про наступну анексію Боснії та Герцеговіни, про дальші наміри Австро-Угорщини проникнути через Санджак до Салонік і про всі інші заплутані проблеми, які виникали в зв'язку з цим. Але тут, у Вишеграді, все це ще здавалося зовсім незначним, навіть набирало привабливого вигляду. Нові підрядчики, нові натовпи робітників, нові джерела заробітків для багатьох.

Цього разу все робилося з великим розмахом. Чотири роки тривало будівництво залізниці довжиною в сто шістдесят шість кілометрів, на якій було близько ста мостів та вiadуків, близько ста тридцяти тунелів і яка коштувала державі сімдесят чотири мільйони крон. Коли люди називали цю велику кількість мільйонів, то при цьому дивилися кудись у простір, наче намагаючись побачити там гору грошей, яку не можна було ні перерахувати, ні оглянути. «Сімдесят чотири мільйони!» — повторювали городяни з гідністю і виглядом знавців, наче цю суму рахували на долоні. Бо навіть у цьому відсталому місті, де життя ще на дві третини йшло по-східному, люди почали

схилиялися перед числами і вірити в статистику. «Сімдесят чотири мільйони!» — «Трохи менше від півмільйона або точніше — 445 782,12 крони за кілометр!» — так городяни смакували великих цифри, але від цього не ставали ні багатші, ні розумніші.

Будуючи залізницю, люди вперше відчули, що це вже не ті легкі і сталі заробітки, які вони мали в перші роки окупації. З року в рік росли ціни на необхідні речі. Ростли і ніколи не падали, тільки через якийсь час знову зростали. Правда, траплялися й заробітки, і поденна плата була висока, але вона завжди, принаймні процентів на двадцять, була нижча від справжніх потреб. Велася якась безглазда, піdstупна гра, яка дедалі частіше псувала життя більшості людей, але проти неї нічого не можна було вдіяти, бо вона надходила звідкільсь здалеку, з тих самих недосяжних і невідомих джерел, з яких надходили блага перших років. Багато хто з тих хазяїв, які розбагатіли на початку окупації, ще п'ятнадцять-двадцять років тому, тепер стали бідняками, і їхні сини працювали по наймах. Правда, з'явилися нові ділки, що наживалися, але і в них гроші переливались, наче живе срібло, і, мов під впливом якихось чарів, текли між пальців; і вони легко могли опинитися з порожніми руками і зазнати ганьби. Ставало дедалі ясніше, що заробітки і легше життя, яке вони приносili, мали і свій зворотний бік, бо і гроші, і той, хто їх має, — пішаки в якісь великий і дивовижній грі, всіх правил якої ніхто не знає і наслідків якої не може передбачати. Але, не усвідомлюючи цього, всі ми беремо участь у цій грі, дехто з меншою, а дехто з більшою ставкою, але всі з постійним ризиком.

На четвертий рік улітку через місто пройшов перший поїзд, прикрашений зеленим гіллям та прапорами. Було велике народне гуляння. Для робітників влаштували обід і поставили бочки пива. Інженери фотографувалися біля першого локомотива. Проїзд у цей день був безкоштовний. «Один день на дурничку, а цілий вік за гроші», — кепкував Алі-ходжа з тих, хто їздив цим першим поїздом.

Тільки тепер, коли була прокладена і почала працювати залізниця, можна було бачити, яке значення вона має для моста, як вплинула на його роль у житті міста і як впливає на його долю. Залізниця спочатку тяглась вздовж Дрини, потім попід горою повз Майдан, оперізувала місто й виходила на рівнину біля останніх будинків на

березі Рзаву. Тут була станція. Сполучення з Сараєвом, а через нього і з рештою західного світу, перевезення людей та вантажів — все тепер проходило по правому березі Дрини. Лівий берег разом з мостом зовсім завмер. Через міст переходили тільки люди з сіл, які жили на лівому березі Дрини, разом з своїми невеличкими, нав'юченими кіньми; переїжджали їхні вози, запряжені волами, тягнулися підводи, везучі на залізничну станцію з віддалених лісів деревину.

Шлях, що йшов од міста вгору, через Лієску на Семеч, а звідти вів через Гласинаць та Романію на Сараєво, шлях, на якому колись лунали пісні візників, дзеленьчали й стукотіли колеса, почав заростати травою й дрібним зеленим мохом — постійними супутниками повільного запустіння шляхів та будов. Більше не видно було на мосту ні мандрівників, ні випроводжаючих; на брамі більше не прощались, не випивали, вже на коні, чарку ракії, «щоб щастило в дорозі».

Візники, коні, криті тарантаси й невеличкі старомодні коляски, на яких колись подорожували в Сараєво, залишилися без роботи. Подорож тривала тепер не два дні з ночівлею в Рогатиці, як це було раніше, а лише чотири години. Від таких цифр у людей голова йшла обертом, але вони й далі, наче несповна розуму, збуджено підраховували всі прибутки й економію, що їх приносила швидкість. Мов на диво якесь дивилися на перших городян, що протягом одного дня їздили в Сараєво, влаштовували там свої справи і ввечері поверталися додому.

Винятком був лише Алі-ходжа, недовірливий, упертий, що, як завжди, дивився на все «не так, як люди». Тим, хто захоплювався швидкістю, з якою тепер вершать справи, і підраховував, скільки завдяки цьому заощаджується часу, сил і грошей, він глузливо відповідав, що важливо не те, скільки людина заощадить часу, а те, що вона з тим заощадженим часом робитиме; якщо вона використає його для поганого діла, то було б лішче, щоб його вона зовсім не мала. Алі-ходжа доводив, що головне питання не в тому, чи швидко людина йде, а куди вона йде і в якій справі, тому швидкість не завжди дас перевагу.

— Коли ти йдеш до пекла, то краще буде, коли йтимеш поволі,— казав він одному молодому купчикові.— Ти дурний, коли думаєш, що шваб витратив гроші і пустив машину лише для того, щоб ти міг швидше подорожувати і

влаштовувати свої справи. Ти бачиш тільки те, що ти ідеш, а не питаєш, що це, крім тебе та таких, як ти, привозить і відвозить машина. Це тобі навіть на думку не спадає. Що ж, ізди на здоров'я! Ізди, куди хочеш, але я боюся, що одного дня ти заїдеш під дурного хату. Прийде час, і повезе тебе шеаб туди, де тобі буде немило і куди ти ні за які гроші не хотів би їхати.

І коли Алі-ходжа чув свист локомотива, який проїздив кручею над Кам'яним заїздом, він морщив чоло, шептав щось незрозуміле і, дивлячись з порога своєї крамнички на кам'яний міст, думав свою давню думу: навіть найбільші споруди зводяться за одним словом, а спокій та існування цілих міст, мабуть, залежить від одного свистка. Принаймні так здавалося немічній людині, яка багато бачила і швидко старіла.

Але в цьому, як і в усьому іншому, Алі-ходжа був самотній, як дивна і вперта людина. Правда, і селяни не могли звикнути до залізниці. Вона їх обслуговувала, але вони не могли зріднитися з нею і зрозуміти її вдачу та звички. Ще вдосвіта вони спускалися з гір, зі сходом сонця приходили в місто і вже біля перших крамниць схильовано питали всіх, кого зустрічали:

— Вже відійшла машина?

— Отаке! Авжеж відійшла! — брехали бездушно краї.

— Невже?

— Завтра йтиме друга!

Селяни питали похапцем, на ходу, покрикуючи на відсталих жінок та дітей.

Так прибігали вони на станцію. Тут хто-небудь із службовців їх заспокоював, що, мовляв, їх обманули і що до від'їзду поїзда ще добрих три години. Тоді вони сідали під стіною станційного будинку, розв'язували торби, снідали, розмовляли або дрімали, але були весь час наготові і, як тільки десь лунав свисток вантажного поїзда, вони схоплювалися й починали швидко збирати речі, гукаючи:

— Вставайте, машина йде!

Службовець лаяв їх і виганяв з перону.

— Та я ж вам сказав, що до відходу поїзда ще більше, як три години! Куди біжите? Що ви, з глузду з'їхали?

Вони поверталися на своє старе місце, знову сідали, але сумнів та недовір'я не покидали їх. І при першому свистку або підозрілому шумі вони знову схоплювались і

кидались на перон, щоб знову повернутись і терпляче чекати, уважно прислухаючись. Скільки їм не говорили і не доводили, вони не могли в глибині душі інакше дивитися на поїзд, ніж як на якусь швидку, таємничу й підступну швабську облуду, яка в одну мить зникає з очей простої людини і тільки на те й чекає, щоб обдурити подорожнього селянина і поїхати без нього.

Звичайно, все це дрібниці — і селянська незграбність, і бурчання Алі-ходжі. Люди кепкували з них, швидко звикаючи до залізниці, як і до всього іншого, новішого, зручнішого й дешевшого. Міст відвідували і тепер і сиділи на брамі, як це було й раніше, проходили ним у своїх справах, але їздили тим засобом і напрямком, який визначили нові часи. Всі швидко й легко змирилися з думкою, що шлях через міст не веде більше в широкий світ і що міст не є більше тим, чим був колись,— тією ланкою, яка зв'язувала Схід із Заходом. Точніше, люди здебільшого й не думали про це.

А міст і далі стояв такий, який він був завжди, вічно молодий і досконалій формою,— одна з тих великих людських споруд, що не знають ні старості, ні змін, і які, принаймні так здавалося на перший погляд, не зазнають долі минуших явищ цього світу.

XVII

Однак і тут, у місті, доля якого була тісно пов'язана з мостом, досягали плоди нової епохи. Прийшов тривожний тисяча дев'ятсот восьмий рік, і з цього часу якась мовчазна загроза нависла над містом.

Насправді ж почалося це значно раніше: приблизно з завершенням побудови залізниці, в перші роки нового століття. Разом із зростанням цін та в зв'язку з незрозумілою, але відчутною грою підстрибування й падіння вартості цінних паперів, дивідендів та грошей, почали дедалі більше говорити про політику.

Доти люди в місті цікавилися лише тим, що їм було близьке й зрозуміле,— своїми заробітками та відпочинком, справами власної сім'ї та свого кварталу, міста або релігійної громади,— та й то, не заглядаючи далеко вперед, не озираючись назад. А тепер щораз частіше в розмовах торкалися питань, які виходили за межі цього кола. В Сараєві були засновані сербські й мусульманські релігійні та національні партії й товариства, а відразу після цього — і їхні філії у Вишеграді. Сюди почали надходити нові газети, що виходили в Сараєві. Створені були також читальні, співочі гуртки — спочатку сербські, потім мусульманські і, нарешті, єврейські. Учні гімназій та студенти Віденського і Празького університетів, приїжджаючи додому на канікули, привозили книжки, брошюри та нову манеру висловлюватись. Своїм прикладом вони

показували молодим вишеградцям, що язик не завжди треба тримати за зубами, а слово не завжди повинно відставати від думки, всупереч тому, чого дотримувались і що постійно твердили старі люди. Виникли назви нових організацій з широкими платформами і сміливими програмами, спочатку релігійні та національні, а згодом і робітничі. Вперше почувши слово «страйк», молоді міські підмайстри стали серйозніші. Увечері на брамі вони почали вести між собою незрозумілі для інших розмови та обмінюватись невеличкими брошурами без палітурок з заголовками: «Що таке соціалізм?», «Вісім годин — праці, вісім — відпочинку, вісім — освіти!», «Цілі та шляхи світового пролетаріату».

Селянам роз'яснювали аграрне питання, говорилося про оренду, про бегівські землі. Селяни слухали, дивлячись трохи вбік, ледве помітно ворушачи вусами і морщаючи лоб, наче намагалися все це запам'ятати, щоб пізніше подумати про це на самоті або порадитися зі своїми.

Правда, було чимало городян, які й далі обачно мовчали або навіть гудили такі новини та зухвалі висловлювання. Але значно більше було тих — особливо серед молоді, бідняків та безробітних,— хто все це сприйняв як радісні вісті, що відповідали їхнім потаємним і досі затамованим внутрішнім потребам і вносили в їхнє життя щось велике, захоплююче, чого досі невистачало. Під час читання промов та статей, протестів та звернень релігійних і партійних організацій, кожний з них відчував, ніби щось розковується в ньому, що його обрій розширюється, звільнюються думки, і його сили зливаються з силами інших, далеких звідси людей, про яких він досі й не думав. Тепер навіть один на одного вони стали дивитись так, як до цього часу ніколи не дивилися. Одне слово, їм здавалося, що їхнє життя стає просторішим, багатшим, що межі недозволеного й неможливого відступили і перед ними нарешті відкрилися такі обрії та можливості, про які їм досі й не мріялось.

По суті, вони й тепер не мали нічого нового, не бачили нічого кращого в своєму житті, але все-таки могли кинути погляд понад свою провінційну повсякденність, і перед ними відкривалось захоплююче видіння широчини і сили. Звички городян не змінювалися, спосіб життя і форми взаємин залишалися ті самі. Але в стародавній ритуал дозвільного сидіння у тютюновому диму за чашкою кави,

чаркою ракії; впліталися ідейні суперечки, сміливі слова і новий тон розмови. Люди почали гуртуватися і відокремлюватися відповідно до нових мірил, на новій основі, вносячи, однак, в свої суперечки силу давніх пристрастей та інстинктів.

Тепер і зовнішні події почали знаходити відгук у місті. Стався двірцевий переворот у Сербії тисяча дев'ятсот третього року¹, а згодом змінився і режим у Туреччині². Місто, що стояло на самому кордоні Сербії, поряд з турецьким кордоном і було тісно пов'язане з обома країнами, відчуло ці зміни, переживало їх, намагалося знайти їм пояснення, хоча люди відкрито і не говорили про них і не висловлювали відверто всього того, що думали та відчували.

В місті помітно посилилась діяльність та натиск влад - спочатку цивільних, а згодом і військових, але вже зовсім у новому напрямі: раніше дивилися, хто що робить і як поводиться, а тепер намагалися довідатись, хто що думає і як висловлюється. Вздовж кордону, по селях, було збільшено кількість жандармів. У місцеву комендатуру прибув спеціальний офіцер розвідки, личанин. Поліція хапала і штрафувала молодь за необережні вислови та заборонені сербські пісні. Виселяли підозрілих іноземців. І між самими городянами траплялися сварки та бійки через різні погляди.

З введенням залізничного сполучення не тільки скоротився час подорожей, зручніше й легше стало перевозити вантажі, а й прискорився хід подій. Люди в місті цього не помічали, бо прискорення було поступовим і охоплювало всі сторони життя. Люди звикали до неспокою, сенсаційні вісті не тільки перестали бути рідкістю та винятком — без них не могли більше жити. І саме життя кудись мчало, нагло прискорюючи свій біг, як вода в потоці прискорює свою течію, перед тим як з круї має раптом ринути вниз, перетворившись у водоспад.

Минуло тільки чотири роки з того часу, як пройшов перший поїзд через Вишеград. І от одного жовтневого дня, близько полуночі, на брамі, під самою плитою з турецьким написом з'явився великий білий плакат.

¹ 29 травня 1903 р. змовники-офіцери вбили сербського короля Олександра Обреновича та його дружину королеву Драгу, проголосивши королем Петра Кара-Георгієвича.

² Молодотурецька революція (1908 р.).

Прилішив його службовець повітового управління Драго. Спочатку перед плакатом з'юмилися діти та всякі нероби, а потім почали підходити до нього й поважніші люди. Письменні читали його вголос, спотикаючись та затинаючись на іноземних виразах та незвичних словах. Інші слухали мовчки, опустивши очі, і, трохи так постоявши, відходили, не зводячи очей, розправлюючи вуса й бороду, наче стирали слово, яке мало не злетить з язика.

Десь ополудні прийшов і Алі-ходжа, підперши палицею двері крамниці на знак того, що крамниця зачинена. Але цього разу відозва була написана не по-турецьки, і ходжа не зміг її прочитати. Якийсь хлопчина читав її вголос, по складах, механічно, як у школі:

ВІДОЗВА

до народу Боснії та Герцеговіни

Ми, Франц-Йосиф I, Імператор Австрійський, Король Чеський і т. ін. та Апостольський Король Угорський жителям Боснії та Герцеговіни:

Минув строк життя одного людського покоління, коли наше військо переступило кордони вашої землі...

Алі-ходжа відчував болісне свербіння в правому вусі під білою чалмою, і, наче це було вчора, перед його очима ожила сварка з Караманлією, вчинене тоді над ним насильство, червоний хрест, що виплив перед очима, повними сліз, поки швабський солдат відковував його, і біль плачав з тодішньою відозвою до народу.

Хлопчик читав далі:

За-запевняємо вас, що воно прийшло не як ворог, а як ваш приятель, з твер-твердим наміром усунути всі неагоди, від яких стільки років терпіла ваша ба-ба-батьківщина.

Це слово, дане вам у той від-від-повідальний мо-мо-мент...

Тут усі почали гримати на невправного читця, який, засоромившись і почервонівши, зник у натовпі, а на його місце став якийсь незнайомий чоловік у шкіряному пальті, ніби тільки й чекав на це, і почав читати швидко та виразно, наче молитву, яку він давно вже знав напам'ять.

Це слово, дане вам у той відповідальний момент, було чесно виконано. Наш уряд завжди докладав усіх зусиль, щоб в умовах миру та законності привести вашу батьківщину до щасливого майбутнього.

І Ми, на Нашу велику радість, можемо сміливо сказати, що насіння, кинуте тоді в борозни зораної землі, дало добре сході. І ви самі повинні відчувати цю благодать: замість насильства є

тиранії настав порядок та безпека, життя невинно покращується, освіта облагороджує, під захистом відповідальних властей кожний може втішатися плодами своєї праці.

Наш спільний і відповідальний обов'язок — і далі невтомно йти цим шляхом.

Прямуючи до цієї мети, ми вважаємо, що настав час дати жителям обох земель новий доказ Нашої віри в їхню політичну зрілість, щоб піднести Боснію та Герцеговіну навищі ступінь політичного життя. Ми вирішили дати обом краям конституційне у становлення, яке б відповідало умовам їхнього життя, громадським інтересам і створило, таким чином, законну основу для представництва їхніх інтересів та потреб.

Хай буде враховане і ваше слово, коли в майбутньому будуть вирішуватися справи вашої батьківщини, яка, як і досі, матиме окреме самоврядування.

Першою необхідною умовою для встановлення цього державного порядку є чітке і безсумнівне визначення правового статусу обох країв. З цієї причини, а також пам'ятуючи про ав'язки, які в давнину існували між Нашими славними предками на Угорському престолі та цими краями поширюємо Ми права Нашої суверенної влади на Боснію та Герцеговіну і хочемо, щоб і до цих земель стосувався порядок спадкоємства, прийнятий Напим домом.

Таким чином, жителі обох країн користуватимуться всіма благами, які може ім надати постійне зміцнення існуючих досі ав'язків. Новий порядок буде гарантією того, що освіта та добробут надійно запанують на вашій батьківщині.

Жителі Боснії та Герцеговіни!

Серед багатьох турбот, що оточують Наш престол, турбота про ваш матеріальний та духовний добробут і в майбутньому стоятиме не на останньому місці. Нас надихає висока думка про рівноправність усіх перед законом, участь у законодавстві та в управлінні країною, рівний захист усіх релігій, мов та національних особливостей — всіма цими величими благами ви будете користуватися в повній мірі.

Свободаожної людини та благо суспільства — ось що буде провідною зіркою Нашої влади в обох краях...

Відкривши рот й нахиливши голову, Алі-ходжа слухав ці здебільшого незвичні та незнайомі слова, але й ті, які самі по собі були зрозумілими, здавалися йому в такому нагромадженні якимись дивними й чужими: «Насіння, кинуте тоді в борозни зораної землі»... «необхідною умовою для встановлення цього державного порядку є чітке й безсумнівне визначення правового статусу...», «...ось що буде провідною зіркою Нашої влади...» Так, це знову ті самі «цісарські слова»! В кожному з цих слів перед внутрішнім зором ходжі то відкривався далекий, незвичний і небезпечний обрій, то перед самими очима опускалась якась чорна, олов'яна завіса. І так без кінця: він або нічого не бачив, або бачив щось таке, чого не розумів і

що не віщувало нічого доброго. В цьому житті ніщо не виключене і всяке диво можливе. Людина може уважно прослухати, дещо не збагнути, але все в цілому схопити і правильно зрозуміти! Те «насіння», та «зірка», ті «турботи престолу», — це могло бути сказано будь-якою чужою мовою, а проте ходжа, здавалося йому, все ясно зрозумів би, що цим хочуть сказати й чого бажають досягти. Ці монархи ось уже тридцять років перегукуються через країни, міста та через голови своїх народів. Але дорого коштує кожне слово у всякій відозві кожного володаря: країни шматують на частини, голови злітають з пліч. У відозві говориться: «насіння...», «зірка...», «турботи престолу...», щоб не називати справжнім ім'ям те, що відбувається: країни, області, а разом з ними й живі люди, їхні міста і села переходят з рук у руки, наче дрібні гроші; правовірна й добромисна людина не знаходить на землі того супокою, який потрібен в її короткому житті, її становище й добробут змінюються незалежно від неї самої і наперекір її бажанням та найкращим намірам.

Алі-ходжа слухав, і йому здавалося, що ці самі слова зін читав тридцять років тому і відчув такий самий олов'яний тягар у грудях; тоді повідомляли, що їхня справа загинула, що «турецька свічка доторіла»; а тепер повторюють ім'я те саме, бо вони цього не хочуть ні розуміти, ні бачити — самі себе дуряТЬ і вдаюТЬ нетямущих.

...Тому ви, без сумніву, покажете себе гідними довір'я, яке вам виявлено, а благородна згода між володарем і народом, ця найдорогоцінніша запорука всього державного поступу, завжди супроводитиме наші спільні зусилля.

Дано в Нашому королівському головному і престольному місті Будапешті.

Франц-Йосиф, власною рукою.

Закінчивши читати, чоловік у шкіряному пальті несподівано вигукнув:

— Хай живе його величність наш ціsar!
— Ура-а-а-а! — гукнув, наче за командою, довгов'язий Ферхат-ліхтарник.

Люди відразу почали мовчки розходитись.

Того самого дня, ще навіть добре не смерклося, як велике біле оголошення було зірване й кинуте в Дрину. Наступного дня заарештували кількох сербських юнаків, підозрюючи, що це зробили вони, а на брамі знову прилі-

пили білий плакат і біля нього поставили громадського сторожа.

Коли влада відчуває потребу обіцяти своїм громадянам за допомогою плакатів мир та добробут, треба бути на сторожі їх чекати протилежного. Вже наприкінці жовтня почали прибувати війська — і не тільки поїздами, але й старим занедбаним шляхом. Так, як і тридцять років тому, вони спускалися стрімкою дорогою від Сараєва на міст із гарматами та обозом входили в місто. Крім кінноти сюди прибули і всі інші роди військ. Казарми були переповнені. Війська таборились у наметах. Без упину надходили нові частини, затримувалися кілька днів у місті, а потім їх розташовували по селах уздовж сербського кордону. Солдати здебільшого були з резервістів, різних національностей. Вони мали багато грошей і купували всілякі дрібнички в крамницях, а фрукти й солодощі — на базарі. Ціни зростали. Сіно й овес зникли зовсім. На навколошніх пагорбах почали будувати укріплення. І на самому місті почалася дивна робота. На середині, відразу ж за брамою, близче до лівого берега Дрини, спеціально прислані робітники почали пробивати в одній з опор якусь яму завбільші в квадратний метр. Місце, на якому вони працювали, було прикрите зеленим наметом, звідки чути було безперервний стукіт, що ставав дедалі глухішим. Вийняте каміння відразу кидали через поруччя у річку. Як не приховували цю роботу, в місті знали, що міст мінують, тобто в одній з опор видовбують глибокий отвір до самої основи і туди закладають вибухівку, щоб, на випадок війни і в разі потреби, можна було висадити міст у повітря. У видовбаній отвір спустили довгу залізну драбину, а діру зверху прикрили залізною плитою. І вже через кілька днів ця залізна плита вкрилася пилюкою і стала такою ж, як навколошній камінь. По ній спокійно їздили вози, бігли коні і поспішали заклопотані пішоходи, зовсім не думаючи про міну та вибухівку. Лише хлопчаки, йдучи до школи, зупинялися на цьому місці, постукували зацікавлено в залізну плиту і вгадували, що під нею ховається; мріяли про якогось нового Арапа, нібито схованого в мосту, сперечалися про те, що таке вибухівка, яка її дія і чи взагалі можна висадити в повітря таку споруду.

З дорослих тільки Алі-ходжа Мутевелич, обходячи стороною робітників, поки йшла робота, підозріло дивився на зелений намет, а пізніше й на залізну плиту. Слухав,

що говорили і про що шепталися: наче в цій опорі продовбана яма у вигляді колодязя, і туди покладена вибухівка, зв'язана електричним дротом з берегом, так що комендант може в будь-який час дня або ночі зруйнувати міст, наче він зроблений не з каміння, а з цукру.

Ходжа слухав, хитав головою, думав про це і вдень, коли ховався в свою «домовину», і вночі, в ліжку, коли лягав спати. Він то вірив, то відкидав таку можливість як занадто безглузду, безбожну, але весь час думав про це, так що почали йому навіть снитися його предки — колишні правителі вакуфу Мехмед-паші. Вони суверо його запитували: «Що діється з мостом?» Все це ходжа переживав у собі. Не хотів нікого розпитувати на базарній площі, бачачи, що розумна людина вже давно не має з ким порадитися, по-людськи поговорити в цьому місті, бо люди або втратили совість та розум, або збентежені та засмучені, як і він.

Та ось одного разу йому випала нагода дещо дізнатися. Один з бегів Бранковичів з Цирнчі, Мухамед, служив у армії в Відні і залишився там на надстроковій службі в чині фельдфебеля. (Це був онук того самого Шемсі-бега, який, з початком окупації, замкнувся на своєму хуторі і згас від горя. Його ще й зараз згадують старі турки як недосяжний приклад моральної величини та послідовності). Саме цього року Мухамед-бег приїхав у відпустку. Це був рудуватий, високий, оглядний чоловік у бездоганному синьому мундирі з жовтими шнурами, червоними китицями, з срібними зірками на комірі, в білих шкіряних рукавицях та червоній фесці. Вилощений, усміхнений, охайній та вишколений, він гуляв по базарній площі, стиха постукуючи об брук своєю довгою шаблею, і вітався з усіма люб'язно й спокійно, як людина, яка єсть ціарський хліб, не сумнівається в собі і не має чого боятися інших.

Коли Мухамед-бег зайдов до крамниці, вони з Алі-хаджею обмінялися привітаннями і, як той сів попити кави, господар скористався з нагоди, щоб у цього ціарського служаки, який живе далеко від Вишеграда, попросити пояснення того, що не дає йому спокою. Він розповів, що робилося на мосту і що про це говорили в місті, і спітав його чи можлива така нечувана річ, щоб свідомо готувалися зруйнувати міст, священну і загальнокорисну споруду.

Як тільки фельдфебель почув, про що йдеться, відразу споважнів. Зникла широка посмішка, і його руде виголене обличчя набуло дерев'яного виразу, як це буває на параді в ту мить, коли лунає команда: «Струнко!» Він трохи помовчав, зніяковівши, і згодом відповів притишеним голосом:

— Частка правди в цьому є. Але, скажу відверто, краще про це не розпитувати і не говорити, бо це стосується воєнних готувань, службової таємниці і так далі і тому подібне.

Ходжа ненавидів усі нові вислови, а особливо слова — «і так далі і тому подібне», і не тільки тому, що це різalo йому вуха, а ще й тому, що іноземці вживали ці слова для приховання правди, та й усе, що було перед ними, нічого не значило.

— Не повторюй ти мені, ради бога, отого їхнього «і так далі і тому подібне», а краще поясни, якщо можеш, що це задумали робити з мостом. Це не повинно бути таємницею. Та й яка ж це таємниця, коли про неї знають всі діти в мектебі?¹ — сердито наступав ходжа.— І який зв'язок має міст з їхньою війною?

— Має, Алі-ходжа, та ще й який,— сказав Бранкович, уже знову посміхаючись.

Охоче, але трохи звисока, як говорять з дітьми, фельдфебель пояснив йому, згідно з статутом, що це справа саперів та понтонерів і що в цісарській армії кожний знає свої обов'язки і не втручається в чужі справи.

Слухав його ходжа, слухав, дивився на нього, але погано розумів і, кінець кінцем, не витримав:

— Все це гаразд, чоловіче добрий, але чи знають вони, що це священний дар візира, що міст збудовано на спомин його душі та з любові до бога і що з нього гріх і камінь відвалити?

Фельдфебель тільки розвів руками, знизав плечима, стиснув губи та примружив очі, так що його обличчя набрало лукавого і разом з тим чесного виразу, але застиглого, сліпого і глухого до всього, виразу, якого люди набувають лише після довгорічної роботи в старих, прогнилих управліннях, де ввічливість давно переродилася в бездушність, а покірність — у боягузвство. Аркуш чистого

¹ Мектеб — мусульманська духовна школа.

білого паперу більш промовистий, ніж німа замкнутість такого обличчя.

І тут цісарський слуга розплющив очі, опустив руки, його обличчя розгладилося і набуло свого звичайного виразу — самовпевненого, усміхненого оптиміста, в якого гарні віденські манери й турецька чесність поєднуються й зливаються, наче два потоки.

Змінивши тему розмови, похваливши в пишномовних виразах здоровий молоджавий вигляд ходжі, він попрощався з такою безмірною люб'язністю, з якою й привітався з ним, коли прийшов. А ходжа залишився один, збентежений, занепокоєний і не менше стурбований, ніж досі. Пригнічений невеселими думками, він дивився з порога крамниці на осійну красу першого березневого дня. Перед ним стояв вічний і завжди одинаковий міст; у просвітах його білих арок виднілась зелена, залита світлом, неспокійна поверхня Дрини, схожа на незвичайне двоколірне намисто, що виблискуює на сонці.

XVIII

Напруженість, яку називали «анексійною кризою» і яка кинула свою зловісну тінь і на міст, і на місто біля нього, швидко спадала. Десь далеко, шляхом листування та переговорів між зацікавленими столицями, було знайдено мирне розв'язання її.

Вогонь повстань, що завжди так легко спалахував на кордоні, цього разу не запалав. Війська, що переповнювали місто й прикордонні села, з першими весняними днями почали відходити, солдатів поменшало. Але, як це завжди буває, зміни, викликані кризою, не зникли разом з нею. Постійний гарнізон міста став значно більшим, ніж був раніше. Міст залишався замінованим і надалі. Про це, крім Алі-ходжі Мутевелича, ніхто більше й не думав. Земляну ділянку з лівого боку моста, понад прибережним старовинним муром, на якій був повітовий розсадник, зайняли тепер військові владі. Посередині саду вирубали фруктові дерева і на тому місці побудували гарний двоповерховий будинок для нового офіцерського казино, бо колишнє — невеличка низька будова на Биковаці — стало тісним для офіцерів, яких у місті стало значно більше, ніж досі. Таким чином, тепер праворуч від моста був Лотичин готель, ліворуч — офіцерське казино, — два білі, майже однакові будинки; між ними — ринок, оточений крамницями, а за ним, на невисокому пагорбі, велика казарма, яку народ, у пам'ять про караван-сарай Мехмед-паші, що

стояв колись на цьому місці, а потім безслідно зник, називав Кам'яним заїздом.

Ціни, що підскочили минулої осені, внаслідок великого скупчення військ, не знизились, і скоріш можна було чекати, що вони і далі ростимуть. За ці роки було відкрито два банки — сербський і мусульманський. Люди користувалися векселями, наче ліками. Тепер кожний брав у борг. Але чим більше грошей, тим іх більше потрібно. Лише тим, хто витрачав гроші без ліку, більше, ніж заробляв, життя здавалося ще досить легким і гарним. Але торговці й ділові люди були заклопотані. Кредитні строки оплати товарів ставали чимраз коротшими. Добре й надійні покупці траплялися дедалі рідше. Ставало більше товарів, ціна яких була недоступна пересічним городянам. Люди купували мало, а все більше питали дешевих товарів. Багато купували лише ненадійні платники. Єдиним надійним і вигідним ділом було постачання війська або державних установ, але це випадало не кожному. Державні й громадські податки зростали, посилювалась і суверіність при їх стягненні. Давалося знаки нездорове коливання біржової гри. Прибутки від неї йшли в невідомі руки, а збитки відчувалися у найвіддаленіших закутках монархії й відбивалися на роздрібній торгівлі, лягали на плечі посередників та споживачів.

І загальний настрій у Вишеграді не став ні радіснішим, ні спокійнішим. Раптове послаблення напруженості не принесло справжнього заспокоєння ні серbam, ні мусульманам; залишилось лише приховане розчарування в одних та осадок недовір'я й страху перед майбутнім — у других. Без видимої причини та безпосереднього приводу знову почали чекати великих подій. Люди на щось сподівались, і чогось боялися (вірніше, одні сподівались, а інші боялися), і все сприймали крізь призму своїх почуттів. Серце людини втратило спокій; нікого, навіть неосвічених і простих людей, а особливо молодь, не задовольняло таке одноманітне життя, яке тяглося з року в рік. Кожний бажав кращого, шукав лішого, боявся гіршого. І тільки старі люди ще сумували за «солодкоютишею», яка в турецькі часи вважаласявищим досягненням та найдосконалішим станом суспільного та приватного життя і яка панувала ще в перші десятиріччя австрійської окупації. Але таких було мало. Решта прагнула до шумного, забудженого та неспокійного життя. Люди шукали сильних

переживань — своїх або відгомону чужих, різноманітності, сусти, хвилювання, що створюють ілюзію подій. А це міняло не тільки настрій, але й зовнішній вигляд міста. Навіть споконвічне усталене життя на брамі, що протікало в мирних розмовах, тихих роздумах, веселих жартах, у співанні любовних пісень між водою, небом та горами, почало змінюватись.

Кав'ярник придбав грамофон — незgrabну дерев'яну скриньку з великою бляшаною трубою блакитного кольору. Його син міняє пластинки та голки й безперервно заводить цю горлату машину, від якої аж брама дрижить і котиться луна обома берегами. Він змушений був його купити, щоб не відставати від інших, бо грамофон тепер слухали не тільки в різних товариствах та читальнях, але і в найскромніших кав'ярнях, де колись сиділи під липою на траві або на відкритій терасі й вели впівголоса скучі розмови. Скрізь тепер то голосно, то хрипло лунають з грамофонних труб турецькі марші, сербські патріотичні пісні або арії з віденських оперет, залежно від гостей, для яких вони призначалися. Люди вже не йдуть витрачати гроші туди, де немає шуму, близку, руху.

Багато хто жадібно, але поверхово й побіжно, почав читати газети; читають тільки те, що друкується на першій сторінці під сенсаційними заголовками і жирним шрифтом. Статті, друковані дрібним шрифтом, мало хто читає. Все, що діється, супроводиться тріскотнею гучних слів. Молодь вважає, що марно згаяно день, коли ввечері перед сном не дзвенить у вухах і не блищають очі від почутоого та побаченого.

На браму приходять міські аги та ефенді, поважні і на перший погляд байдужі, щоб почути новини про турецько-італійську війну в Тріполі. Вони жадібно слухають, що пишуть в газетах про молодого героя — турецького майора Енвер-бega, який бився з італійцями і захищав султанську землю, як справжній нащадок Соколі та Джуприлича. Кривляються від голосної музики грамофона, яка заважає їм думати, і непомітно, але глибоко й широко тривожаться за долю далеких турецьких володінь в Африці.

Трапилося, що в цей час, повертаючись з роботи, проїшов через міст італієць П'єтро, майстер Перо, в своєму полотняному, білому від кам'яної пилюки і забрудненому фарбами та скипидаром одязі. Він постарів, ще більше

згорбився. Потайливий і боязкий, як і тоді, коли почув звістку про замах Луккені на цісареву дружину, за якоюсь незрозумілою йому логікою, він знову виявився винним у тому, що десь далеко в світі воюють його земляки-італійці, з якими він вже давно не має ніякого зв'язку. І от хтось із турецьких молодиків гукає йому:

— Хочеш Тріполі, мерзотнику? Ось тобі, на!

І показує дулю та робить інші непристойні рухи.

А майстер Перо, стомлений і згорблений, з інструментами під пахвою, тільки глибше насуває капелюх на очі, міцніше стискує люльку зубами й квапиться додому на Мейдан.

Тут його чекає дружина Стана; вона також постаріла й змарніла, але все ще гостра на язик та горлата. Перо гірко скаржиться їй на турецьких хлопців, які казна-що верзуть, вимагають від нього Тріполі, про існування якого він до недавнього часу нічого не знав. А Стана, як завжди, не хоче його зрозуміти й пожаліти, а ще й каже, що він сам винний і заслужив, щоб його лаяли.

— Коли б ти був чоловіком, а не лемішкою, ти б тріснув долотом або молотком по потилиці того, хто тебе зачіпав. Тоді б ці негідники боялися тебе і розбегалися, ледь побачивши, що ти йдеш.

— Ех, Стана, Стана,— відповідає добродушно і журно майстер Перо,— як може чоловік чоловіка вдарити молотком по потилиці?

Так минали ці роки, сповнені дрібних та великих хвилювань і постійного прагнення до них. Так надійшла і осінь тисяча дев'ятсот дванадцятого року, а потім за нею і тисяча дев'ятсот тринадцятий рік з балканськими війнами і перемогами сербів. І тоді, якимсь дивним випадком, тихо, майже непомітно прийшло те, що було таким важливим для долі моста, міста і всіх, хто в ньому жив.

Яскраво-променисти дні жовтня, з рожевим сходом і захodom сонця, повільно пропливали над містом, яке чекало нового врожаю кукурудзи і молодої ракії. Ще присмно було в полуночі посидіти на брамі і погрітись на сонці. Здавалось, ніби час завмирав над містом. Отоді все і сталося.

Раніше, ніж письменні люди змогли розібратися в сучергливих газетних повідомленнях, між Туреччиною та чотирма балканськими державами почалася війна і ру-

шила стародавніми шляхами через Балкани. Ще до того, як вишеградці правильно зрозуміли сенс та значення війни, вона закінчилась перемогою сербської та християнської зброї. І все це сталося далеко звідси без пожеж на кордоні, без гуркоту гармат і відтятіх голів на брамі. І так само, як це було з грошовими операціями і торгівлею, ці великі події відбулися далеко й незабагнено швидко. Десь там, на краю світу, велася азартна гра в карти або йшла війна, і там вирішувалася доля кожної людини.

І коли зовні місто залишалося спокійним і незмінним, то в душах людей ці події викликали одночасно і бурю величезного захоплення, й найглибшу пригніченість. Адже все, що відбувалося в світі останніми роками, сприймалося в місті сербами та мусульманами з діаметрально протилежними почуттями. Тільки за силою та глибиною їхні почуття були майже однакові. Події перевершили сподівання одних і ніби виправдали всі побоювання других. Мрії, що сотні років випереджали повільний хід історії, тепер уже не могли навіть встигати за нею в її фантастичному русі по шляху до найсміливіших здійснень.

Усе, що місто могло побачити й безпосередньо пережити в цій вирішальній війні, відбулося блискавично і надзвичайно просто.

В Уваці, де кордон між Австро-Угорщиною та Туреччиною проходив по річці Увац і де дерев'яний міст віддіяв австрійську жандармську казарму від турецької варти, на австрійський бік перейшов турецький офіцер разом з невеличким гарнізоном. Тут він на поруччі моста театрально зламав свою шаблю і здався в полон австрійським жандармам. Одночасно з гір спустилася передова частина сербської піхоти. Вона замінила турецьких аскерів уздовж усього кордону між Боснією та Санджаком. Таким чином, втратило своє значення місто, де сходилися кордони Австрії, Туреччини та Сербії. Турецький кордон, який ще вчора проходив за п'ятнадцять кілометрів від міста, раптом відсунувся більше як на тисячу кілометрів, кудись за Адріанополь.

Ці великі зміни, що відбулися протягом такого короткого часу, схвилювали все місто.

Для моста на Дрині ця переміна була вирішальною. Залізничне сполучення з Сараевом, як ми бачили, перебрало на себе його зв'язки з Заходом, а тепер відразу припинився і зв'язок зі Сходом. І от Схід, який збудував

цей міст і який до вчорашнього дня був тут, поруч, що-правда, підірваний і ослаблений, але ще відчутний,— тепер зник, як примара, і міст, по суті, став зв'язувати лише дві частини міста і до двадцяти сіл по обох берегах Дрини.

Великий кам'яний міст, який за задумом та благочестивим рішенням візира із Соколовичів мав зв'язувати дві частини Турецької імперії і «в ім'я любові до бога» полегшувати шлях з Заходу на Схід і назад, тепер був, фактично, відрізаний і від Сходу, і від Заходу і покинutий на самого себе, наче корабель, що сів на мілину, або занедбаний храм. Він вистояв цілих три століття і, незмінний, вірно служив своєму призначенню. Та людські потреби змінилися, в світі відбулися нові події, і колишня роль моста підупала. Щодо його розмірів, міцності та краси, то він ще цілі століття міг би служити для того, щоб проходили по ньому війська й каравани, але, внаслідок вічної та непередбаченої гри людських відносин, священний дар візира відразу втратив своє значення і, мов заклятий, опинився поза головним руслом життя. Теперішня роль моста аж ніяк не відповідала його вічно молодому виглядові, його могутнім та гармонійним пропорціям. Він непорушно стояв такий, яким його бачив внутрішнім поглядом великий візир і яким його створив будівничий: міцний, красивий і вищий від будь-яких змін.

Потрібний був час, потрібні були зусилля, щоб вишеградці зрозуміли все те, про що тут сказано в кількох рядках і що насправді відбулося протягом кількох місяців. Навіть уві сні кордони не посугаються так швидко і так далеко.

Все, що дрімало в людській душі,— давнє, німе й нерухоме, як цей старий міст,— раптом ожило і почало впливати на повсякденне життя, на загальний настрій та особисту долю кожної людини.

Настали перші літні дні тисяча дев'ятсот тринадцятого року. Дні дощові й теплі. На брамі сидять пригнічені мусульмани; близько десятка дідів оточили молодика. Він читає їм газету, тлумачачи іноземні вирази, незвичні назви та пояснюючи географію. Всі спокійно курять і непорушно дивляться перед себе, але важко їм повністю затаїти заклопотаність і тривогу. Приховуючи хвилювання, вони нахиляються над географічною картою, на якій визначено майбутній розподіл Балканського півострова.

Дивляться на папір, і нічого не бачать в цих покрученіх лініях, але знають і розуміють все, бо в них у крові своя географія, і вони інстинктивно відчувають карту світу.

— До кого відійшов Ущуп? — з удаваною байдужістю питав юнака один з дідів.

— До Сербії.

— Ох!

— А чи є Салоніки?

— Грецькі.

— Ох, ох!

— А Адріанополь? — тихо запитувє ще хтось.

— Здається, болгарський.

— Ох, ох, ох!

Це не були голосні та жалібні вигуки, як у жінок та слабодухих чоловіків, а глухі й глибокі зітхання, які зникали разом з тютюновим димом у літньому повітрі. Багатьом з цих дідів минуло вже сімдесят років. Коли вони були дітьми, турецькі володіння простягалися від Лики та Кордуна аж до Стамбула, а від Стамбула аж до невідомих пустельних кордонів й непрохідного Арабістану («турецька держава» — велика, неподільна і незламна громада Магометової віри, вся та частина земної кулі, «де чути муедзина»¹). Вони це добре пам'ятають, але пам'ятають також, як згодом протягом їхнього життя турецька влада відступила з Сербії в Боснію, а з Боснії — в Санджак. І ось тепер вони дожилися до того, що ця сила, наче якийсь фантастичний відплів, раптом відкотилася кудись у безвість, а вони зосталися тут, наче морська трава на сухому березі, обмануті, покинуті самі на себе та на свою злу долю. Все це послано богом і, безперечно, передбачено божим промислом, але людині важко все це усвідомити: зупиняється подих, паморочиться голова; людина відчуває, як з-під неї, наче килим, підступно витягають землю і як кордони, які повинні бути сталими й надійними, стають плинними й мінливими, пересовуються, віддаляються і зникають, наче вередливі весняні потоки.

З такими почуттями та думками сиділи старі турки на брамі і неуважно й розгублено слухали, що про все це

¹ Му е д з и н — духовна особа в магометані, обов'язки якої полягають у тому, щоб п'ять разів на день з балкона мінарета закликати правовірних до молитви.

пишуть газети. Слухали мовчки, хоч слова, якими газети говорили про монархів та держави, здавались їм зухвалими, нерозумними й недоречними, і взагалі все написане — чимось безбожним, супротивним вічним законам та логіці життя, таким, з чого «не буде добра» і з чим чесна та розумна людина не може погодитись. Над їхніми головами вився тютюновий дим. Високо в небі пливли білі розкидані хмари дощового літа, а по землі — їх швидкі і широкі тіні.

А ночами допізна сиділи на цій самій брамі юнаки з сербських домів і співали голосно й сміливо пісню про «сербську гармату», і ніхто їх не штрафував і не карав. Між ними можна було часто бачити студентів та гімназистів. Це були здебільшого бліді худорляві юнаки з довгим волоссям, у чорних капелюхах з низькими наголовками та широкими крисами. Цієї осені вони приходили сюди дуже часто, хоч навчальний рік уже розпочався. Приїздили поїздом з Сараєва з дорученнями та з умовленими гаслами. Увечері вони несподівано з'являлися на брамі, а до світанку їх уже не було в місті: вишеградська молодь перекидала їх таємними шляхами до Сербії.

В літні місяці, коли наставали шкільні канікули, приїздили додому місцеві студенти й гімназисти, і враз оживали брама і місто. Вплив студентів тоді відчувався у всьому.

Наприкінці червня групами поверталися сараєвські гімназисти, а в першій половині липня одні за одними приїздили юристи, медики, філософи з університетів Відня, Праги, Граца¹ та Загреба. З їхнім приїздом мінявся і зовнішній вигляд міста. На базарній площі і на брамі можна було побачити їхні юні обличчя, змінені й чужі; відрізнялися вони манерами, розмовами й одягом від сталих звичаїв та незмінного вбрання містечкового населення. Їхній одяг був темного кольору і пошитий за останньою модою. Це був «Glockenfaçon», що вважався в Середній Європі криком моди та вершиною хорошого смаку. На головах у них були брилі з м'якої панамської соломи зі спущеними крисами і з вузенькою шестиколірною стрічкою, а на ногах — широкі американські черевики з задертими носками. Більшість ходила з надзвичайно торстими бамбуковими палицями. В петельці плаща — металевий

¹ Грац — університетське місто в Австрії.

значок «Сокола» або якогось іншого студентського товариства.

Разом з новими модами студенти приносили з собою й нові слова та дотепи, нові пісні, нові танці — сліди вимових забав, а головне — нові книги та брошюри, сербські, чеські та німецькі.

І раніше, в перші двадцять років австрійської окупації, юнаки з міста їздили вчитись, але їх було тоді мало, і настрій у них був інший. Протягом перших двох десятиріч лише кілька осіб закінчило вчительську семінарію в Сараєві, двоє-троє — юридичний або філософський факультети у Відні; але це були рідкісні винятки: скромні юнаки, які тихо й непомітно складали свої іспити, а після закінчення навчання зникали в сірих і непримітних лавах державної бюрократії. Але з деякого часу число студентів у місті помітно зросло. За допомогою національних освітніх товариств вступали до університету й сини селян та діти дрібних ремісників. Ще більше змінився дух і вдача самих студентів.

Це вже були не колишні студенти перших років окупації, покірливі й соромливі юнаки, які в повному розумінні слова віддавалися виключно своєму навчанню; це були не звичайні міські марнотратники, не колишні молодики, майбутні торговці та ремісники, які в певний період життя збували на брамі надмір сили та молодості і про яких рідня казала: «Оженити б його, то не співав би!» Це були нові люди, які навчалися й виховувались у різних містах та країнах, під різними впливами. З великих міст, з університетів та гімназій, в яких вони навчалися, ці юнаки поверталися додому, охоплені почуттям гордої сміливості, що сповнює молоду людину при першому знайомстві з науковою, і запалені ідеями про право народу на свободу, а окремої людини — на добробут і гідність. Під час кожних літніх канікул вони приносили вільнодумство в питаннях суспільних та релігійних відносин і захоплення пробудженим націоналізмом, який останнім часом, особливо після сербських перемог у балканських війнах, зріс до розмірів загального вірування, а в багатьох юнаків до фанатичної сили і готовності йти на самопожертву.

Брама була головним місцем їхніх зустрічей. Тут вони збиралися після вечері, і в пітьмі, при світлі зірок або місячному сяйві, в тихій ночі над неспокійною річкою

лунали їхні пісні, жарти, голосні розмови та нескінченні суперечки — нові, сміливі, наївні, щирі й безоглядні.

Разом з студентами тут були, звичайно, і друзі їхнього дитинства, з якими вони відвідували початкову школу, але які залишилися в місті і тепер вчилися ремесла або служили підручними в крамницях, дрібними писарчуками в громаді чи на якомусь підприємстві. Вони поділялися на дві категорії. Одні були задоволені своєю долею й життям у місті, в якому їм належало звікувати вік. Вони зацікавлено й приязно дивилися на своїх учених друзів, дивувалися їм, ніколи не намагались рівнятися з ними і без найменших заздрощів раділи з їхньої розвиненості й успіхів. Інші не були задоволені життям у місті, до якого їх прирік збіг обставин, вони прагнули чогось вищого й кращого, але марно: воно від них вислизало і з кожним днем ставало ще далішим та недосяжнішим. І хоч вони й далі приятелювали зі своїми товаришами студентами, проте, як правило, відрізнялися від своїх учених ровесників грубими жартами, а інколи неприємним відмовчуванням. Вони не могли як рівні брати участі в спільніх розмовах, їх увесь час мучило усвідомлення своєї недорозвиненості, і вони то перебільшено підкреслювали свою простоту й неосвіченість порівняно з щасливішими товаришами, то в'їдливо висміювали їх з висоти свого неуцтва. В обох випадках ними керували заздрощі. Та молодість легко переносить і більші вади і вільно й безтурботно простує вперед.

Були й будуть ще над містом і зоряні ночі, і яскраві сузір'я, і місячне сяйво, але не було досі й бозна чи будуть ще колись юнаки, які б з такими розмовами, з такими думками й почуттями ціліснійку ніч просиділи на брамі! Це було покоління ангелів, що підняли бунт, які ще мали в собі не тільки всі сили і всі почуття ангелів, але вже й полум'яну гордість повсталих. Цим синам селян, торговців та ремісників з відсталого боснійського міста доля — без їхніх особливих зусиль — відкрила шлях у світ і створила велику ілюзію свободи. Зі своїми місцевими звичками вони йшли в цей світ і вибирали, більш-менш самостійно, відповідно до своїх нахилів, хвилинного настрою або з волі примхливого випадку, предмет своїх занять, розваги, коло своїх знайомих і друзів. Більшість із них не могли і не вміли зрозуміти й охопити багато чого з того, що їм доводилося бачити, але не було серед

них жодного, хто б не відчував, що він може домогтися всього, чого захоче, і що все, що його оточує, належить йому. Життя (це слово дуже часто повторювалося в їхніх розмовах, так само, як і в тогочасній літературі та політиці, ї писалося з великої літери) зробилось в очах цих юнаків об'єктом, широким полем для прояву їхніх звільнених почуттів та жадоби до знання й священних подвигів. Перед ними відкриті були всі шляхи в безкрайній простір і хоча на більшість з цих шляхів вони ніколи й ногою не ступлять, але молоді люди відчували п'янку силу життя уже в тому, що вони можуть (принаймні теоретично) вільно і за своїм бажанням вибирати свій життєвий шлях і сміливо переходити з одного на другий. Все те, що люди інших рас, країн та епох домагалися й досягали протягом ряду поколінь, внаслідок багатовікових зусиль, ціною життя та багатьох жертв, дорожчих за саме життя, все це було для них випадковою спадщиною і небезпечним дарунком долі.

Це здавалося фантастичним і неймовірним, проте це було саме так: вони могли робити зі своєю молодістю все, що хотіли, живучи в суспільстві, в якому закони соціальної й особистої моралі, аж до поняття про кримінальний злочин, були в ці роки в стані повної кризи,— приймалися, відкидалися і вільно тлумачилися будь-якою групою людей чи будь-якою окремою особою. Вони могли мислити так, як хотіли, висловлювати свої судження вільно й беззастережно: говорили вони все, що хотіли, і для багатьох їхні висловлювання здавалися справжніми справами й задовольняли їхній атавістичний потяг до геройму та слави, насильства та руйнації, але зовсім не зобов'язували їх до активної дії, не накладали на них ніякої відповідальності за сказане. Найобдарованіші зневажали те, чого їм треба було навчатися, зневажали те, що могли зробити, а писалися тим, чого не знали, і захоплювалися тим, що було їм не під силу. Важко вигадати небезпечніший підхід до життя та вірніший шлях до виняткових вчинків або повного краху. Тільки найкращі і найрішучіші серед них з фанатизмом фактірів по-справжньому віддавались бурхливій діяльності і згоряли в ній, наче мушки, щоб потім ровесники прославили їх як мучеників та святих (бо нема покоління, яке б не мало своїх святих) і підняли на п'єдестал недосяжних ідеалів.

Кожне людське покоління має своїй ілюзії щодо цивілізації: одні вірять в те, що сприяють її поступу, а інші вважають, що вони є свідками її згасання. Насправді ж, вона завжди і горить, і тліє, і гасне, залежно від того, з яких позицій і під яким кутом зору на неї дивитись. Тє покоління, яке тепер на брамі при світлі зірок над водою обмірковувало філософські, соціальні та політичні питання, було багате тільки на ілюзії, а в усьому іншому — таке саме, як і попередні й наступні. Цьому поколінню також здавалося, що воно запалює вогнище нової цивілізації й гасить останні вогники старої, що вже догоре. Про цих юнаків можна сказати, що давно вже не було покоління, яке більше й сміливіше мріяло й говорило про життя, насолоди й волю і яке водночас так мало одержувало від життя, так багато страждало і несло величезні жертви. Однак в літні дні тисяча дев'ятсот три надцятого року все це було лише сміливими, але невиразними мріями. Все здавалося хвилюючою і новою грою на цьому старовинному мості, що білів під місячним сяйвом липневих ночей, чистий, юний і незмінний, до сконцялий в своїй красі і міцний — міцніший за все, що може дати час, а люди — задумати й зробити.

XIX

Як теплі серпневі ночі подібні одна до одної, так і розмови студентів та гімназистів у місті були завжди однакові.

Смачно і нашвидку повечерявши (адже день минув на річці, де купалися й загоряли), юнаци один за одним починають збиратися на брамі. Прийшов Янко Стикович, син кравця з Майдана, який уже чотири семестри вивчав природничі науки у Граці. Це худорлявий юнак з гострим профілем та гладеньким чорним волоссям, метушливий і первовий, незадоволений сам собою, а ще більше — навколишнім життям. Він багато читає, пише статті і під відомим уже псевдонімом друкує їх у молодіжних революційних газетах, що виходять у Празі та Загребі. Пише він також вірші і публікує їх під іншим псевдонімом. Вже підготував до друку збірку, яку має видати національне видавництво «Зоря». Крім того, Стикович — чудовий оратор і запальний суперечник на студентських зборах.

Прибув і Велімир Стеванович, високий на зріст, здоровий на вигляд хлопець, приймак, невідомого походження, що закінчує медичний факультет у Празі. Він ставиться до всього іронічно й тверезо, заощадливий у витратах і стараний у навчанні. Тут з'явився і Яків Херак, син добродушного, відомого у Вишеграді листоноші, — невисокий, з гострим поглядом молодий брюнет, що

мав звичку дуже швидко говорити, переконаний соціаліст, любитель полемізувати, однак лагідної вдачі. Соромлячись свого доброго серця, Херак намагався приховувати своє почуття. Був тут Ранко Михайлович, мовчазний і добродушний юнак, який вивчає право в Загребі. Він уже мріє про чиновницьку кар'єру, неохоче й ліниво бере участь у дружніх суперечках та розмовах про любов, політику, погляди на життя та суспільний лад. По матері він правнук того протоієрея Михайла, голова якого з недокурком у роті була насаджена на палю і виставлена на цій самій брамі.

Прийшло також кілька сараєвських гімназистів, які жадібно слухають розповіді старших товаришів про життя у великих містах; сповнені мрій, породжених юнацьким марнославством та прихованими бажаннями, вони уявляють собі все далеко більшим і кращим, ніж воно є насправді.

Є тут Нікола Гласинчанин, блідий і незgrabний юнак, який через злидні, слабке здоров'я та погані успіхи в навчанні мусив після четвертого класу залишити гімназію, повернутися до міста і влаштуватися писарем у німецькій фірмі, що займалась вивезенням лісу. Він походив із збіднілої селянської сім'ї з Околишта. Його дід Милан Гласинчанин, який замолоду програв у карти більшу частину свого майна, помер незабаром після окупації в сараєвській психіатричній лікарні. Давно помер і його батько Петар, хвороблива, безвільна, слабка й непомітна людина. Тепер Нікола проводить майже цілий день на березі річки серед робітників, що скочують та сплавляють важкі соснові колоди, обліковує кубатуру ділової деревини, а після того в конторі підсумовує її і записує. Ця одноманітна і нудна робота серед звичайних, непомітних людей йому здається мукою і приниженням; а відсутність будь-яких перспектив змінити своє громадське становище або піднестися по службі, перетворила цього чутливого юнака в передчасно дозрілу, похмуру й мовчазну людину. У вільний час він багато читав, але духовна пожива не надавала йому сили, не підносила, а навпаки, дратувала. Николина зла доля, самотність та страждання відкрили йому очі й загострили чутливість до багатьох речей. Але найкращі думки і високі почуття лише притуплювали його мужність і завдавали жалю, бо ясніше виділялись його невдачі й безпросвітне життя у місті.

Прийшов сюди і слюсар Владо Марич, веселун та добря-

га, якого його університетські товариші люблять, як за сильний і гарний баритон, так і за сердечність та доброту. Цей дужий юнак у «слюсарському» кашкеті належить до тих скромних людей, які задоволені собою, ні з ким не рівняються і не змагаються; вдячно і спокійно приймають те, що приносить їм життя, і просто віддають те, що мають і можуть.

Тут були також і дві міські вчительки — Зорка і Загорка, обидві родом з Вишеграда. Всі юнаки намагаються завоювати їхню прихильність і ведуть навколо них наївну, зацікавлену, щиру, з болісними переживаннями для декого, любовну гру. Дівчата завжди були присутні на дискусіях, мов середньовічні дами на турнірах; через них опісля дехто сидів самотньо на брамі і в п'ятій курил або співав, приседнавшись до п'яного товариства; через дівчат виникала затаєна недоброзичливість між друзями, проявлялися невдало приховані ревнощі, а то й просто починались одверті сварки. Дівчата покидали своїх товаришів о десятій годині. Юнаки залишалися ще довго, але настір на брамі спадав, вояовниче красномовство слабшало.

Стикович, який звичайно керував бесідою, сьогодні мовчав і курил. Юнак був у поганому настрої і невдоволений собою, але приховував це, бо він завжди намагався не показувати своїх справжніх почуттів, хоч це йому ніколи повністю не вдавалося. Він сьогодні по обіді мав перше побачення з учителькою Зоркою, вродливою повнотілою дівчиною з білим обличчям і сяючими очима. За настирливим проханням Стиковича вони здійснили те, що в місті було найважче здійснити, зустрілися в таємному місці так, щоб цього ніхто не бачив і не знав. Побачення відбулося в школі, яка тепер, під час канікул, стояла порожньою. Він прийшов городами з однієї вулиці, а вона головним входом — з іншої, і опинилися в напівтемному запорошеному приміщенні, в якому до стелі були складені старі парті. Так, любовна пристрасть часто змушує шукати пусток і брудних місць. Ніде було ні сісти, ні лягти; вони обое були схвильовані й незgrabні. Надзвичайно збуджені і нетерпеливі, вони обіймались і пригорталися на одній із старих і добре знайомих її парт, забувши про все і не помічаючи нічого навколо себе. Першим отяминувся він. І відразу, без переходу, як це роблять молоді люди, почав обсмикувати на собі одяг і прощатись. Дівчина розплакалась. Розчарування було взаємне.

Сяк-так заспокоївши її, Стикович майже вибіг зі школи через запасний вхід.

Біля дому він зустрів листоношу, який приніс йому молодіжний журнал з його статтею. «Балкани, Сербія і Боснія та Герцеговіна». Заново прочитав свою статтю, і це відвернуло його думки від недавньої зустрічі. Але й стаття його не задовольнила. В ній були друкарські помилки, деякі речення здавалися смішними; тепер, коли вже нічого не зміниш, він помітив, що багато про що можна було б сказати краще, ясніше і стисліше.

І ось увечері на брамі відбулися цілі збори, і перед тією ж самою Зоркою обговорювали його статтю. Головним супротивником виявився говіркій і войовничо настроений Херак, який на все дивився і все критикував з позицій ортодоксального соціалізму: Інші зрідка встравали в суперечку. А обидві вчительки мовчали, готовучи невидимий вінок переможцеві. Стикович боронився погано; по-перше, тому, що зараз і сам бачив багато слабких і нелогічних місць у своїй статті, хоча нізащо не визнав би це перед іншими; по-друге, тому, що його мутили спогади про сцену, яка відбулася сьогодні в брудній і душній шкільній кімнаті і здавалася йому зараз смішною і ганебною, хоч довго була предметом його найпалкіших мрій і найнастирливіших домагань (вродлива вчителька сиділа зараз тут і дивилася на нього сяючими очима). Він почував себе, наче боржник або злочинець, усе віддав би, щоб викреслити те, що трапилося сьогодні в школі, і щоб її зараз тут не було.

Через такий настрій Херак нагадував йому настирливу осу, від якої важко відігнатися. Йому здавалося, що він мусить відповідати не тільки за свою статтю, але й за те, що сталося сьогодні по обіді в школі. А найбільше йому хотілося бути далеко звідси, щоб спокійно думати про щось інше, тільки не про статтю і не про дівчину. Але самолюбство примушувало його боронитися.

Стикович цитував Цвіїча¹ і Штроссмайєра², а Херак — Каутського і Бебеля.

¹ Йован Цвіїч (1865—1927) — відомий сербський вчений, професор Белградського університету, географ та етнограф. Буржуазний націоналіст.

² Йосиф Штроссмайєр (1815—1905) — єпископ у Хорватії. Один з засновників Загребського університету та Сербської Академії наук в 1860 році. Ідеолог об'єднання всіх слов'янських народів.

— Ви ставите віз перед дишлем,— кричав Херак, аналізуючи статтю Стиковича.— З балканським селянином, який загруз у злиднях, ніде і ні за яких обставин не можна створити міцної й доброї державної формaciї. Тільки попереднє економічне визволення експлуатованих класів, селян та робітників, тобто переважної більшості народу, може створити реальні умови для формування самостійних держав. Це природний процес і шлях, яким треба йти, але ні в якому разі не навпаки. А тому і національне визволення, і об'єднання повинні здійснитися в дусі соціального визволення та відродження. В іншому разі станеться так, що селянин, робітник та дрібна буржуазія внесуть у нову державну формaciю, наче смертоносну заразу, свій пауперизм і рабську вдачу, а незчисленні експлуататори — своє паразитське, реакційне мислення та свої антигромадські інстинкти. А за таких умов не може бути ні міцної держави, ні путнього суспільства.

— Усе це чужоземна книжна мудрість, дорогий мій,— відповідав Стикович,— яка зникає перед піднесенням національних сил, в першу чергу — у сербів, а потім і в хорватів та словенців: усі вони прагнуть до єдиної мети. Події розвиваються не за передбаченнями німецьких теоретиків, а відповідно до глибокого сенсу нашої історії і нашого національного покликання. Соціальні питання на Балканах вирішуються у дусі заклику Кара-Георгія: «Хай кожний вб'є свого пана!» — шляхом національних рухів та війн. І все розвивається цілком логічно: від меншого до більшого, від регіонального та племінного до національного та державотворчого. Хіба наші перемоги біля Куманова та Брегалниці не є водночас найбільшими перемогами прогресивної думки та соціальної правди?

— Це ми ще побачимо,— зауважив Херак.

— Хто не бачить тепер, той ніколи не побачить. Ми віримо...

— Ви вірите, а ми не віримо ні в що, опріч реальних доказів та фактів,— відповів Херак.

— Хіба занепад Туреччини та послаблення Австро-Угорщини, що передвіщає її скору загибел, не є справжньою перемогою малих демократичних народів та пригнічених класів у їхній боротьбі за місце під сонцем? — продовжував Стикович свою думку.

— Коли б здійснення націоналістичних прагнень привело і до торжества соціальної справедливості, тоді б у країнах Західної Європи, які здебільшого досягли своїх національних ідеалів і в цьому відношенні задоволені, не було б більше ні великих соціальних проблем, ні рухів, ні конфліктів. А ми бачимо, що це не так, а навпаки.

— А я тобі знову скажу,— відповів трохи стомлено Стикович,— що без утворення самостійних держав на базі національної єдності й сучасних понять особистої та громадської свободи не може бути й мови про «соціальне визволення». Тому що, як сказав один француз, політика стойть на першому місці...

— Шлунок на першому місці,— зауважив Херак.

Тут втрутилися в суперечку й інші. Наївна студентська дискусія обернулася на юнацьку сварку, коли, перебиваючи один одного, говорили всі; але при першому ж жарті вона послабшала і потонула в сміху та криках.

Для Стиковича це була добра нагода, щоб припинити суперечку й замовкнути так, щоб це не сприймалось як поразка та відступ.

Після того, як Зорка та Загорка близько десятої години пішли додому в супроводі Велимира та Ранка, почали розходитися й інші. Нарешті залишилися тільки Стикович та Никола Гласинчанин.

Вони були ровесниками. Колись разом вступали до гімназії і разом жили в Сараєві. Знали один одного до дрібниць і саме тому не могли один одного по-справжньому ні оцінити, ні полюбити. З роками розходження в поглядах між ними природно збільшувалось і ставало боліснішим. Під час кожних канікул вони зустрічалися в місті, міряли один одного поглядами й нагадували нерозлучних друзів-ворогів. Тепер між ними стала ще й вродлива і ексцентрична вчителька Зорка; під час довгих місяців останньої зими вона здружилася з Гласинчанином, який і не приховував, і не міг приховати, що закоханий в неї. Він віддався цьому коханню з усім запалом, на який тільки здатні озлоблені й незадоволені своїм життям люди. Але, як тільки настали літні місяці й з'явилися студенти, вразливий Гласинчанин не міг не помітити тієї уваги, яку молода вчителька почала приділяти Стиковичу. Через це давня й завжди приховувана від людей неприязнь між ними останнім часом стала ще більшою. Під час цих канікул вони ще жодного разу не залишалися наодинці.

Тепер, коли вони випадково залишилися віч-на-віч, першою думкою в кожного з них було: як би чим скоріш розйтися без розмови, яка може бути лише неприємною. Але якась незрозуміла спонука, властива тільки молодості, не дала їм зробити того, що вони бажали. В цьому ніяковому становищі їм допоміг випадок, який, принаймні на деякий час, перервав гнітючу мовчанку.

У п'ятірі почулися голоси двох перехожих, які йшли поволі й зупинилися за рогом, біля самої брами. Стикович і Гласинчанин, які сиділи на лаві не могли їх бачити, так само як і ті не бачили їх. Але вони чули кожне слово, і ті голоси були їм добре знайомі. Це розмовляли їхні молодші товариши Тома Галус та Фехим Бахтияревич. Вони обидва трималися трохи осторонь від групи, до якої належала більшість студентів та гімназистів і яка щовечора збиралася на брамі навколо Стиковича та Херака. Галус хоч і був молодший за них, але як поет і проповідник націоналістичних ідей суперничав з Стиковичем, якого не любив і не цінував, а Бахтияревич взагалі був надзвичайно мовчазний, гонористий і замкнутий в собі, як справжній онук бега.

Тома Галус був стрункий, рум'янощокий і синьоокий юнак. Його батько, Албан Галус (*Alban von Gallus*), останній нащадок старого роду з Бургенланду, прибув у місто як урядовець відразу ж з початком окупації. Тут він прослужив двадцять років головним лісничим і тепер жив у місті на пенсії. Незабаром після приїзду він одружився тут з однією, що засиділася в дівках, дебелою вольовою брюнеткою, донькою першого серед купців Хаджі-Томи Станковича. У них народилося троє дітей: дві доньки та син; усі вони були охрещені в сербській церкві і вросли справжніми вишеградськими дітьми, онуками, гідними Хаджі-Томи. Старий Галус, високий і колись гарний чоловік, з благородною посмішкою та густим, зовсім сивим волоссям, давно став справжнім вишеградцем, «паном Альбо», про якого люди молодшого покоління не могли й подумати, що він — колишній чужинець і зайда. В нього були дві пристрасті, що ні кому не заважали,— полювання та люлька. У цілому повіті він мав давніх добрих приятелів по селях, як серед сербів, так і серед мусульман, з якими його пов'язувала мисливська пристрасть. Старий Галус повністю засвоїв звички своїх друзів, наче тут народився й виріс, зокрема манеру весело мовчати і спокійно

розвовляти, таку характерну для пристрасних курців та любителів полювання, лісу й життя на повітрі.

Молодий Галус цього року склав іспит на атестат зрілості в Сараєві і восени збирався поїхати до Відня продовжувати навчання. Щодо цього, то в них у сім'ї не було злагоди. Батько хотів, щоб син вивчав техніку або лісівництво, а сина приваблювала філософія. Хоч Тома Галус зовні скидався на батька, їхні прагнення були зовсім різні. Це був один з добрих, скромних і взірцевих у всіх відношеннях учнів, які дуже легко і наче мимохідъ засвоюють усі науки, а справжню і щиру увагу поза школою та її офіційною програмою присвячують своїм трохи примхливим і не завжди постійним душевним нахилам. Це учні ясного й простого серця, але неспокійного і допитливого розуму. Ім майже невідомі важкі небезпечні кризи плотського і чуттєвого життя, через які проходить стільки юнаків їхнього віку, проте вони важко знаходять задоволення духовних потреб і дуже часто залишаються на все життя освіченими, цікавими диваками без постійного заняття і взагалі без визначеного напрямку в житті. Як і кожна молода людина, що повинна не лише задовольняти вічні природні потреби молодості та дозрівання, але поряд з цим і віddавати данину течіям духовного життя, моді та звичаям свого часу, що тимчасово захоплюють молодь, Галус писав вірші і був активним членом революційних націоналістичних учнівських організацій. І разом з цим він п'ять років, як необов'язковий предмет, вивчав французьку мову, займався літературою і, особливо, філософією і з великою пристрастю і невтомно читав. В ті часи юнаки сараєвської гімназії читали, головним чином, видання великої і відомої німецької фірми Reclam's Universal-Bibliothek. Ці малі, дешеві, тоненькі томики в жовтих обкладинках з надзвичайно дрібним шрифтом були головною духовною поживою, доступною гімназистам того часу; з їх допомогою вони могли знайомитися не лише з німецькою літературою, а й з усіма визначними творами світової літератури в німецьких перекладах. З них Галус черпав свої знання німецьких модерних філософів, зокрема Ніцше та Штірнера¹, і на прогулянках уздовж

¹ Макс Штірнер (Каспар Шмідт, 1805—1856) — німецький філософ, теоретик егоїзму та індивідуалістичного анархізму.

Миляцької¹ міг вести про них нескінченні дискусії. Він говорив з якоюсь холодною й радісною пристрастю, зовсім не пов'язуючи свої знання з особистим життям, як це звагалі часто роблять юнаки. Тип такого передчасно дозрілого випускника, перевантаженого різногалузевими, але несистематизованими знаннями, не був рідкісний серед тодішніх гімназистів. Скромний юнак і хороший учень, Галус пізнавав свободу та невгамованість молодості лише в сміливості думок та в необмеженому захопленні читанням.

Фетим Бахтияревич був вишеградцем лише по матері, яка була з стародавнього роду Османагичів. Батько його походив з Рогатиці і займав там посаду судді. З самого малку він разом з матір'ю частину літніх канікул проводив у Вишеграді в своїх родичів. Це був стрункий, граційний, ніжний, але сильний юнак. В ньому все було пропорційно злагоджено і прилагоджено. Ніжний овал вasmaglogo обличчя, матова смуглява шкіра з переливами синяви, стримані й розмірені рухи; чорні очі з синюватими білками, з палким, без блиску поглядом; густі зрослі брови, вузенькі чорні вусики над гарними губами. Такі обличчя зустрічаються в чоловіків на персидських мініатюрах.

Він також цього літа склав іспити на атестат зрілості і тепер сподівався одержати державну стипендію, щоб вивчати східні мови у Відні.

Ці два юнаки продовжували раніше почату розмову про Бахтияревичів вибір факультету. Галус доводив йому, що помилиться, коли вибере сходознавство. Взагалі Галус говорив набагато більше й жвавіше за Бахтияревича, бо звик, щоб його слухали, і любив проповідувати; а Бахтияревич висловлювався коротко й стримано, як людина, що має своє власне переконання і не вважає за потрібне переконувати в цьому когось іншого. Галус, як більшість молодих і начитаних людей, говорив, смакуючи свої слова, образні вислови та порівняння, з нахилом до узагальнень, а Бахтияревич сухо, коротко й майже недбало.

Сховані в темряві, відхилившиесь на спинку кам'яної лави, Стикович і Гласинчанин мовчали, наче німо домовилися підслухати розмову двох друзів на мосту.

¹ М и ляцька — річка, притока Босни; протікає через Сараево.

Закінчуючи дискусію про навчання, Галус палко промовляєв:

— У цьому ви, мусульмани, сини бегів, часто помиляєтесь. Спантеличені новими часами, ви вже не відчуваєте повністю і по-справжньому свого місця в світі. Ваша любов до всього східного є лише сучасним проявом вашої «волі» до могутності, для вас східний спосіб життя та мислення найтісніше пов'язаний з суспільним та правовим порядком, що був основою вашого вікового панування. І це зрозуміло. Але це ні в якому разі не означає, що ви маєте хист до сходознавства як науки. Ви — східний народ, але помиляєтесь, коли думаете, що саме через це ви покликані бути вченими-орієнталістами. Ви взагалі не маєте ні покликання, ні справжнього нахилу до науки.

— Он як!

— Ні, не маєте. І коли я це стверджую, то в цьому нема нічого несправедливого або образливого. Навпаки. Ви єдині пани на цій землі або принаймні були ними; протягом століть ви розширяли, стверджували і захищали своє панування мечем і книгою, законами, вірою і армією. Це з вас створило тип воїна, правителя і власника, а люди цього класу ніде в світі не мають нахилу до абстрактних наук, залишаючи їх тим, хто нічого іншого не має і не може. Для вас існують юридичні та економічні науки, бо ви люди конкретного знання; такими є завжди і скрізь люди панівного класу.

— Отже, нам треба залишатися неосвіченими!

— Ні, це лише означає, що ви повинні залишатися тим, чим ви є, або, коли хочеш, тим, чим ви були; мусите, бо ніхто не може бути і тим, ким він є, і разом з тим своюю противлежністю.

— Таж ми сьогодні не панівний клас. Тепер ми всі рівні,— зауважив знову Бахтияревич з легкою іронією, у якій відчувалась і гіркота, і гордість.

— Звичайно, ви вже не пануете. Умови, які вас зробили тим, чим ви є, змінилися давно, але це не значить, що й ви можете змінитися з такою швидкістю. Це не перший і не останній випадок, коли певний суспільний клас втрачає свою базу й залишається таким, яким був. Умови життя змінюються, але клас людей залишається тим, чим він є, бо лише таким може існувати і таким зникнути.

Розмова двох невидних у темряві юнаків на хвилинку перервалась, пригашена мовчанкою Бахтияревича.

На ясному небі, над чорними горами, в глибині небосхилу з'явився дворогий щербатий місяць. Біла плита з турецьким написом раптом засяяла на високому мурі, наче якесь тъмянне освітлене вікно у синій пітьмі.

Бахтияревич щось говорив, але так тихо, що тільки окремі непов'язані й незрозумілі слова доходили до Стиковича та Гласинчанина. Розмова, як це завжди буває в юнацьких бесідах, у яких виникають сміливі й швидкі асоціації вже перейшла на іншу тему. Від вивчення східних мов друзі перейшли до напису на білій плиті, що була перед ними, і почали говорити про міст та про того, хто його збудував.

Галусів голос був сильніший і виразніший. Скориставшись з того, що Бахтияревич похвалив Мехмед-пашу Соколі і тодішніх турецьких правителів, які зводили подібні споруди, він почав жваво розвивати свої націоналістичні погляди на минуле і майбутнє народу, його культуру та цивілізацію. (Адже в гімназистських розмовах кожний стежив тільки за своєю думкою).

— Ти маєш рацію,— говорив Галус,— це мала бути геніальна людина. Він не перший і не останній чоловік нашої крові, який висунувся на службі в чужій державі. Ми дали сотні таких людей, державних діячів, полководців та митців Царградові, Риму і Відню. Сенс нашого народного об'єднання в одну велику і міцну, сучасну національну державу й полягає в тому, що тоді наші сили залишаться і розвиватимуться на своїй землі і будуть робити свій внесок у світову культуру під нашим іменем, а не з чужоземних центрів.

— А ти гадаєш, що ці «центри» виникли випадково і що можна утворювати нові, коли і де заманеться?

— Випадково чи ні, але зараз не в цьому суть питання; не те важливо, як вони виникли, а важливо те, що зараз вони ослабли, відізвіли й вироджуються і що мусять поступитися місцем перед іншими, новими центрами, через які зможуть безпосередньо виявити себе молоді, вільні народи, що виступають на арену історії.

— І ти гадаєш, що коли б Мехмед-паша Соколі залишився селянином там, у горах, в Соколовичах, він би зробився тим, ким він став і, поряд з іншим, збудував бідеї міст, на якому ми зараз розмовляємо?

— В ті часи, звичайно, ні. Але кінець кінцем Царградові не важко було зводити такі споруди, коли від нас, як і від багатьох інших підкорених народів, він забирає не лише майно й заробіток, але й наші найкращі сили і нашу найчистішу кров. Коли подумаемо про те, скільки від нас узяли протягом століть, то всі будови — це крихти, але якщо ми колись доб'ємося своєї народної волі та державної самостійності, тоді наші гроші і наша кров служитимуть лише нам і залишаться в нас. Усе це піде лише на піднесення національної культури, що носитиме наше ім'я і матиме на собі наш відбиток, і її метою буде щастя й добробут найширших верств нашого народу.

Бахтияревич мовчав, і це мовчання, наче найактивніший і найвиразніший опір, спонукувало Галуса говорити ще енергійніше та гостріше. Він, з властивою йому жвавістю, користуючись термінологією, що панувала тоді в молодіжній націоналістичній літературі, перераховував плани та завдання революційної молоді. Всі живі сили нації будуть пробуджені і введені в дію. Під їхніми ударами розпадеться в'язниця народів — австро-угорська монархія, як розпалася європейська Туреччина. Все антинаціональне, реакційне, що зараз обплутує, розділяє та присипляє національні сили, буде переможене і придушене. Все це може бути здійснене, бо нашим найкращим союзником є дух часу, в який ми живемо, бо з нами також сили інших малих і пригноблених народів. Сучасний націоналізм тріумфуватиме над релігійними відмінами та застарілими забобонами і визволить народ від іноземних антинародних впливів та чужоземної експлуатації. І тоді народиться національна держава.

Після цього Галус описав всі переваги та позитивні якості цієї нової національної держави, яка навколо Сербії, наче навколо П'емонту, згуртує всіх південних слов'ян на основі повної племінної рівноправності, релігійної толерантності та громадянської рівності. Сміливі слова неясного змісту мішалися в його мові з виразами, що точно визначали потреби сучасного життя; найглибші прагнення народу, які дуже часто так і залишаються нездійсненими, збігалися з виправданими й досяжними потребами повсякденної дійсності; великі істини, що дозривають протягом поколінь, але які тільки молодь може спершу відчути й сміливо висловити, з вічними ілюзіями, що ніколи не згасають, але й ніколи не спрваджуються, бо

одне покоління молоді передає їх наступному, наче якийсь міфічний смолоскип. У словах юнака було, звичайно, чимало тверджень, які не могли б витримати критики дійсності, і багато передумов, які, можливо, не витримали б вицювання, але в них був свіжий подих, дорогоцінні соки, якими живе й омолажується дерево людства.

Бахтияревич мовчав.

— Побачиш, Фехиме,— запевняв свого друга захоплений Галус, начеб це мало здійснитися цієї ж ночі або наступного дня,— побачиш, ми створимо державу, яка буде найдорогоціннішим внеском у поступ людства, в якій кожне зусилля буде благословенне, кожна жертва свята, кожна думка самостійна й висловлена нашим словом, а кожне діло — з печаттю нашого імені. Те, що ми тоді створимо, буде продуктом нашої вільної праці, виразом нашого народного генія, ділами, порівняно з якими все, що було зроблено протягом століть чужого панування, здаватиметься нікчемними іграшками. Над широкими річками та над глибокими прірвами побудуємо нові мости, більші і кращі ніж досі, і не для того, щоб вони зв'язували чужі центри з підкореними окраїнами, а для того, щоб єднали наші краї між собою і нашу державу з усім іншим світом. Адже немає більше сумніву, що нам судилося те, до чого прагнули всі попередні покоління: держава, народжена в свободі, заснована на правді,— наче частка божого задуму, здійсненого на землі.

Бахтияревич мовчав. І Галусів голос почав спадати. В міру того, як його слова ставали значимішими, його голос звучав дедалі тихіше, стриманіше, переходитив у сильний і пристрасний шепт, поки, нарешті, зовсім не розтаяв у великій нічній тиші. Зараз мовчали обидва юнаки. Ale важке і вперте мовчання Бахтияревича, відчутине і реальне, наче глухий мур у пітьмі, вагою свого існування категорично заперечувало все те, що говорив Галус, і відкривало свій німий, але ясний і незмінний зміст.

«Підвалини світу, основи життя й людських стосунків — ствержені на віки. Це не означає, що вони не змінюються, але, порівняно з тривалістю людського віку, вони здаються вічними. Співвідношення між їх тривалістю та людським віком таке саме, як співвідношення між бурхливою, неспокійною та швидкою поверхнею річки і її постійним твердим річищем, яке змінюється поволі й непомітно. Навіть сама думка про зміну тих «цен-

трів» — нездорова і нездійсненна. Це подібне до того, якби хтось побажав змінити джерела великих річок та пересунути основи гір. Бажання раптових змін і думки про їх силуване здійснення з'являються часто серед людей, наче пошесті, і особливо запалюють голови молоді; біда тільки в тому, що ці голови не думають як слід, нічого не досягають і, звичайно, не тримаються довго на плечах. Бо не людське бажання розпоряджається і керує справами світу. Бажання, наче той вітер, який переносить курячу з одного місця на інше, інколи затьмарює нею весь обрій, але поступово вщухає, спадає і залишає після себе незмінною вічну картину світу. Тривалі діла на землі здійснюються за божою волею, а людина тільки її сліпє і покірливе знаряддя. Діло, що народжується за людським бажанням, або не доживає до свого здійснення, або не триває довго; у всякому разі не приносить добра. Всі ці палкі бажання і сміливі промови під нічним небом на брамі, по суті, нічого не змінять; вони промайнують над великим і непорушним світом і зникнуть там, де вщухають усі бажання та вітри. А справжні великі люди й споруди виникають і виникатимуть там, де їм відведено місце божим промислом, незалежно від пустих минуших бажань та людської суєти».

Але Бахтияревич не промовив жодного з цих слів. Ті, хто, як цей мусульманський юнак, онук бега, носить свою філософію в своїй крові, живуть і вмирають з нею, але не вміють її висловити і не відчувають у цьому потреби.

Після довгої мовчанки Стикович і Гласинчанин побачили тільки, як хтось із цих двох друзів, що сиділи за муром, кинув докурену цигарку, і вона, наче світлячок, прокреслила велике півколо, падаючи з моста в Дрину. В той же час чути було, як вони мовчки, повільним кроком пішли в напрямі ринку. Разом з ними швидко зникали й затихали звуки їхніх кроків.

Залишившись знову наодинці, Стикович та Гласинчанин опам'ятались і подивились один на одного, наче тільки тепер зустрілися.

Юнаки в блідому місячному сяйві і фосфоричному блиску цигарок, при химерній грі світла і тіней на їхніх обличчях, здавалися значно старшими, ніж були насправді. Обидва збентежені. Причини різні, але збентеженість однакова. В обох те саме бажання: встати і піти додому.

Але вони відчували себе ніби прикутими до кам'яної лави, ще теплої від сонячного дня. Суперечка двох молодших друзів, при якій вони випадково були присутні, могла бути для суперників зручним приводом, щоб відкласти свою остаточну розмову. Однак цього вже не можна було уникнути.

— Ти чув Херака та його аргументацію? — почав першим Стикович, повертаючись до своєї вечірньої дискусії, але одразу відчув у цьому свою слабкість.

Гласинчанин, який знову відчув тимчасову перевагу свого становища судді, відповів не зразу.

— Ну, скажи,— продовжував нетерпляче Стикович,— як можна говорити день у день про класову боротьбу і вихвалювати дрібні справи, коли кожній нашій людині ясно, що національне об'єднання і визволення, здійснені революційними засобами,— найважливіші завдання суспільства! Адже це смішно!

У голосі Стиковича відчувалося запитання і виклик на розмову. Але Гласинчанин знову не відповів. У тиші цього зловісного і неприємного мовчання до них долинула музика, що зазвучала в офіцерському казино на березі. Вікна на першому поверсі були освітлені й широко відчинені. У супроводі рояля звучала скрипка. Це грав військовий лікар, *Regimentsarzt*, д-р Балаш, а акомпанувала йому дружина коменданта гарнізону полковника Бауера. (Вони розучували другу частину сонати Шуберта для рояля та скрипки. Почали добре й злагоджено, але раніше, ніж дійшли до половини, рояль забіг уперед. Скрипка замовкла. Після короткої паузи, під час якої, мабуть, обговорювали це спірне місце, почали повторювати знову). Вони майже щоденно так вправлялися і грали до пізньої ночі, поки полковник у сусідній кімнаті грав свої нескінчені партії преферансу або куняв за чаркою мостарського вина із своєю швабською цигаркою, а молодші офіцери пускали дотепи між собою про закоханих музикантів.

І справді, вже кілька місяців між пані Бауер і молодим лікарем існують якісь незрозумілі стосунки. Справжній характер їхніх взаємин не могли визначити навіть найдотепніші офіцери. Одні, посміхаючись, твердили, що це чисто духовний зв'язок, а інші подейкували, що в цьому частково бере участь і плоть. А вони завжди були разом, користуючись батьківською поблажливістю полковника,

добродушного чоловіка, дуже отушілого від служби, віку, вина та тютюну. Все місто знало цю пару, хоча офіцерське товариство і жило відокремленим життям, без будь-яких зв'язків не лише з місцевим населенням та городянами, але навіть з приїжджими чиновниками. При вході в офіцерський парк, з круглими і зірчастими клумбами, засадженими рідкісними квітами, висіло оголошення, на якому було написано, що собакам та цивільному населенню вхід заборонений. Їхні розваги та бали були недоступні для тих, хто не носив мундирів. Офіцерське життя було по-справжньому життям великої замкнutoї касти, яка оберігала свою винятковість, наче найважливішу частину своєї сили, і під близкую та застиглою зовнішністю приховувала в собі все, що взагалі дас людям життя: багатство і злидні, радості й прикроці.

Але є речі, які не можуть залишатися прихованими і які виходять за будь-які найкрутіші рамки і переходят усякі найсуровіші межі. («Є три речі, які не можна приховати,— говорили османлії¹,— а саме: любов, кашель та біdnість»). Так трапилось і з цими закоханими. Не було в місті ні старої людини, ні дитини, ні жінки, ні чоловіка, які б не натрапляли на них під час їхніх прогулянок, коли, заглиблені в свої розмови, зовсім сліпі й глухі до всього навколо себе, проходили вони безлюдними стежками в околицях міста. Чабани звикли їх бачити разом, як звикають бачити навесні, в травні, на придорожньому листі з'єднаних одну з одною комах. Їх зустрічали скрізь і в будь-який час дня: біля Дрини, Рзаву, руїн старого замку, на шляху, що веде з міста, поблизу Стражишта. Адже для закоханих час завжди летить швидко і жодна стежка не здається їм надто довгою. Вони їздили і верхи, і в легкій колясці, але найбільше ходили пішки, і саме тим кроком, яким ходять двоє людей, які існують тільки одне для одного, тою характерною хodoю, яка сама вже свідчить, що їм на світі байдуже до всього, крім того, що вони мають сказати одне одному.

Він був помадярений словак, син чиновника, біdnяк, який вивчився за рахунок держави, молодий, музично обдарований, гордий, надто чутливий, особливо щодо свого походження, яке заважало йому вважати себе повністю

¹ Османлії — корінні турки, що протиставляються місцевому потуреченному населенню.

рівноправним з офіцерами німцями або угорцями з відомих та багатих сімей.

Пані Бауер була жінкою років під сорок, на вісім років старша за нього. Висока, білява, вже трохи змarnіла, але з сніжно-білою рум'яною шкірою, з великими сяючими синіми очима, вона нагадувала зовнішністю та поставою портрети королев, які так зачаровують молодих дівчат.

У кожного з них були свої особисті, справжні або уявні, але глибокі причини для незадоволення життям. А крім того мали вони й одну значну спільну причину: обоє почували себе нещасними вигнанцями в цьому місті й товаристві офіцерів, здебільшого пустоголових та нікчемних людей. Тому вони обоє й трималися вкупі, наче потерпілі з розбитого корабля. Захопившись одне одним, вони шукали забуття в довгих розмовах або так, як зараз, у музіці.

Такою була та невидима пара, музика якої порушувала гнітюче мовчання, що запало між двома юнаками.

Раптом ця музика, що розливалася в нічній тиші, знову втратила ритм і на якийсь час змовкла. Тоді Гласинчанин проговорив якимось дерев'яним голосом, відповідаючи на останні слова Стиковича.

— Смішно? Еге ж, чесно кажучи, в тій дискусії багато смішного.

Стикович відразу вийняв цигарку з рота, а Гласинчанин тим часом поволі й чітко викладав свою думку, яка, очевидно, вже давно його мутила.

— Я уважно слухаю всі ці дискусії — і ваші, й інших освічених людей міста; читаю газети і журнали. І чим більше слухаю, тим твердіше переконуюсь у тому, що більшість цих усних та письмових дискусій не має ніякого зв'язку з життям, з його справжніми потребами та проблемами. Адже життя, справжнє життя я спостерігаю зовсім зблизька, придивляюсь до життя інших, відчуваю його на собі. Можливо, я помиллююсь і не вмію добре висловитись, але дедалі частіше приходжу до думки, що технічний поступ та відносний мир викликали в світі свого роду затишня, створили штучну й нереальну атмосферу, що дозволяє класові так званих інтелігентів займатися потішною й пустою грою в ідеї, в «погляди на життя та світ». Це свого роду скляна духовна оранжерея з штучним кліматом та екзотичною флорою, але без

жодного зв'язку з землею, з справжнім і твердим ґрунтом, на якому рухаються маси живих людей. Ви гадаєте, що розмірковуєте про долю цих мас та про їх залучення до боротьби за досягнення вищих цілей, які ви перед ними ставите, а насправді коліщата, що обертаються в ваших головах, не мають ніякого зв'язку з життям мас і з життям взагалі. І от саме тут ваша забава стає, або принаймні може стати, небезпечною і для інших, і для вас самих.

Гласинчанин замовк. Стикович настільки був вражений цим довгим і продуманим викладом, що й не думав спиняти його або відповідати. Тільки, коли почув слово «небезпечний», він іронічно махнув рукою. Це роздратувало Гласинчанина, і він ще жвавіше вів далі:

— Коли вас слухаєш, їй-богу, можна подумати, що всі питання вже щасливо розв'язано, всі небезпеки навіки усунено, всі шляхи вирівняно й відкрито, залишається тільки рушити ними. А насправді ж нічого не вирішено, і нелегко це вирішити, і немає надії на повне розв'язання; все таке тяжке, заплутане, все дорого коштує і пов'язане з непомірно великим ризиком; немає в житті і натяку, що спровадяться сміливі надії Херака і здійснятися твої широкі плани. Людина вічно мучиться й ніколи не має того, що їй потрібно, а тим більш — того, що бажає. А такі теорії, як ваші, задовольняють лише споконвічний нахил людини до розваг, тішать їхнє марнославство. Ви обманюєте і себе, і інших. Це правда, принаймні так мені здається.

— Не, це не так. Порівняй тільки різні історичні епохи і ти побачиш так званий поступ і сенс людської боротьби, а разом з тим і «теорії», що спрямовують цю боротьбу.

Гласинчанин відразу подумав, що це натяк на перерване його навчання, і, як завжди в такому випадку, відчув, як усе в ньому всередині затремтіло.

- Я не вивчаю історію... — почав він.
- От бачиш, а коли б ти вивчав, то побачив...
- Але ж і ти її не вивчаєш.
- Як? Тобто... теє... їй-богу, вивчаю.
- Разом з природничими науками? — голос Гласинчанина дрижав від зlostі.

Стикович на мить зніяковів, а тоді заговорив якимось мертвим голосом:

— Еге ж, бо коли хочеш знати, саме так і є: поряд з природничими науками, я займаюсь і політичними, і історичними, і соціальними питаннями.

— Добре, коли встигаєш. Тому що, наскільки я знаю, ти одночасно і промовець, і агітатор, і поет, і коханець.

Стикович неприродно засміявся. Як щось далеке, але болісне, промайнув у його голові спогад про випадок, що трапився сьогодні пополудні у захаращеному партами класі, і він тільки тепер згадав, що Гласинчанин і Зорка до його приїзду в містечко задивлялись одне на одного. Людина, яка не любить, не здатна відчути ні величі чужої любові, ні сили ревнощів, ні небезпеки, що криється в них.

І розмова юнаків швидко перейшла в особисту жовчну сварку, що загрожувала вибухнути з самого початку. Вони не уникали її, наче молоді тварини, що легко заводять між собою шалені й грубі забави.

— Хто я й чим займаюсь, це кінець кінцем нікого не стосується. Я не питаю тебе про твої куби й колоди.

Неприємне почуття, що його Гласинчанин завжди відчував, коли нагадували йому про його становище, зараз було особливо болісним.

— Облиш ти мої куби! Я з них живу, але не залишаюсь до них, не обманую нікого й не спокушаю.

— А кого я спокушаю? — виказав себе Стикович.

— Кожного, чи тобто кожну, яка дастесь спокусити.

— Це неправда!

— Ні, правда. І сам знаєш, що це правда. Коли вже ти мене потяг за язик, я тобі все скажу.

— Я не цікавий.

— Однак я все тобі скажу, бо й перестрибуочи цілий день з колоди на колоду, людина може дечого навчитися, дещо побачити, зрозуміти й відчути. Я хочу викласти, що я думаю про твої численні заняття, здібності та сміливі теорії, а також про твої вірші й твої кохання.

Стикович зробив такий рух, наче хотів підвестись, але залишився на місці. Рояль та скрипка вже давно знову грали (третю мажорну частину сонати), і звуки музики тонули в нічному шумі річки.

— Спасибі, я чув про це від інших, розумніших за тебе.

— Ні, ні. Інші або не знають тебе, або брешуть, або думають так само, як і я, але мовчать. Всі твої теорії, всі твої численні духовні інтереси, як і твое кохання й дружба,— все це йде від твоєї амбіції, а твоя амбіція фальшива

й нездорова, бо походить від твого честолюбства і тільки від нього.

— Ха-ха!

— Точно. І та націоналістична ідея, яку ти зараз так палко проповідуеш — це тільки особлива форма честолюбства. Адже ти нездатний любити ні свою матір, ні своїх сестер, ні рідного брата, а тим більше ідею. Ти міг би бути добрим, щедрим, самовідданим тільки з честолюбства, бо воно — та головна сила, що рухає тобою, твоя єдина святыня, єдине, що ти любиш більш ніж самого себе. Той, хто тебе не знає, може легко опшукатися, бачачи твою діяльність і твій запал, твою показну відданість націоналістичному ідеалові, науці, поезії або якісь благородній меті. Але честолюбство не дозволяє тобі довго служити одній справі і триматися чогось одного. Все, що не стоється твого «я», — чуже для тебе й далеке, ради нього ти не захочеш і не зможеш навіть пальцем поворухнути. Ти не зрадиш лише свого марнославства, бо ти його раб. Ти й сам не відаєш, наскільки ти честолюбний. Я тебе добре розкусив і знаю, яка ти потворна людина.

Стикович нічого не відповідав. Спершу він був приголомшений переконливими й пристрасними словами свого товариша, який раптом постав перед ним у несподіваній ролі і в новому світлі. Але далі в'їдлива, розмірена, задирлива мова, що спочатку ображала, зацікавила Стиковича, стала навіть приємною. Правда, окремі слова зачіпали його за живе і завдавали болю, але взагалі все це гостре й глибоке проникнення в його вдачу лестило йому і своєрідно подобалось. Адже сказати молодику, такому, як Стикович, що він потвора, це значить полоскоти його самолюбство. І справді, йому хотілося, щоб Гласинчанин далі копався в його душі, яскраво освітлював його справжню особистість, бо він знаходив у цьому ще один доказ своєї винятковості та вищості. Його застиглий погляд вп'явся в тарих, що білів в місячному сяйві з протилежного боку моста, на тлі червонуватого каміння. Нерухомо дивився він на незрозумілий турецький напис, наче в ньому читав і відгадував справжній, глибший сенс того, що про нього гостро й розумно говорив його розлючений товариш.

— Тобі ні до чого немає діла, ти по-справжньому не можеш ні любити, ні ненавидіти, бо ці почуття незнайомі тим, хто не може хоч на хвилину забути себе, перемогти своє честолюбство. А ти саме такий, бо немає справи, за-

ради якої ти пішов би на це, навіть коли б міг. Чуже горе не зачіпає тебе, не засмучує; та, ѹ твоє власне дошкуляє тобі лише тоді, коли воно стосується твого честолюбства. Ти нічого не прагнеш і нічому не радієш. Ти навіть не заздрісний, але не з доброти, а від безмежного egoїзму, бо не помічаєш ні чужого щастя, ні чужого нещастя. Тебе нішо не може зворушити або зачепити. Ти не зупинишся ні перед чим, але не тому, ѹ ти хоробрий, а тому, ѹ ти не визнаєш ні кровних зв'язків, ні природних доводів, ні бога, ні світу, ні роду, ні друга. Ти не цінуєш навіть своїх вроджених здібностей. Замість совісті в тебе може заговорити лише зачеплене честолюбство, бо тільки воно керує тобою й диктує твої вчинки.

— Скажи, ѹ ти Зоркою дорікаєш? — спитав раптом Стикович.

— Як хочеш, то поговоримо ѹ про неї. До Зорки тобі немає ніякого діла, аж ністілочки. Твоя слабість саме і полягає в тому, ѹ ти зупиняєшся і затримуєшся перед чим завгодно, ѹ випадково ѹ тимчасово трацлюєшся на твоєму шляху і лестить твоєму честолюбству. Ти зманюєш сиріт, розгублених і недосвідчених учительок, так само, як пишеш статті та вірші, виголошуєш промови і повчання. Ти ще нею повністю не оволодів, а вона вже обтяжує тебе, бо вже твоє честолюбство жадібно шукає нових успіхів. У цьому твоє ѹ прокляття, ѹ ти ніде не можеш зупинитись і ніколи не можеш насититись та вдовольнитися. Ти все підпорядковуєш своєму честолюбству — ти ѹого перший раб і найбільший мученик. Можливо, ти ѹ досягнеш великої слави і великих успіхів, більших за перемогу над наївною дівчиною, але ні в чому ти не знайдеш вдоволення, бо твоє честолюбство буде тебе підхлюстувати ѹ далі: адже воно поглинає найбільші успіхи, забуває їх відразу, зате кожну найменшу невдачу та образу запам'ятовує навіки. А коли воно все поглине, зламає, опаскудить, принизить, розжене і знищить навколо себе, тоді ти опинишся в пустелі і залишишся сам, віч-на-віч зі своїм честолюбством, і тобі нічого буде йому запропонувати, і тоді ти жертиш сам себе, але ѹ де тобі не допоможе, бо твоє честолюбство, ѹ звикло до кращої поживи, знектує тобою, як поживою, і відкине геть. Таким ти є, хоч і здаєшся багатьом іншим і сам про себе іншої думки. Але я тебе знаю.

Гласинчанин раптом замовкі.

На брамі вже відчувалася свіжість ночі й панувала тиша, яку порушував лише невгамовний плескіт води. Навіть не помітили, коли й музика на березі змовкла. Обидва хлопці, захоплені своїми думками, як тільки можуть захоплюватися юнаки, зовсім забули, де вони і що роблять. Ревнівий і нещасний приймальник лісу висловив те, про що стільки разів пристрасно, глибоко і схвилювано думав, але для чого ніколи не міг знайти відповідних слів і виразвів; тепер він говорив легко і красномовно, з почуттям гіркоти, але захоплено. А Стикович слухав його непорушно, задивившись на білу плиту з написом, наче на екран кіно, його зачіпало кожне слово і кожен закид, але в тому, що йому говорив невидимий у темряві товариш, не вбачав ні образи, ні небезпеки. Навпаки, йому здавалося, що з кожним словом Гласинчанина в нього виростають крила, і він нечутно, але швидко і сміливо летить високо над землею, над усіма людьми, їхніми стосунками, законами й почуттями, гордий і великий, щасливий або схожий на щасливого,— летить над усім. І цей голос і слова суперника, мов плескіт води і шум невидимого нікчемного світу, що лежить десь глибоко під ним, йому байдужі: хай що хочуть, те думають і говорять про нього — він, Стикович, мов птах, ширяє високо в просторі.

Мовчання, що запало, обох їх наче пробудило. Вони не сміли глянути один на одного. Бог знає, до чого привела б ця сварка, коли б на мосту не з'явилися якісь п'яні, що, безладно співаючи й голосно вигукуючи, йшли від базару. Особливо вирізнявся серед них один, що зривистим високим тенором співав старовинну пісню:

Ти і мудра, і вродлива,
Славна Фато, дочка Авд-аги!

Вони впізнали голоси кількох молодих торговців та купецьких синків. Одні йшли рівно і легко, інші хитались і спотикалися. З голосних жартів можна було зрозуміти, що вони йдуть «з-під тополь».

Під час попередньої розповіді ми забули згадати ще про одну новину в місті. (Ви, певно, помітили, як легко людина забуває сказати те, про що не любить говорити).

Ще понад п'ятнадцять років тому, до початку будівництва залізниці, оселився в Вишеграді якийсь угорець

Тердик з дружиною Юлкою, яка говорила по-сербському, бо була родом з Нового Саду. Відразу стало відомо, що вони приїхали з наміром відкрити в місті такий заклад, для якого народ не мав назви. І відкрили його на околиці міста, під високими тополями, біля піdnіжжя Стражишта, в старому бегівському будинку, наново перебудованому.

Це був ганебний заклад у місті. В цьому будинку цілий день вікна були позавішувані. А коли смеркало, над входом запалювали білий карбідний ліхтар, і він горів цілу ніч. З першого поверху долинали пісні і звуки фігармонії. Серед юнаків і розпусних старших людей стали відомі й імена дівчат, що їх привіз Тердик для свого закладу. Спочатку їх було чотири: Ірма, Ілона, Фріда та Аранка.

Кожної п'ятниці можна було бачити, як «Юлчині дівчата» на двох фіакрах їздили в лікарню на щотижневий огляд. Вони були напудрені, нарум'янені, з квітами на капелюшках та з довгими парасолями, з яких звисали мереживні волани. Коли проїжджали ці фіакри, міські жінки примушували своїх дочок відвертатись і самі відвертали голови із змішаними почуттями огиди, сорому і жалю.

Коли розпочалися роботи на залізниці і збільшився приплив грошей та робітників, дівчат побільшало. Тердик біля старого турецького будинку збудував уже «за планом» нову кам'яницю з дахом з червоної черепиці, яку видно було здалека. Тут були три відділення: загальна зала, «Extra Zimmer» та «Offiziers-Salon»¹. Кожне з цих віддіlenь призначалось для різних гостей і мало свої ціни. Тут, «під тополями», як називали городяни це місце, тепер могли залишити свої успадковані або придбані гроші сини та онуки тих, хто колись пив у шинку Зарії або пізніше у Лотики. Тут відбувалися найбільші комедії, найгаласливіші бійки, відчайдушні пиятики і сентиментальні драми. Цей заклад був причиною багатьох особистих і сімейних нещасть у місті.

Проводирим цього п'яного товариства, що провело півночі «під тополями» і тепер прийшло прохолодитися на брамі, був якийсь Никола Пецикоза, недалекий розумом, але веселий юнак, якого обпоювали синки багатих купців, щоб потім кепкувати з нього.

¹ Офіцерський салон (*n.f.m.*).

Раніше ніж підійти до брами, гультяї зупинилися біля поруччя. Чути було п'яну і голосну суперечку. Никола Пецикоза бився об заклад на два літри вина, що пройде по кам'яному поруччю через увесь міст. Заклад був прийнятий, і юнак, вилізши на поруччя і розпростерши руки, почав переставляти ногу за ногою, наче сновида. Коли дійшов до брами, він побачив двох юнаків, але не сказав їм нічого, і, наспівуючи щось, п'яний, продовжував свою небезпечну путь, а веселе товариство йшло слідом за ним. Його довга тінь при тъмяному місячному сяйві рухалась по мосту, переламуючись на протилежних поручнях.

Пройшла ковз юнаків і решта п'яної компанії, щось безперервно й безглуздо вигукуючи. Хлопці підвелися і, не прощаючись, пішли кожний собі окремо додому.

Гласинчанин зник у пітьмі на лівому березі Дрини, де проходив шлях до його хати, вгору на Околиште. Стикович вирушив повільним кроком у протилежний бік, до ринку. Він ішов тихо й нерішуче, йому не хотілося залишати це місце, де було світліше й свіжіше, ніж у місті. Зупинився біля поруччя моста. Відчув потребу вхопитися за що-небудь або на що-небудь спретись.

Місяць заходив за Видову гору. Спершись на кам'яне поруччя з самого краю моста, юнак довго дивився на великі тіні та поодинокі вогники свого рідного міста, начебто його бачив уперше. В офіцерському казино світилося тільки два вікна. Музики більше не було чути. Там, мабуть, оті двоє нещасних людей, лікар та полковниця, розмовляли про музику, про любов та про свою особисту долю, що не дає їм змоги ні жити окремо, ні обратися.

З місяця, на якому стояв Стикович, було видно ще одне освітлене вікно — в готелі Лотики. Юнак дивився на освітлені вікна по обидва боки моста, наче звідти чогось чекав. Він був утомлений і засмучений. Небезпечна прогулянка цього навіженого Пецикози раптом нагадала йому один випадок з раннього дитинства, коли, йдучи до школи, він побачив в імлі зимового ранку, як незgrabний Чоркан витанцювував на цих самих поруччях. А кожен спогад про дитинство навіював йому сум і неспокій. Почекуття згубної, але гордої величі і високого зльоту над усім, породжене палкими і гострими словами Гласинчанина, тепер зникло. Йому здавалося, наче він раптом опустився зі своїх високостей і зараз, як і всі інші, ледве повзе по похмурій землі. Стиковича мучила також згадка про

те, що було сьогодні в нього з учителькою і чого б не мало бути (наче це зробив хтось інший від його імені!) Згадав він свою статтю в журналі, яка йому здавалася і слабкою, і повною недоречностей (наче її хтось інший і проти його волі написав і під нею поставив його ім'я!), і довгу промову Гласинчанина, у якій раптом відчув повно злості, зневисті, кровних образ та справжньої небезпеки.

По його тілу пройшов дрож від неспокою і ранкової прохолоди, що йшла від річки. Коли отямився, то помітив, що світло в обох вікнах казино вже погасло. З будинку виходили останні гости. На темному майдані бряжчали довгі шаблі, і чути було голосну і вишукану розмову. Тоді юнак важко відірвався від муру і, подивившись ще раз на освітлене вікно готелю, на це останнє світло заснуваного міста, вирушив повільним кроком до своєї убогої хати, вгору на Майдан.

XX

Єдине невеличке освітлене віконце в готелі, що залишалось цієї ночі останньою ознакою діяльності міста, було на другому поверсі, де містилася кімната Лотики. Там і зараз за своїм, заваленим паперами, столом сиділа Лотика — так само, як і колись, понад двадцять років тому, коли вона приходила сюди, щоб хоч на хвилину відпочити від гамору в кав'янрі. Тільки тепер вже внизу і тихо, й темно...

Ще близько десятої години Лотика пішла в свою кімнату і почала готоватися до сну. Перш ніж лягти, вона підійшла до вікна, щоб раз вдихнути свіжого річкового повітря і кинула погляд на невиразно освітлену місяцем крайню арку моста, цей єдиний краєвид, що відкривався з її віконця. І, згадавши про якийсь старий рахунок, сіла за столик, щоб його знайти. Та коли почала переглядати свої рахунки, так захопилася, що забула про час та сон і просиділа за столом години зо дві.

Вже давно минула північ, а Лотика, заглибившись в роботу, додавала одну цифру до другої й перегортала аркушік за аркушіком.

Вона втомилася. Вдень, за роботою та за розмовами, Лотика ще була жвава й спритна, але вночі, коли залишалася сама, то відчувала тягар своїх років і втоми. Вона помітно постарішала. Від її колишньої краси залишилися тільки сліди. Схудла, лице посіріло, волосся втрати-

ло блиск і повипадало на тімені, а зуби, колись такі білі й міцні, порідшали й пожовкli. Погляд чорних, ще близкучих очей був суворий, а інколи сумний.

Лотика була зморена, але не благословеною й солодкою втому від великої роботи та багатих заробітків, що примушували її колись шукати в цій кімнаті перепочинку. Надійшла старість та лихі часи.

Вона не могла б цього як слід усвідомити і висловити словами, але відчувала на кожному кроці, що часи стали гіршими, принаймні для тих, хто турбується про свої прибутки й родину. Коли вона тридцять років тому приїхала в Боснію й почала працювати, життя було значно простішим. Усі діяли, які вона: дбали про свою роботу й сім'ю. Кожний був на своєму місці і кожному вистачало місця. Над усіма був єдиний твердий порядок і єдиний суворий закон. Таким здавався Лотиці світ. А зараз все зрушило й перемішалося. Тепер люди розділились і відокремились, до того ж, як їй здається, без жодної перспективи, порядку й видимого сенсу. Закон прибутків та збитків, цей дивний закон, що завжди керував людськими вчинками, раптом ніби втратив свою силу — останнім часом багато говорять та пишуть про справи, які, на її думку, не мають жодної мети, ані сенсу, і які приносять лише труднощі та збитки. Життя ламається, заплутується, розсипається. Взагалі, складається враження, ніби сучасне покоління цікавиться більше поняттями про життя, ніж самим життям. Це безглуздо й зовсім незрозуміло для неї, але це так. Вартість життя падає, все зводиться до одних слів. Це Лотика ясно бачить і відчуває на кожному кроці.

Діла, які колись на її очах жваво посувалися вперед, наче стадо веселих ягнят, тепер лежали мертві й важкі, наче великі надгробки на єврейському кладовищі. Вже десять років, як готель дає мало прибутку. Ліс навколо міста вирубано, і лісоруби посугаються все далі й далі, а разом з ними — найкращі відвідувачі готелю. Нахабний і безсоромний селюк Тердик відкрив свій будинок «під тополями» й переманив до себе багатьох гостей Лотики, легко й одразу пропонуючи їм те, чого в її готелі вони ніколи не могли дістати ні за які гроші. Лотика довго боролася з цією нечесною й ганебною конкуренцією, твердила, що настали тепер часи, коли немає більше ні закону, ні порядку, ні можливості чесно заробляти на

хліб. Одного разу з досади вона — це було ще напочатку — назвала Тердика «звідником». Він подав до суду, і Лотиці присудили заплатити штраф за образу честі. Вона й зараз не називає його інакше, тільки з оглядкою. У новому офіцерському казино є свій ресторан, свій льох з добрими напоями і свої кімнати для ночівлі, де зупиняються знатні подорожні. Густав — похмурий і непомітний, але вмілий і вірний Густав, — після стількох років покинув її готель і відкрив на ринку, в найлюднішому місті, кав'янню і обернувся із служника на безцеремонного конкурента. Співочі товариства та різні читальні, що, як ми бачили, з'явилися останнім часом у місті, також мали свої кав'янні й приваблювали багатьох відвідувачів.

Немає колишнього пожвавлення ні у великій залі, а тим більше в Extra Zimmer. Тут тепер снідав дехто з неодружених урядовців, читав газети та пив каву. Шодня опівдні завертав сюди Алі-бег Пашич, мовчазний і палкий друг Лотичної молодості. Він і тепер був стриманий і обережний у словах та рухах, охайно й дбайливо одягнений, але зовсім посивів та обважнів. Уже багато років йому подавали каву з сахарином, бо він хворів на діабет. Він спокійно покурював і, за свою звичкою, мовчки слухав Лотику. А коли наставав визначений час, так само повагом і мовчки підводився і йшов додому в Цирнчу.

Шодня бував у готелі також сусіда Лотики — господар Павле Ранкович. Він давно не носить національного вбрання, а «тісне» міське, зберігши тільки пласкувату червону феску. На ньому завжди була накрохмалена сорочка, з твердим комірцем та круглими манжетами, завжди списаними цифрами та розрахунками. Ранкович уже давно зробився одним із перших людей у Вишеграді. Його становище тепер було надійним і сталим, але й він мав свої турботи й труднощі. Його так само, як і всіх старих та багатих людей, бентежили нові часи й бурхлива навала нових ідей та нові форми життя, мислення й ви-словлювання. Для нього все це вкладалося в одне слово «політика». Ця «політика» його бентежила, сердила й затмрювала ті дні, яким би належало бути спокійними й щасливими після стількох років праці, ощадливості та самообмежень. Він нізащо не хотів відмежовуватися й цуратись більшості своїх земляків, але не бажав і конфліктів з владою, з якою також волів би завжди бути в мирі і, бодай формально, у згоді. А цього досягти важко, майже

неможливо. Навіть зі своїми власними синами він не міг порозумітися як слід. Він вважав їх, як і решту молоді, просто нерозумними й необачними. (А за молоддю, самі того бажаючи або просто з слабкості, йдуть старші). Молодь, судячи з її поведінки та вчинків, як здавалося господареві Ранковичу, ніби й забула, ніби зовсім і не думає про те, що їй треба жити і вмирати при існуючих порядках, а не проводити життя як розбійники в горах. Ця молодь не думає, що говорить, не звертає уваги на те, що робить, не рахує, скільки витрачає, найменше турбується про власні справи, єсть хліб, не замислюючись над тим, де він береться, і говорить, говорить, або, як каже господар Павле, сперечаючись із своїми синами, «бреше на зірки».

Оде думання без обмежень, розмови без міри і життя без розрахунку доводили Павле Ранковича, який цілий свій вік усе робив з розрахунком, до люті та відчаю. Коли він слухав і спостерігав своїх синів, його проймав жах, юому здавалося, що вони необережно й легковажно порушують самі основи життя і те, що для нього найдорожче й найсвятіше. А коли він вимагав від них пояснень, які б його переконали та заспокоїли, сини юому відповідали звисока, зневажливо, гучними й туманними словами: воля, майбутнє, історія, наука, слава, велич! А в нього від цих абстрактних слів мороз пробігав поза шкірою. Тому він і любив посидіти за чашкою кави з Лотикою, з якою можна було поговорити про діла та події на основі ствердженого та визаного розрахунку, не втрачаючись у політику і не промовляючи небезпечних гучних слів, які все ставлять під сумнів, нічого не пояснюючи й не стверджуючи. Під час розмов він часто виймав маленький олівець, звичайно, це не був той самий, яким він писав двадцять п'ять років тому, але такий самий списаний і дуже малий; і все, що вони говорили, він доскілько перевіряв за допомогою цифр. Іноді вони згадували який-небудь давній випадок, або якусь кумедну пригоду, учасники якої здебільшого були вже покійниками, а потім господар Павле, згорблений і заклопотаний, йшов до своєї крамниці на ринку. А Лотика залишалась сама з своїми турботами й рахунками.

Не кращі від прибутків, що їх давав готель, були й справи з біржовими спекуляціями. В перші роки окупації досить було купити які завгодно акції будь-якого

підприємства, і людина була певна, що вклала свої гроші в добре діло, пілання було тільки в розмірі прибутків, але тоді Лотика тільки-но відкрила готель і не мала в достатній кількості ні готівки, ні кредитів,— це в неї з'явилося пізніше. А коли вона стала мати і гроші, і кредит, становище на біржі змінилося. Одна з найбільших періодичних криз наприкінці дев'ятнадцятого та початку двадцятого століття зачепила й австро-угорську монархію. Вартість цінних паперів Лотики стала то піdnimatись, то опускатися, мов пилюка на вітрі. Читаючи щотижня віденський «Меркур» про біржові курси, вона плакала від люті. Усіх тоді ще досить високих прибутків від готелю не вистачало, щоб заповнити порожнечу, яка виникла внаслідок падіння всіх цінностей. Тоді вона пережила важку нервову недугу, що тривала цілих два роки. Вона ніби одуріла. Коли розмовляла з людьми, не чула, що вони кажуть, і не думала, що сама говорить. Дивилася їм в обличчя, але не бачила їх — перед нею пробігали дрібні стовпці «Меркура», які мали їй принести щастя або нещастя. Тоді вона почала купувати лотерейні білети. Якщо вже все у житті залежить від долі і гри випадку, то хай так буде до кінця. Вона придбала лотерейні білети всіх країн. Їй вдалося закупити четвертину білетів великої іспанської різдвяної лотереї з головним виграшем у 15 000 000 песет. Вона тримтіла перед кожним тиражем, плакала над таблицями виграшів і молила бога зробити чудо, щоб на її білет припав головний виграш. Але ніколи не вигравала.

Сім років тому її зять, Цалер, разом з двома багатими пенсіонерами заснував у місті «Нове молочне товариство». Три п'ятирічні основного капіталу дала Лотика. Діло було задумане велике. Розрахували, що перші успіхи, яких не могло не бути, привернуть до себе увагу ділків з інших міст, навіть за межами Боснії. Але саме тоді, коли підприємство перебувало в перехідному і критичному стані, настала анексійна криза. Це розвіяло всі сподівання на залучення нових капіталів. Становище в прикордонних краях стало таким непевним, що люди почали забирати вже вкладені в це діло капітали. Через два роки товариство зазнало повного краху й було ліквідоване. Лотика змушенена була продати найкращі і найцінніші папери, якими були акції сараєвської броварні та тузланської фабрики соди «Солвай», щоб покрити збитки.

Разом з фінансовими невдачами прийшли, наче були зв'язані з ними, і сімейні турботи та розчарування. Правда, одна Цалерова дочка, Ірена, несподівано добре вийшла заміж (посаг дала Лотика). Але її старша сестра Міна залишилась невідданою. Озлоблена заміжжям молодшої сестри, не маючи женихів, вона завчасно стала дратівливою і злою старою дівою, яка робила життя в сім'ї та роботу в готелі ще важчою і нестерпнішою, ніж це було досі. Цалер, який ніколи не відзначався активністю і спритністю, став ще більш обважнілим та нерішучим і жив у сім'ї, мов німий і добре вихованій гість, від якого не було ні користі, ні шкоди. Цалерова дружина Дебора, хвороблива вже літня жінка, народила дефективного хлопчика. Тепер йому було вже десять років, але він не міг ні виразно говорити, ні стояти на ногах, тільки муникав і лазив рачки. А така добра й ласкова дитина був цей нещасний хлопчик, так судомно тримався своєї тітки, яку любив набагато більше ніж рідну матір, що Лотика, крім усіх своїх клопотів та справ, турбувалася ще й про нього: годувала, одягала і вкладала спати. Коли вона дивилася на цього маленького каліку, в неї боліла душа, що справи йдуть погано і вона не має грошей послати його до Відня до відомих лікарів, у якийсь лікувальний заклад, або що нестаються чудеса і що вроджені каліки не виліковуються божою волею, в нагороду за добрі діла та молитви.

Завдавали їй також багато клопоту та розчарувань і галицькі родичі, яким вона в щасливіші роки допомагала вчитись та одружуватися. Були серед них і такі, що вже мали сім'ї, налагодили свої діла й понаживали добра. Від них Лотика акуратно одержувала привітання, вдячні шанобливі листи та регулярні вісті про сім'ю. Але Аппельмайери, яких Лотика вивела в люди, не допомагали й не підтримували своїх бідних родичів, що народжувались і виростали в Галичині; вони, оселившись у чужих містах, піклувалися лише про себе та про своїх дітей, наче для них найбільший успіх полягав у тому, щоб чим скоріше забути Тарнів та бідне і обмежене середовище, з якого вони щасливо вирвались. А Лотика вже не могла відривати від себе, як колись, гроші і допомагати темній бідності з Тарнова. Вона ніколи не лягала і не вставала так, щоб з жалем не подумати, що тепер хтось з її родичів там, у Тарнові, безнадійно і назавжди

загруз у неуцтві, бруді, ганебних злиднях, які вона сама добре пізнала і проти яких боролася цілий вік.

Але й ті, кого вона поставила на ноги, завдавали їй чимало прикрошів і викликали в неї незадоволення. Най-щасливіші з них, досягнувши перших успіхів і гарних перспектив, збочили з вірного шляху і посковзнулися. Дочка її сестри, обдарована піаністка, яка за допомогою та завдяки наполяганням Лотики закінчила віденську консерваторію, кілька років тому отруїлася під час своїх перших і найбільших успіхів; ніхто так і не знає, чого саме.

Один з племінників, надія сім'ї і гордість Лотики,— Альберт, відмінно закінчив гімназію й університет і тільки тому, що був євеєм, йому не присудили звання «*Sub auspiciis regis*¹» і не дали цісарського персня, на що потай сподівалася Лотика. Та коли вже він як єрей не міг стати високим чиновником, що найбільше відповідало її амбіції, то вона хотіла б його бачити відомим адвокатом у Відні або у Львові. І в цьому вона вбачала нагороду за свої жертуви, принесені заради його навчання. Але тут довелось їй пережити гірке розчарування. Молодий доктор права став журналістом і членом соціалістичної партії, і якраз того крайнього крила, що сформувалося під час віденського заразального страйку в тисяча дев'ятсот шостому році. І Лотика своїми власними очима мусила прочитати у віденських газетах, що «в зв'язку з очищенням Відня від змовницьких чужоземних елементів висланий, після відbutтя ним двадцятиденного арешту, відомий єврейський бунтівник, доктор Альберт Апфельмайєр». Говорячи мовою вишеградців, де означало те саме, що пішов у гайдуки. Через кілька місяців вона одержала від свого дорогого Альbertа листа, в якому сповіщалось, що він emігрував і живе тепер у Буенос-Айресі.

У ці дні Лотика не знаходила спокою навіть у своїй кімнаті. З листом у руках вона підходила до сестри та зята й у відchaї, очманіла від горя, гнівно кричала просто в обличчя сестрі Деборі, яка вміла тільки плакати:

— Що з нас буде? Питаю тебе, що з нас буде, коли ніхто не спроможний ні піднятися сам, ані кроку ступити! Як тільки перестаеш його тримати за руку, він падає. Що з нас буде? Ми прокляті, от що!

¹ «*Sub auspiciis regis*» — під охороною короля (*лат.*).

— Боже мій, боже! — зітхала нещасна Дебора, проливаючи рясні слізки, не знаючи, що відповісти на запитання Лотики. Лотика й сама не знаходила відповіді, тільки складала руки і здіймала очі до неба, але не плакисво й перелякано, як сестра, а гнівно й шалено.

— Соціалістом став! Со-ці-а-ліс-том! Не досить того, що ми евреї, то ще й це маєш! О великий єдиний боже, чим я перед тобою так завинила, що ти так мене караєш? Став со-ці-а-ліс-том!

Вона оплакала Альберта, наче покійника, і більше про нього не говорила.

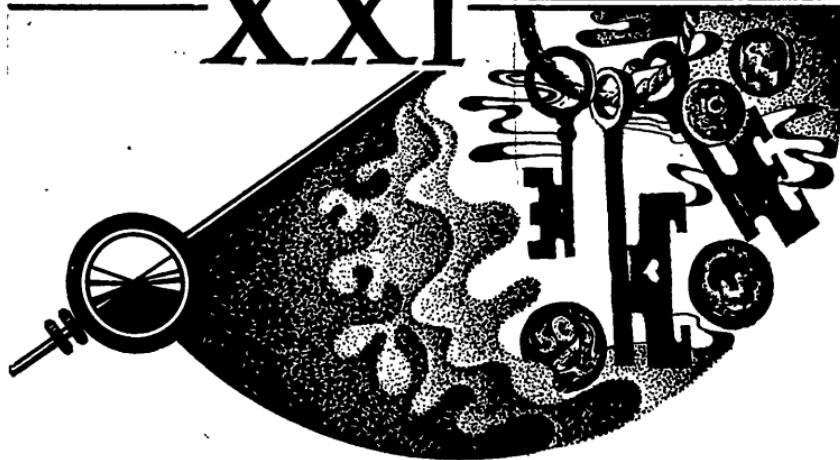
Через три роки після цього одна з племінниць, сестра того самого Альберта, дуже вигідно вийшла заміж у Пешті. Лотика потурбувалася про посаг і винесла на своїх плечах моральну кризу, яку викликало це заміжжя у великій сім'ї тарновських Апфельмайєрів, багатих тільки на дітей та непохитних у релігійній традиції. Жених племінниці був багатий біржовик, але християнин-кальвініст; він поставив умову, щоб дівчина переїшла в його віру. Батьки опиралися, але Лотика, маючи на увазі інтереси всієї сім'ї, твердила, що важко з стількома людьми пливти на кораблі проти течії і що для порятунку решти пасажирів треба дещо з вантажу і в море скинути. Вона підтримала дівчину, і її слово було вирішальним. Дівчина вихрестилася і одружилася. Лотика сподівалася з допомогою цього зятя ввести в діловий світ Пешта ще когось з своїх племінників або племінниць, які підростали. Але лиха доля повернула так, що на першому ж році одруження багатий пештянський біржовик помер. Молода дружина від горя зробилася несповна розуму. Минали місяці, а її хвороба не проходила. І ось уже чотири роки, як молода вдова живе в Пешті, цілком поринувши в своє велике горе; її хвороба нагадувала тихе божевілля. Велику, багато опоряджену квартиру вона наказала затягнути чорною матерією; щодня ходила на кладовище, сідала біля могили чоловіка й читала йому тихо й уважно, від початку до кінця, списки біржових курсів кожного дня. На всі намагання відвернути її від цього й вивести з летаргічного стану вона лагідно відповідала, що небіжчик любив це над усе і що цифри курсів для нього — найсолідніша музика, яку він тільки зінав.

Отак нитки долі багатьох людей переплелися в цій невеличкій кімнаті. В багатогалузевому діловодстві Лотики було багато рахунків, багато сумнівних рахунків, назавжди списаних і перекреслених. Та принцип ведення справ залишився той самий. Лотика стомилася, але не втратила завзятості. Після кожного збитку та невдачі вона опановує себе, зцілює зуби й продовжує захищатись. Бо всі її зусилля останніх років зводяться до захисту; зараз вона захищається з тою самою завзятістю, з якою колись наживала її заможніла. В готелі вона — «чоловіча голова», а для цілого міста — «тітка Лотика». І тут, і по всьому світу ще є багато таких, хто чекає на її допомогу, пораду або бодай на добре слово, не думаючи про те, чи втомлена Лотика чи ні. А вона її справді втомлена більше, ніж хто б міг підозрювати, більше, ніж це вона сама усвідомлює.

Невеличкий дерев'яний годинник на стіні пробив годину. Лотика важко підвелається, тримаючись руками за поперек, обережно погасила на столику велику зелену лампу і дрібними, старечими кроками, якими вона ходила тільки в своїй кімнаті перед сном, пішла спати.

Над заснулим містом залягла суцільна пітьма.

XXI

Нарешті настав тисяча дев'ятсот чотирнадцятий рік,— останній рік хроніки моста на Дрині. Вів прийшов, як і всі попередні, спокійною ходою, але в супроводі глухого гуркоту нових надзвичайних подій, які, наче хвилі, бігли одна за одною.

Багато божих років пронеслося над містом та його мостом і багато іх ще мине. Були і будуть вони різні, але тисяча дев'ятсот чотирнадцятий рік назавжди залишиться виключним, принаймні для тих, хто його пережив. Ці люди певні, що ніколи, скільки б не розповідали і не писали про це, ніхто не в силі розповісти всього, що можна було тоді побачити на самому дні долі багатьох людей, поза межами часу й подій. Хто зможе розповісти (так думають вони) про ці величні потрясіння, що раптом охопили не тільки живих людей, але і все навколо — цілі країни й міста. Як описати людські переживання — від сліпого тваринного страху до самоубивчого захоплення, від найнижчих кровожерливих, розбійничих інстинктів до найвищих подвигів святого пожертвування заради любові до людей, у яких людина підноситься сама над собою і на мить сягає сфер вищого світу, з іншими законами. Ніхто ніколи про це не розповість, бо той, хто це бачив і пережив, той занімів, а мертві не розкажуть. Це факти, про які не розповідають, які забивають. Бо коли б їх не забували, як би вони могли повторюватися?

Влітку тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, коли вершителі долі людей, після гри в загальне виборче право, поставили населення Європи перед раніш підготовленими умовами загального військового обов'язку, місто являло собою невеличкий, але промовистий взірець перших симптомів захворювання, яке з часом стало європейським, а пізніше і всесвітнім. Це був час на грани двох історичних епох, до того ж значно ясніше можна було бачити кінець епохи, що завершувалась, ніж початок нової, що відкривалася. Тоді для насильства шукали виправдання, а для звірства знаходили якусь назву, запозичену з арсеналу минулих століть. Усе, що тоді відбувалося, зберігало і вигляд вдаваної гідності і привабливість новизни, — ту жахливу, короткочасну, невловиму привабливість, яка пізніше так раптово зникла, що й ті, хто її тоді дуже гостро відчував, не можуть викликати її в своїй пам'яті.

Та про все це ми згадуємо тут лише побіжно. Поети та вчені майбутніх епох будуть вивчати, тлумачити, воскрешати всі ці обставини такими засобами і з такою ясністю, свободою та сміливістю духу, що набагато перевищуватимуть інші. Ім, певно, вдасться знайти пояснення і для цього дивного року і визначити його справжнє місце в історії світу та в розвиткові людства. У даному разі він для нас є, передусім, роком, який виявився фатальним для моста на Дрині.

Літо тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року залишилось в пам'яті тих, хто його пережив, як найсвітліше, найкраще і найбільш пам'ятне літо, бо в їхній свідомості воно сяє й полум'яніє на велетенському темному обрії страждань і нещасть, що простяглися в безкрайність.

Це літо справді почалося добре, значно ліпше, ніж попередні. Слива вродила, як ніколи, і жита віщували багатий врожай. Після тривожного десятиліття люди сподівалися, що хоч цей рік буде спокійний, благополучний, який у всіх відношеннях мав виправити збитки та утруднення попередніх років. (Найважчим і найtragічнішим з усіх людських недоліків є цілковита нездатність людини передбачати майбутнє, що йде врозріз з усіма її обдаруваннями, навиками та знаннями).

У цей надзвичайний рік, з особливо щасливою і сприятливою взаємодією сонячного тепла і ґрунтової вологи, широка вишеградська долина забуяла від достатку сил і

потреби родити. Земля набрякла, і все, що було на ній, росло, викидало бруньки, вкривалося листям, цвіло й давало багаті плоди. Добре можна було бачити цей подих родючості, який висів, наче тёпла синювата імла, над кожною борозною і над кожним стеблом. Важко ступали корови і кози, розставляючи задні ноги від обважнілого і набряклого вимені. Риби, яка щороку на початку літа табунцями припливає в Рзав, щоб тут у гирлі нерестились, з'явилося стільки, що на мілинах діти відерцями зачерпували її й викидали на берег. Навіть шпаристий камінь моста відволожився і набубнявів, мов живий, від якоїсь сили та достатку, які били з землі й висіли в повітрі над містом, наче життедайна пара, в якій все краще дихає і швидше росте.

. Таке літо не часто траплялось у вишеградській долині. Але коли надходило, тоді люди забували про всі минулі лиха і не думали про те, що може ще щось впасти на їхні голови, а жили повнокровним життям цієї долини, на яку зійшла благодать плодючості, і самі ставали учасниками цієї роботи вологи, теплоти та буючих соків.

Навіть селянин, який завжди знаходить причину на щось поскаржитись, мусив був визнати, що цей рік видався врожайним, тільки доожної похвали додавав: «Коли так буде й далі...» Базарні торговці заметушились, наче бджоли та джмелі біля квіткових чашечок; розходились по селах навколо міста і давали завдатки за жито на пні та засливи, що ще не встигли поспіти. Селянин схвильований такою навалою хитрих покупців та небувалим врожаем, стояв біля рясного фруктового дерева, що згиналося від плодів, або біля ниви, по якій ідуть хвилі, і не міг бути достатньо обережним і стриманим при розмові з городянином, який втомився, йдучи до нього. Ця обережність і стриманість надавали його обличчю напруженого і заклопотаного виразу, схожого, як брати-близнята між собою, на ту сумну маску, якої набирають обличчя селян у неврожайні роки.

До багатих і відомих купців селяни приходили самі. Крамниця господаря Павле Ранковича в базарні дні була переповнена селянами, яким потрібні були гроші. Багато селян заходило також у крамницю купця Санто Пандо, який вже давно став першим серед вишеградських євреїв. Хоч уже давно існували банки і можна було

користуватись іпотечним кредитом, селяни, особливо старі люди, воліли брати в борг за стародавнім звичаєм у міських купців, у яких купували крам і в яких брали в борг ще їхні батьки.

Склад кущя Санто — один з найбільших і найсолідніших на вишеградському ринку. Він вимурований з міцного каменю, з грубими стінами, з долівкою, вистеленою кам'яними плитами. Важкі двері та віконниці в ній обковані залізом, а на високих і вузьких вікнах товсті, густо переплетені гратеги.

Передня частина складу правила за крамницю. Уздовж стін тягнулись дерев'яні полиці, на яких було багато емальованого посуду. Під надзвичайно високою стелею, ледве видні у темноті, висіли легші товари: різного розміру ліхтарі, кофейники, клітки, мишоловки та інші плетені з дроту речі. Все це поз'язуване було великими гронами. Біля довгого прилавка стояли ящики з цвяхами, мішки з цементом, гіпсом та різними фарбами, мотики, лопати, кирки без держаків, нанизані, мов важке намисто, на дріт. По кутках — великі бляшані посудини з гасом, лаком, терпентином та оліфою. Тут навіть серед літа прохолодно і навіть опівдні темнувато.

Але більша частина товарів знаходиться в приміщеннях, розташованих у задній частині складу, куди ведуть низькі залізні двері. Тут лежать важкі товари: залізні печі, обіддя, ломи, плуги, лемеші та інше велике знаряддя. Все це складене у високі купи, так що поміж них можна проходити лише вузькими проходами, наче між високими стінами. Тут панує вічна темрява, і без ліхтаря сюди не заходять.

Від важких мурів, від кам'яної долівки та нагромадженого заліза від холодний і пронизливий подих каміння та металу, який нічим не можна ні розвіяти, ні зігріти. Цей подих речей протягом кількох років перевторював рум'яних, жававих хлопчаків-попихачів на мовчазних, блідих і брезкліх; тут вони навчались заощадливості і потім довгі роки служили прикажчиками на одному місці. Безумовно, таке повітря було важким і шкідливим також і для хазяїв, але в той же час воно було для них солодким і дорогим, бо давало відчуття власності, нагадувало про прибутки та джерело багатства.

Людина, яка сиділа тепер у передній частині цієї холодної напівтемної крамниці за невеличким столиком

біля великої сталевої каси марки «Вертгайм», була не схожа на того буйного і жвавого Санто, який тридцять років тому вмів так сильно гукнути: «Рому для Чоркана!» Його змінили і роки, і робота в крамниці. Він поповнішав і обважнів, обличчя в нього пожовкло; навколо очей лягли темні кола, що спускалися до половини щік; зір у нього послабшав, чорні вирячкуваті очі дивилися сувро й перелякано з-за окулярів з товстими скельцями та металевою оправою. Він ще носив феску вишневого кольору як єдину загадку про колишній турецький одяг. Його батько, купець Менто Папо, маленький сивий дідок вісімдесят років, був ще досить бадьорий, але бачив уже погано. Він заходив до крамниці лише в сонячний день. Своїми слізливими очима, які з-за товстих окулярів, здавалося, ось-ось витечуть, він поглядав на сина, що сидів біля каси, на онука за прилавком, вдихав повітря крамниці і повільним кроком знову повертається додому, тримаючись правою рукою за плече десятирічного правнука.

Санто мав шість дочок і п'ять синів: більшість з них вже одружилися. Його найстарший син Рафо сам мав дорослих дітей і допомагав батькові в крамниці. Один з синів Рафо, який носив ім'я діда, вступив до сараєвської гімназії. Цей блідий, короткозорий і худорлявий хлопчик, який із восьми років на шкільніх святах досконало декламував вірші Йована Змая¹, взагалі вчився погано, не любив ні ходити до синагоги, ні допомагати під час канікул у дідовій крамниці і казав, що хоче піти в артисти або стати кимсь іншим, славним і незвичайним.

Купець Санто сидів над великою, потертою й засмальцованою раківничою книгою з абетковим реєстром, а біля нього на ящику від цвяхів примостиився навпочіпки селянин Ібро Чемалович з Узваниці. Санто Папо підраховує, скільки Ібро вже винен йому і, виходячи з цього, скільки і на яких умовах може одержати зараз під новий врожай.

— Сінкуента, сінкуента і очо... сінкуента і очо, сесіента і трес...² — шепоче купець Санто, підраховуючи по-іспанськи.

¹ Змай Йован Йованович (1833—1904) — відомий сербський поет.

² П'ятдесят, п'ятдесят вісім... п'ятдесят вісім, шістдесят три.

А селянин дивиться на нього, заклопотано вичікуючи, начебто йдеться про якесь ворожіння, а не про рахунок, який він знає напам'ять до останнього шеляга і держить в голові навіть уві сні. Коли Санто, підрахувавши, сказав суму боргу з процентами, селянин, щоб виграти час і про себе порівняти підрахунки Санто з своїми, повільно процідив крізь зуби:

— Невже стільки?

— Стільки, Ібр-аго, аж ніяк не менше,— відповідає, як завжди в таких випадках, купець Санто.

Після узгодження і встановлення дотеперішнього боргу, селянинові треба просити нової позики, а Санто повинен викласти свої можливості га умови; але зробити це було не легко, тут потрібен час. Тоді між ними зав'язувалась розмова, яка була до подробиць схожа на розмову, яку п'ятдесят років тому вели на цьому самому місці батько цього Ібро з Узвиніці з Сантовим батьком — Менто. Справжній і основний предмет розмови починається після потоку слів, які самі по собі нічого не значать і здаються цілком зайвими, майже безглазими. Невтасмічена людина, яка з боку дивилася б на співбесідників і слухала їх, не могла б і подумати, що йдеться тут про позику та гроші. Так принаймні часом здавалося.

— Вродила слива та й взагалі всяка садовина, як ні в одному повіті,— казав Санто,— буде рік, якого давно не було.

— Еге, слава богу, добре вродило; та коли дасть аллах і так потриває, то буде і садовина, і хліб — не може не бути. Тільки хто зна, які будуть ціни,— говорить залопотано селянин, розгладжуючи пальцем шов на штанях з грубого зеленого сукна і дивлячись спідлоба на Санто.

— Зараз не знаєш, а коли принесеш у Вишеград, будеш знати. Знаєш, як кажуть: ціна в руках хазяїна.

— Воно то так. Коли бог дасть, щоб достигло,— знову обумовлює селянин.

— Правильно, без божої волі нічого не зібрати і не зжати. Даремно людина тремтить над тим, що посіяла, даремно, коли божого благословення нема,— додає Санто, показуючи рукою вгору, звідки повинно прийти це благословення, куди сь на високу чорну стелю крам-

ниці, під якою висять бляшані сільські ліхтарі різного розміру та в'язки інших дрібних товарів.

— Даремно! Правду кажеш, — зітхає Ібро. — Посадить людина або посіє і це, їй-богу, все одно, що вона пустила насіння за водою. І окопуєш, і прополюєш, і підрізуєш, і поливаєш. Та марно працюєш: коли не суджено, ніякої користі від цього не матимеш. Але якщо дастъ бог і цього літа вродить, то ніхто не поскаржиться: можна буде і жити, і борги заплатити, і знову взяти позику. Аби тільки бог здоров'я послав!

— Так, так. Здоров'я — насамперед. Хіба можна щось порівняти із здоров'ям? Таке безглузде це життя. Дай людині все, а забери в неї здоров'я — то це так, ніби ти їй нічого не дав, — підтверджував Санто, спрямовуючи розмову в нове русло.

Тоді й селянин викладає свої погляди на здоров'я, такі ж загальновідомі, як і погляди Санто. На мить здається, що вся розмова загрузне в цих незначних справах та загальних міркуваннях. Але у відповідну хвилину вона, за якимись неписаними стародавніми правилами, поверталася до вихідної точки. Тільки тоді починали говорити про нову позику, про її суму, проценти, терміни та спосіб виплати. Домовлялися довго, голосно сперечаючись, потім замовкали, кінець кінцем прийшовши до згоди. Тоді Санто вставав, виймав з кишені ключі на ланцюжку, і, не відстібуочи їх, відмікав касу, яка спочатку клацала, тоді поволі й урочисто відчинялась, а потім, як і всі великі каси, зачинялася з тонким металевим звуком, що нагадував зітхання. Санто заклопотано й уважно відраховував гроші селяніна до останнього мідного гелера, якось сумно й урочисто. А тоді зовсім іншим голосом, значно жвавіше запитував:

— Ну як, правильно? Ти задоволений, Ібр-аго?

— Авжеж, спасибі, — казав тихо й задумливо селянин.

— Хай бог дас, щоб тобі щастило і ми й надалі з тобою в дружбі жили та здоровими були, — закінчував Санто вже зовсім жваво й весело і посылав онука через дорогу в кав'янню, щоб той приніс дві склянки кави — склянку гіркої і склянку солодкої.

А перед крамницею вже чекав своєї черги інший селянин, у такій самій справі і з приводу таких самих розрахунків.

Разом з цими селянами та їхніми надіями на майбутні жнива та збір садовини проникав у похмуру глибину крамниці Санто теплий густий подих надзвичайно врожайного року. Від цього подиху на сталевій зеленій касі з'являлися крапельки роси, а Санто відтягав вказівним пальцем комір сорочки навколо гладкої, жовтої й м'якої шкії і протирав хусточкою запотілі скельця окулярів.

Так, літо мало бути чудовим.

Але самий початок цього благословленного літа на короткий час затмарила зловіща тінь страху і суму. Напровесні в невеличкому містечку біля колишнього турецько-австрійського, а тепер сербсько-австрійського кордону — Уваці почалася пошестъ черевного тифу. Оскільки це сталося на кордоні, а два випадки захворювання були і в жандармській казармі, туди виїхав вишеградський військовий лікар Балаш із санітаром та необхідними ліками. Лікар відразу вжив рішучих заходів, щоб хворі були ізольовані, і сам простежив за їхнім доглядом. Так з п'ятнадцяти хворих померло тільки двоє; пошестъ обмежилася містечком Увац і була погашена ще з самого початку. Останнім захворів сам лікар Балаш. Незрозуміла причина його зараження, швидкий перебіг хвороби, несподівані ускладнення й нагла смерть — все це несло на собі печать виключного трагізму.

Зважаючи на небезпеку пошесті, молодого лікаря довелося поховати в Уваці. На похорон прибула пані Бауер з чоловіком і кількома офіцерами. Вона поставила на могилі лікаря пам'ятник з грубо обтесаного каменя і відразу ж після цього залишила чоловіка і Вишеград. В місті говорили, що вона поїхала до якогось санаторію біля Відня. Правда, про це шепталися лише дівчата, а старші люди, як тільки минула всяка небезпека й були скасовані всі заборони, пов'язані з пошестю, забули і лікаря, і полковницю. Недосвідчені й неосвічені міські дівчата не знали точно, що саме означає слово «санаторій», але добре розуміли, що це таке, коли двоє людей бродять стежками або схилами, як донедавна це робили лікар та полковникова дружина. І, вимовляючи під час секретних дівочих розмов про нещасну пару це чужоземне слово, вони уявляли собі те, що звуться санаторієм, якимось таємничим, далеким і сумним місцем, де гарні й грішні жінки спокутують свою недозволену любов.

А надзвичайно багате й щедре літо розцвітало й достигало на полях та пагорбах навколо міста. Ввечері вікна в офіцерському казино над рікою біля моста були широко відчинені й освітлені так само, як і минулого літа, тільки тепер з них не було чути звуків скрипки та рояля. В колі кількох офіцерів за своїм столом сидів полковник Бауер — добродушний, усміхнений і спіtnілій від літньої спеки та червоного вина.

На брамі теплими ночами сиділа й співала міська молодь. Наблизився кінець червня і, як кожного року, вже чекали приїзду гімназистів та студентів. У такі ночі тим, хто сидів на брамі, здавалося, що час стоїть, а життя біжить і тече далі — нескінченне, багате й легке, що неможливо й передбачити, скільки буде воно тривати й квітнути.

Головні вулиці в нічну пору були освітлені, бо вже на весні цього року в місто провели електрику. Рік тому в двох кілометрах від міста на березі річки збудували лісопильню, що працювала на електричному струмі, а поруч з нею фабрику для переробки обрізків смереки в терпентин та каніфоль. Фабрика уклала угоду з містом, що своєю станцією буде освітлювати міські вулиці. Так зникли зелені ліхтарі з гасовими лампами, кудись подівся і високий Ферхат, який чистив їх і запалював. Головна вулиця, що тягнеться через усе місто від моста до нового кварталу, була освітлена великими лампами з молочно-білого скла, а на сусідніх вулицях, що вели ліворуч і праворуч і петляли навколо Биковаца або підіймалися на Майдан та Околиште, горіли звичайні невеличкі лампочки. Між цими ланцюгами однакових вогників темніли двори, а на пагорбах — розлогі сади.

В одному з таких неосвітлених садів сиділи вчителька Зорка та Нікола Гласинчанин.

Розрив, що стався між ними минулого року, коли Стикович приїздив на канікули, тривав довго, до самого Нового року. Тоді, як і кожного року, в Сербському будинку почалася підготовка концерту і спектаклю до дня св. Сави. В них брали участь Зорка і Гласинчанин; повертаючись додому з репетиції, вони вперше від минулого літа заговорили. Ці розмови спочатку були короткі, сухі і стримані. І все ж таки вони не переставали бачитись і розмовляти, бо молодь більше любить любовні сварки, хай найгіркіші й найбезнадійніші, ніж самотність і нудьгу без

любовних інтриг та мрій. Якось під час цих нескінчених суперечок вони помирилися, самі не помітивши, як і коли. Тепер, у ці літні ночі, вони зустрічалися досить часто. Ще інколи ставала між ними постать відсутнього Стиковича, і знову спалахувала колишня сварка, але вона їх не роз'єднувала і не віддаляла одне від одного, а кожне примирення їх ще більше зближувало.

Тепер вони сиділи в пітьмі, теплої ночі на старому поваленому стовбуру горіха, думали кожен про щось своє і дивилися на вогники внизу, в місті, біля річки, яка одноточно шуміла. Гласинчанин, який досі довго говорив, раптом замовк. Зорка мовчала цілий вечір, як уміють мовчати тільки жінки, коли вони в собі розмотують свою любовну журу, яка для них важливіша й нагальніша за все у житті.

Минулого літа, коли з'явився Стикович, вона подумала, що перед нею назавжди відкривається безмежний рай кохання, в якому повна єдність почуттів та згода бажань і думок виражається в солодкому поцілунку, що триває усе життя. Але ця ілюзія жила недовго; хоч Зорка була недосвідчена й захоплена, проте не могла не помітити, що Стикович швидко запалюється, але так само швидко й холоне — за якимись власними законами, без жодного зв'язку з нею, що вона вважала більшим і важливішим і за себе, і за нього. Він виіхав, майже не попрощавшись з нею. Вона залишилась тяжко розгублена, від чого страждала, наче від прихованої рани.

Лист, що надійшов від нього, дуже нагадував його вчинки; це був взірець літературного стилю, поміркований, наче думка адвоката, і прозорий, наче порожній скляний посуд. В листі говорилося про їхню любов, але так, наче вони вже сто років, як славні покійники, лежать у своїх могилах. У відповідь на її щирий і теплий лист, якого вона йому написала, надійшла листівка. «В ділах і турботах, що мене шматують і давлять, я думаю про тебе, наче про тиху вишеградську ніч, сповнену шуму ріки й пахощів невидимих трав». Оце й усе. Даремно дівчина намагалася пригадати, коли вона чула цей шум ріки й відчувала пахощі невидимих трав. Це існувало тільки в його листівці. Принаймні вона не пам'ятала цього; а він, очевидно, забув про все, що було між ними. Розум у неї потъмарювався від думки, що вона обманулася і що її обманули; тоді вона знову втішала себе чимось таким, про що й са-

ма не знала, що воно таке, хапаючись за малоймовірні докази: «Його важко зрозуміти,— запевняла вона сама себе,— чужий, холодний, самолюбивий, обачний, але, можливо, всі талановиті чоловіки такі». Однак усе це більше було схоже на муку, ніж на любов. Глибоко страждаючи й переживаючи, вона відчувала, що весь тягар кохання, яке викликав він, лежить на ній, а він зникає десь у далекій імлі, про яку вона не сміє думати. Адже закохана жінка, навіть і тоді, коли цілком розчаровується, любить свого коханого, мов ненароджену дитину. Згнітивши серце, вона не відповіла нічого, але після довгого двомісячного мовчання знову надійшла листівка. Він писав з якоїсь гірської вершини в Альпах. «На висоті двох тисяч метрів, оточений людьми різних національностей, що розмовляють різними мовами, я споглядаю безмежні простори і згадую тебе і минуле літо». Цього було досить і для її невеликого досвіду. Коли б він написав: «Я тебе не любив, не люблю і ніколи не зможу полюбити», і тоді їй не було б ні ясніше, ні болісніше. Адже кінець кінцем мова йшла про кохання, а не про далекі спогади і не про те, з якої височини над морем людина пише і які люди оточують її та якими мовами вони розмовляють. Кохання нема!

Сирота, без батька й матері, Зорка виростла у Вишеграді в сім'ї своїх родичів. А коли закінчила в Сараєві вчительську школу, одержала місце у Вишеграді й повернулася в той самий дім заможних, але простих людей, з якими її ніщо не пов'язувало.

Зорка зблідла, занесиліла, замкнулася в собі, але не звірила своїх переживань нікому і не відповіла на його різдвяне поздоровлення, таке саме коротке, холодне, але щодо стилю бездоганне. Хотіла самотужки, без будь-чииєї допомоги й розради розібрatisя в своїй ганебній провині, але слабка, приголомщена, недосвідчена, вона дедалі більше губилася у заплутаному клубкові справжніх подій і великих бажань, власних думок і його незрозумілих і нелюдських вчинків. Коли б вона могла з кимось поговорити, порадитись, їй, безперечно, стало б легше. Але сором не дозволяв їй цього. І так їй часто здавалося, що ціле місто знає про її розчарування і що на ней кидають зловтішні й глузливі погляди, коли вона проходить головними вулицями Вишеграда. Не було пояснень ні від людей, ні в книжках, а сама вона не вміла собі пояснити. Якщо він справді її не кохав, то навіщо під час літніх канікул

йому потрібна була ця комедія пристрасних слів та запевнень? Як могла статися ця сцена на шкільній парті, яку можна виправдати лише коханням, без якого вона така ганебна? Хіба ж можна припустити, що існують люди, які так мало шанують і себе, й інших і які так легко вдаються до такої гри? Що їх примушує до цього, якщо не кохання? Що ж тоді означали його полум'яні погляди, його гарячий уривчастий подих і палкі поцілунки? Що це таке, якщо не кохання? Ні, то було не кохання! Це вона бачить виразно, надто виразно! Та знову-таки з цим вона не може остаточно і по-справжньому погодитися. (Хіба ж хтось колись з цим міг погодитися?)

Природним кінцем усіх цих мук була думка про смерть, яка завжди чигає на початку і в кінці нашої мрії про щастя. «Вмерти,— думала Зорка,— ніби випадково впали з мосту в річку, не попрощавшись і не залишивши листа, без признання і приниження. Вмерти!»— думала вона і засинаючи, і прокидаючись, і в хвилини жвавих розмов, коли весело посміхалась. Все в ній говорило і невідчепно повторювало: «Вмерти! Вмерти!»,— але вона не вмирала, а жила з тими нестерпними думками в собі.

Полегшення прийшло звідти, звідки вона найменше сподівалася. З наближенням різдвяних свят її приховане страждання дійшло до краю. Такі думки, такі запитання, що залишаються без відповіді, отруюють і нищать людину більше, ніж хвороба. Всі — родичі, директор школи, розумна багатодітна людина, і подруги — помітили в ній велику переміну, і всі, занепокоєні її станом, радили їй лікуватися.

Випадково саме тоді почалися репетиції спектаклю, і після кількох місяців вона вперше знову заговорила з Гласинчанином. Досі він уникав зустрічей і розмови з нею. Ale теплота, яка звичайно панує під час найвніх, але щиріх театральних та музичних репетицій в невеличких містах, а також світлі холодні ночі, якими вони поверталися додому,— все це сприяло тому, що двоє молодих людей почали знову зближатися одне з одним. Дівчину примушувала до цього потреба полегшити свої страждання, а юнака — його щира й глибока любов, яка легко все прощає й забуває.

Перші слова, звичайно, були холодні, сухі, двозначні, а перші розмови — довгими нескінченними поясненнями. Та й це приносило дівчині полегкість. Вона тепер могла

відкрити людині своє глибоке, приховане горе, хоча й не зізнаючись в тому, що було найтяжчим і найгнебнішим. Гласинчанин говорив довго і піднесено, але обережно і тепло, щоб не вразити її. Навіть про Стиковича він не висловлювався гостріше, ніж у цьому була потреба. Його думка про цього юнака була такою, яку він висловив йому однієї ночі на брамі,— коротка, сурова й непощадна. Стикович — природжений егоїст, потвора, людина, яка не може любити нікого і яка, поки житиме, сама мучитиметься, невдоволена собою, і буде мучити інших, хто обманеться і стане йому близьким. Про свою любов Гласинчанин багато не говорив, але вона відчуvalася в кожному його слові, погляді й русі. Дівчина слухала його здебільшого мовчки. Все імпонувало їй у цих розмовах. Після кожної такої зустрічі її думки прояснювались, і вона заспокоювалася. Уперше після стількох місяців вона почала відпочивати від своєї внутрішньої бурі і вперше могла не вважати себе негідним створінням. Бо слова юнака, сповнені любові й поваги, переконували її в тому, що вона не загинула без вороття і що її відчай, як і тогорічна любов, — лише помилка. Його слова відвертали її від того темного світу, в якому вона вже почала гинути, повертали її до реального людського життя, у якому від усього, або майже від усього є ліки й поміч. Розмови тривали і після дня св. Сави. Минула зима, а за нею й весна. Вони бачилися щодня. З часом дівчина ожила, зміцніла, поздоровішала, зовсім змінилася — і так швидко й природно, як це буває тільки в молодості. Настало і це врожайне неспокійне літо. Люди звикли дивитися на Зорку й Гласинчанина як на пару, що «кохається».

Правда, довгі міркування Гласинчанина, які вона раніше уважно слухала і пила, наче ліки, тепер стали для неї менш цікавими. Час від часу її починала обтяжувати потреба взасмних запевнень та сповідей. З страхом і щирим здивуванням вона запитувала себе — де взялася ця близькість між ними, і згадувала, що взимку він «душу її спас» і, перемагаючи в собі досаду, вона знову слухала його, якомога уважніше, наче вдячний боржник.

Цієї літньої ночі він взяв її за руку. (Це була крайня межа його скромної сміливості). Цей дотик обдав його теплом. В такі хвилини він ясно усвідомлював, наскільки вона прекрасна, і воднораз відчував, що гіркота і незадоволення життям перетворюються в творчі сили, здатні

привести двох людей до найдальшої мети, якщо їх поєднус і підтримує любов.

Сповнений цих почуттів, у темряві, він уже не був звичайним Гласинчанином, дрібним службовцем великого підприємства у Вишеграді, а якоюсь іншою людиною, впевненою, сильною, яка керує своїм життям легко і мудро, бо перед людиною, яку осягає справжня, велика і самовіддана любов, хоч би й без взаємності, відкриваються обрії, можливості й шляхи, які для багатьох хитрих, самозакоханих людей залишаються назавжди прихованими.

Він говорив дівчині, що сиділа біля нього:

— Думаю, я не помиляюсь. Хоч би тому, що я не міг би тебе обманути. Поки одні говорять і марять, а інші діють і багатіють, я спостерігаю і дедалі ясніше бачу, що тут немає життя. Ще довго не буде тут ні спокою, ні порядку, ні корисної праці. Не створять цього ні стиковичі, ні хераки. Навпаки — буде що далі, то гірше. Треба тікати звідси, як із будинку, що от-от розвалиться. Ці численні розгублені рятівники, які вихоплюються на кожному кроці, є найпевнішою ознакою того, що ми йдемо до катастрофи. Коли немає можливості допомогти, треба бодай рятуватися.

Дівчина мовчала.

— Я тобі ніколи про це не говорив, але сам часто і багато думав і дещо таки й робив. Ти знаєш, що мій друг з Околишта — Богдан Джурович — вже третій рік в Америці. Ще з минулого року я з ним листуюсь. Я тобі показував його фотографію, яку він мені прислав. Він кличе мене до себе і обіцяє постійну роботу і добрий заробіток. Знаю, що це не легко і не просто зробити, але думаю, що це можливо. Я все обміркував і все розрахував. Я б продав те, що маю в Околиштах. Коли б ти пристала на це, ми б якнайшвидше повінчалися і, не кажучи нікому нічого, поїхали б у Загреб. Там є компанія, яка відправляє переселенців до Америки. У Загребі ми почекали б місяць-другий, поки не одержали б від Богдана свідоцтво на право в'їзду, а тимчасом вивчали б англійську мову. Коли б через те, що я військовозобов'язаний, не вдалося тут цього зробити, ми б перебралися в Сербію і звідти вирушили б. Я все зроблю, щоб тобі було якнайлегше. В Америці ми обое працювали б — і ти, і я. Там є наші школи, для яких потрібні вчительки. Я б знайшов також роботу, бо там усе для всіх відкрито і доступно. Ми були б

вільними і щасливими. Я все зроблю, якщо тільки ти хочеш... якщо ти погоджуєшся.

Тут юнак спинився. Замість відповіді, вона поклала обидві руки на його руку. Він у цьому відчув подяку. Але вона не сказала ні «так», ні «ні». Подякувала йому за турботу й увагу, за його безмежну доброту і, в ім'я цієї доброти, просила його місяць почекати: остаточну відповідь вона дасть після закінчення шкільного року.

— Спасибі тобі, Николо, спасибі. Ти добрий,— шепотіла Зорка, стискаючи його руки.

Знизу, з брами, долітали до них пісні. Це співали вишеградські парубки, а можливо, вже й сараєвські гімназисти. Через п'ятнадцять днів приїдуть і студенти з університетів; не дочекавшись цього, вона не могла ні на що зважитися. Усе їй завдавало болю, а найбільше — добра та Николи, але тієї хвилини вона не могла б сказати «так», навіть коли б її рубали на шматки. Вона нічого не сподівалася, але хотіла ще раз побачити «людину, яка нікого не може любити». Лише один раз, а потім хай буде що завгодно. Никола чекатиме, вона знала.

Вони підвелись і, тримаючись за руки, почали повільно сходити стрімким шляхом до мосту, звідки долітала пісня.

XXII

В день святого Віда¹ сербські товариства, як і кожного року, влаштували на Мезалині гуляння. Тут, при зустрічі двох річок — Дрини і Рзаву, на високому зеленому березі, під густими горішинами поставлені були намети, в яких продавали напої, а перед ними на повільному вогні смажили молодих ягнят. У затінку розташувалися сім'ї, які принесли з собою обід. Під навісом із свіжого гілля вже лунали голосні звуки музики. На втоптаній галявині ще до обіду почали водити коло. Танцювали наймолодші й найбільш вільні — ті, хто відразу ж, після служби божої, просто з церкви виrushив сюди, на Мезалин.

Справжнє загальне гуляння почнеться тільки по обіді. Але коло зараз особливо веселе, навіть рухливіше, ніж воно буде пізніше, коли насуне багато людей і в танок підуть молодиці, невгамовні вдівці, підлітки і воно перетвориться в строкатий і довгий, але безладний і нескладний ланцюг. У цьому невеличкому колі більше парубків, ніж дівчат, і воно звивається, наче впущена нитка з намистом. Все навколо закрутилося, захвилювалося в ритм музики: повітря, густі крони дерев, білі літні хмарини, бистра вода в обох річках. Шалено закрутилася земля під

¹ День святого Віда.— Двадцять восьме червня 1914 р. у цей день рівно 525 років тому відбулася вирішальна битва сербів з турками на Косовому полі.

ними і навколо них, а вони намагаються тільки пристосувати до цього коловороту рухи свого тіла. Парубки вже з дороги бігли, щоб приєднатися до танцю, а дівчата деякий час стояли збоку і дивилися на танець, наче відбиваючи такт і чекаючи на якесь таємне гасло, а потім, згинувши коліна й схиливши трохи голову, швидко приєднувалися до кола, наче кидаючись у холодну воду. Могутній струмінь життедайної сили бив джерелом з гарячої землі в шпарці ноги і розливався по ланцюгові гарячих рук; а на цьому ланцюгові пульсувало коло, наче одна жива істота, зігріта однією кров'ю, підхоплена одним ритмом. Парубки танцювали, відкинувшись назад голови, бліді, з роздутими ніздрями, а в дівчат розчервонілися щоки; вони скромно опускали очі, боячись поглядом видати насолоду, якою їх сповнював танець.

Уже на самому початку гуляння на краю Мезалинської рівнини, поблизукою на полуденному сонці збросю, з'явилися в чорних мундирах жандарми. Було їх більше, ніж у звичайному патрулі, що обходив ярмарки та гуляння. Вони прямували просто до навісу, де сиділи музиканти. Один за одним змовкли інструменти. Коло похитнулось і спинилося. Почулися обурені вигуки парубків. Всі ще трималися за руки. Дехто настільки був захоплений танцем, що й далі пританцювував на місці, чекаючи, що музики знову грватимуть. Але музиканти раптом встали і почали загортати в церату свої труби і скрипки. А жандарми йшли далі до наметів та до сімей, які то тут, то там сиділи на траві. Сержант всюди промовляв ті самі слова, тихій значущі, і вони, наче чарівна формула, відразу гасили веселий настрій, спиняли танець, уривали розмови. І кожний, до кого вони підходили, швидко схоплювався, покидає місце і, квапливо зібраавши свої речі, ішов геть. Нарешті розпалося коло парубків та дівчат. Ім не хотілося кидати танець, і вони ніяк не могли зрозуміти, що гулянню й танцям справді настав кінець. Але перед блідим обличчям і налитими кров'ю очима жандармського сержанта відступили й найзавзятіші.

Розчаровані і все ще здивовані, люди поверталися широким білим шляхом, і чим далі проходили містом, тим частіше чули непевний і переляканій шепт про замах, що стався сьогодні вранці в Сараєві, про вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини і про те, що переслідуватимуть сербів. Перед конаком побачили

перших зв'язаних людей, серед них і молодого священика Милана: жандарми їх вели до в'язниці.

Так друга половина літнього дня, що мав бути вроочис-
тим і веселим, пройшла в збентеженні, тривозі й насто-
 роженому очікуванні.

На брамі замість святкового настрою і пожвавлення па-
нуvala мертвa тиша. Тут уже поставили варту. Солдат у
новій формі повільно походжав від кам'яної лави до того
місця, де лежала залізна плита; він безперестанку робив
п'ять-шість кроків; і щоразу, коли повертається, його баг-
нет виблискував на сонці, наче подавав сигнал. А на-
ступного дня на мурі, під турецьким тарихом, з'явилось
надруковане великими літерами й облямоване жалобною
рамкою офіційне повідомлення. В ньому сповіщалося на-
селення про вчинений в Сараеві замах на престолонаслід-
ника й висловлювалося обурення з приводу цього злочи-
ну. Але ніхто з перехожих не зупинявся й не читав ого-
лошення: кожен, проходячи повз нього і повз варту,
схилив голову і поспішав далі.

З того дня на брамі залишилась варта. І все життя міс-
та урвалось і припинилося одним рухом, як коло на Ме-
залині в той червневий літній день, що мав бути вроочис-
тим і веселим.

Настали дивні дні, що минали в мовчазному напруже-
ному читанні газет, перешпітуванні, в тривозі та страху,
в арештах сербів та підозрілих подорожників, у прискоре-
них військових приготуваннях на кордоні. Літні ночі про-
ходили без пісень, без молоді на брамі, без шепотіння за-
коханих пар у пітьмі. Місто було переповнене солдатами.
А коли о дев'ятій годині вечора сурмачі в бараках на Би-
коваці та у великій казармі біля моста грали сумну мело-
дію віdboю, вулиці майже зовсім ставали безлюдними. По-
гані настали часи для тих, хто кохався, бажав зустрітись
і потайки поговорити.

Щодня надвечір Гласинчанин приходив до Зорчиного
будинку. Вона чекала його біля вікна першого поверху.
Тут вони недовго розмовляли, бо Гласинчанин поспішав,
щоб до повної темряви перейти міст і повернутися в Око-
лиште.

Так він прийшов і цього вечора. Блідий, з капелюхом
у руці, він попросив дівчину вийти до воріт, бо має щось
їй сказати. Зорка неріпуче вийшла до нього. Стоячи на

порозі воріт, вона була така заввишки, як Гласинчанин, який схвильовано, але ледве чутно, пошепки говорив:

— Ми вирішили тікати! Цієї ж ночі. Владо Марич і ще двоє. Думаю, що все добре підготовлено, і ми перейдемо. Але якщо не пощастиТЬ... коли щось трапиться... Зорко!

Шепіт юнака урвався. В її здивованих очах він побачив страх і збентеження. Хлопець і сам був схвильований, наче каявся, що взагалі сказав їй про це й прийшов попрощатися.

— Я вирішив, що краще буде, коли тобі все скажу.

— Спасибі! Отже, нічого не буде з нашої... Америки!

— Ні, не «нічого». Якби ти погодилася місяць тому, коли я пропонував негайно виїхати, може, ми були б тепер уже далеко звідси. Але, можливо, краще, що ми не поїхали. Ти ж бачиш, що діється. Я мушу бути з друзями. Тут війна, і всім нам зараз місце — у Сербії. Так треба, Зорко, це наш обов'язок. А якщо я залишуся живий, і ми завоюємо свободу, можливо, не потрібно буде їхати до Америки, за море, бо ми матимемо тут свою Америку, країну, в якій можна буде багато й чесно працювати, добре й вільно жити. В ній, коли ти захочеш, і для нас обох знайдеться місце. Все від тебе залежатиме. Я... думатиму про тебе, та й ти... інколи...

Тут юнак, якому невистачало слів, підняв раптом руку і швидко погладив її густе чорне волосся. Це здавна було його найбільшим бажанням і зараз йому, наче засудженному, дозволено це здійснити. Дівчина злякано відступила, і рука повисла в повітрі. Ворота тихенько зачинились, і вже в наступну хвилину Зорка з'явилася у вікні, бліда, з широко розкритими очима, з судорожно переплетеними пальцями. Юнак пройшов під самим вікном, закинувши голову й повернувши до неї усміхнене, безжурне, майже красиве обличчя. Наче боячись побачити, що буде далі, дівчина відступила й зникла в кімнаті, в якій вже було темно. Тут вона сіла на ліжко, опустила голову й заплакала.

Спочатку плакала тихо, а потім дедалі голосніше, з тяжким почуттям повної безвиході. І чим більше плакала, тим більше знаходила причин для плачу, тим безнадійнішим здавалося їй все навколо. Ніколи не зможе вона по-справжньому, як він того заслуговує, покохати доброго й чесного Николу, який щойно пішов від неї; ніколи вона не дочекається, щоб той, другий, який не може любити нікого,

полюбив її; ніколи не повернуться прекрасні й веселі дні, що ще минулого року пролітали над містом; ніколи нікому з її співвітчизників не пощастиТЬ врятуватися з цього кола темних гір, побачити Америку чи тут створити країну, в якій, як кажуть, багато працюють, але добре й вільно живуть. Ніколи!

Наступного дня пішла чутка, що Владо Марич, Гласинчанин та ще десятко з юнаків втекли до Сербії. Всі інші серби з сім'ями та майном залишились у цій замкнuttій улоговині, наче в пастці. З кожним днем над містом дедалі більше нависала небезпека. І ось в один з останніх днів липня тут, на кордоні, знялася буря, яка з часом охопила весь світ і стала згубною для багатьох країн та міст, так само, як і для цього моста на Дрині.

Тепер у місті почалося справжнє полювання на сербів і на все, що було з ними пов'язане. Люди поділились на переслідуваних та переслідувачів. Голодний звір, що живе в людині й не сміє показатися, поки не усунені перешкоди у вигляді добрих звичаїв та законів, тепер був випущений на волю. Знак було подано, перешкоди усунено. Як це часто трапляється в історії людства, мовчки були дозволені насильства й грабунки, навіть убивства, аби тільки вони робилися в ім'я вищих інтересів, під популярними гаслами, над обмеженою частиною населення визнаненої назви і переконань. Проникливий і спостережливий сучасник цих подій міг бачити, як протягом одного дня, ніби дивом, змінилося ціле суспільство. Протягом кількох хвилин був знищений ринок, що тримався на віковій традиції, де завжди була й прихована знèависть, і суперництво, і релігійна нетolerантність, і освячені часом брутальність та жорстокість, але водночас були й людяність, і душевність, і почуття порядку та міри,— те почуття, яке тримало в терпимих межах всі злі інстинкти й грубі звички і кінець кінцем приборкувало їх і підпорядковувало загальним інтересам громадського життя. Люди, які сорок років займали видне місце на ринку, зникли протягом однієї ночі, начебто всі вони нараз вимерли разом з своїми звичаями, поняттями та правилами, які вони втілювали в собі.

Вже наступного дня, після оголошення війни Сербії, по місту почав шастати загін шуцкорівців. Цей нашвидку озброєний загін, що мав допомагати властям у переслідуванні сербів, складався з п'яниць та інших ледарів,— пе-

реважно з тих, хто здавна не ладив з чесними людьми та законом. Якийсь циган Хусо Кокошар, людина без честі й певного заняття, ніс якого ще в ранній молодості був спотворений ганебною хворобою, очолював десяток голодранців, озброєних старими гвинтівками системи «Werndl» з довгими багнетами, і верховодив на ринку.

Перед цією небезпекою господар Павле Ранкович як голова сербської церковно-шкільної громади разом з чотирма іншими іменитими її членами пішов до начальника повітової управи Сабляка. Це був гладкий і блідий чоловік, зовсім лисий, родом з Хорватії, нещодавно призначений на цю посаду у Вишеград. Він був знervований і невиспаний; повіки в нього почервоніли, а білі губи пересохли. На ногах він мав чоботи, а за стрічкою зеленого мисливського капелюха — якийсь двоколірний чорно-жовтий значок.

Сабляк прийняв їх стоячи і не запросив навіть сісти. Господар Павле, з жовтим обличчям, з очима, подібними до двох чорних скісних щілин, промовив хрипким, чужим голосом:

— Пане начальнику, ви бачите, що діється і що готується, і ви знаєте, що ми, вишеградські городяни сербського походження, не були винуватцями того, що скілося.

— Нічого я не знаю,— перебив його раптом сердитим голосом начальник,— і нічого знати не хочу. Тепер у мене багато інших, важливіших справ, щоб я слухав ваші скарги. Це все, що я вам можу сказати.

— Пане начальнику,— почав знову господар Павле спокійно, наче хотів свою лагідністю заспокоїти цю сердиту і збуджену людину,— ми прийшли запропонувати вам наші послуги та запевнити вас...

— Не потрібні мені ваші послуги, і нічого вам мене запевняти. Ви показали себе в Сараєві.

— Пане начальнику,— вів далі господар Павле таким самим голосом, але наполегливіше,— ми бажали б, щоб у межах закону...

— Ага, тепер ви згадали про закон! А на які закони ви насмілюєтесь посылатися?

— На державні закони, пане начальнику, обов'язкові для всіх.

Начальник раптом посерйознішав і наче трохи заспокоївся. Господар Павле відразу використав це хвилинне затишшя.

— Пане начальнику, ми дозволяємо собі запитати вас, чи гарантована безпека наших сімей, нашого життя та майна, а коли ні, то що нам слід робити?

Начальник управи розвів руками, повернувшись долоні в бік господаря Павле, знизав плечима, заплющив очі й нервово стис бліді тонкі губи.

Господар Павле добре знав цей вираз обличчя — холодний і сліпий, глухий і німий, характерний для представників влади у важливі хвилини, і відразу побачив, що не має рації далі розмовляти. А начальник, після того, як опустив руки, розплющив очі і підвів голову, сказав трохи лагідніше:

— Військові власті кожному визначать, що треба робити.

Тоді господар Павле в свою чергу розвів руками, захмурив очі, знизав плечима і промовив якимось глибоким, зміненим голосом:

— Спасибі вам, пане начальник!

Четверо членів громади стримано й незграбно поклонились і вийшли, наче засуджені.

На ринку панувало збентеження, люди стиха перешіптувались.

В крамниці Алі-ходжі сиділо кілька іменитих місцевих турків: Наїл-бег Туркович, Осман-ага Шабанович та Сульага Мезилджич. Вони були бліді, заклопотані, з тим важким застиглим виразом обличчя, що завжди з'являється в людей, які мають що втратити або які оцінюються перед несподіваними подіями та великими перемінами. Їх викликали власті, щоб поставити на чолі шуцкору. Тепер вони, ніби випадково, зустрілися тут, щоб про всяк випадок домовитись, що робити. Одні були за те, щоб погодитись, а інші вважали за ліпше утриматись. Алі-ходжа, збуджений, з рум'янцем на щоках і колишнім вогнем в очах, рішуче відкидав будь-яку думку про яку б то не було участь у шуцкорі. Особливо він нападав на Наїл-бела, який був за те, щоб вони прийняли зброю і, як імениті городяни, замість цигана очолили мусульманські добровільні загони.

— Поки живу, я в ці справи не хочу втручатися. І тобі не раджу, якщо в тебе є голова на плечах. Хіба ти не бачиш, що влахи хочуть битися нашими руками і що кінець кінцем все повернеться проти нас?

І з таким самим красномовством, з яким він колись п'яремагав на брамі Осман-ефенді Караманлію, він доводив,

що для турка не буде добра ні на чиєму боці і що всяке їхнє втручання може їм тільки зашкодити.

— Вже давно нас ніхто ні про що не питав і ніхто на нас не зважає. Вступив шваб у Боснію, але ні султан, ні цісар не спитали нас: чи ви задоволені, беги та панове турки? Потім піднялися Сербія та Чорногорія, вчорашия райя, і забрали половину турецької держави, а на нас ніхто і не глянув. Тепер цісар пішов на Сербію,— і знову нас ніхто нічого не питав, нам тільки дають якісь рушниці та штани, щоб ми стали швабськими гончаками і переслідували сербів. Бо швабові не хочеться самому дертися по Шаргану. Сам подумай: коли нас протягом стількох років про такі велики справи зовсім не питали, то звідки тепер оця милість, від якої ребра тріщать? А я тобі скажу, що тут ідуть великі розрахунки, а тому краще не встравати в це діло. Тут, на кордоні, заварилася каша, але хто знає, до чого все це приведе. Хтось стойте і за Сербією, інакше й бути не може. У тебе там, у Незуках, перед самим вікном гора, і ти далі цієї гори не бачиш. Облиш це, не йди в шуцкор і інших не намовляй. Краще собі обдираї отих десять орендарів, які в тебе залишились, поки вони тобі щось дають.

Всі мовчали, непорушні й серйозні; мовчав і Наїл-бег, очевидно, ображений, хоч він це й приховував, блідий, наче мрець; у нього в голові визрівало якесь рішення. Алі-ходжа переконав і розхолодив усіх,крім Наїл-бega. Вони курили і мовчки дивились, як через міст тяглась нескінченна валка військових возів та нав'ючених коней. А потім один за одним почали вставати й прощатися. Останнім підвівся Наїл-бег. У відповідь на його похмуре привітання Алі-ходжа ще раз подивився йому в очі і промовив досить сумно:

— Я бачу, що ти надумав іти. Тобі хочеться загинути; бойшся, щоб тебе не випередили цигани. Але затям, що старі люди давно сказали: тепер не вмирати треба, а розібратися, хто яким є. Саме такі тепер часи.

Майдан між крамницею Алі-ходжі і мостом був заповнений возами, кіньми, солдатами всіх родів військ, запасниками, які їхали, щоб з'явитися на призов. Час від часу жандарми вели групи зв'язаних сербів — селян або городян. В повітрі кружляла курява. Всі говорили голосніше і рухалися швидше, ніж потрібно було. Обличчя спітніли, розчервонілися, чулися лайки всіма мовами. Очі блищали

від алкоголю, безсоння і болісного неспокою, який завжди опановує людей при наближенні небезпеки й кривавих подій.

Серед майдану, навпроти моста, мадярські резервісти в новій формі тесали якісь колоди. Квапливо вистукували молотки й дзижчали пилки. Пройшла чутка, що це роблять шибеницю. Навколо них товпилися діти. Алі-ходжа бачив з порога своєї крамниці, як спочатку поставили два стовпи, а потім як одін вусатий резервіст виліз на верх і прикріпив до них перекладину. Навалило народу, ніби роздавали халву, і навколо шибеници створилось живе кільце. Здебільшого це були солдати, але юрмилась тут також турецька сільська біднота та міські цигани. Раптом люди розступилися, і звідкілясь принесли стіл і два стільці для офіцера та його писаря, а потім шуцкорівці привели спочатку двох селян, а потім одного городянина. Селяни були орендарями з прикордонних сіл Поздерчича та Камениці, а городяник, якийсь Вайо, підприємець родом з Лики, вже давно оселився в місті і жив тут з сім'єю. Всі троє були зв'язані; на їхніх запорошених обличчях помічалась розгубленість. Солдат-барабанщик почав сильно бити в барабан. У загальному гаморі і збентеженні барабанний дріб лунав, наче далекий грім.

Навколо шибеници запала тиша. Офіцер, поручик запасу, угорець за національністю, почав читати смертний вирок німецькою мовою, а за ним перекладав якийсь сержант. Усі троє були засуджені польовим судом до страти, бо свідки заприяглися, що бачили, як вони вночі на сербському кордоні подавали світлові сигнали. Смертна кара через повіщення мала відбутися прилюдно, на майдані, біля моста. Селяни мовчали й тремтіли, наче в лихоманці. А личанин Вайо стирав піт з обличчя і м'яким сумним голосом запевняв, що він не винен; великими переляканими очима він шукав навколо себе, кому б іще це сказати.

Вже мали приступити до виконання вироку, коли крізь ватові проштовхався якийсь чолов'яга, рудий, низенький на зріст, з кривими ногами, що нагадували літеру «Х». Це був Густав, колишній старший кельнер у Лотичиному готелі, а тепер власник кав'ярні на нижньому ринку. Він з'явився в новій капральській формі, з багровим, як ніколи, обличчям і налитими кров'ю очима. Почалася суперечка. Сержант намагався відігнати його, але войовничий власник кав'ярні не здавався.

— Я тут п'ятнадцять років працюю інформатором, довіреною особою найвищих військових кіл,— кричав він по-німецьки, п'яним голосом.— Мені ще позаторік пообіцяли у Відні, що коли прийде час, я своїми власними руками зможу повісити двох сербів. Ви не знаєте, з ким маєте справу! Я заслужив на це право! І ви мене тепер...

У натовпі здійнявся шум і ремствування. Сержант не здав, що робити. Густав ставав дедалі настирливішим і за всяку ціну вимагав, щоб йому дали власноручно повісити обох засуджених. Тоді підвівся лейтенант, худорлявий, з випещеним, блідим обличчям, сповненим такого розпачу, наче він сам був засуджений до страти. Густав, хоч і був п'яний, виструнчився і застиг на місці; лише ворушились у нього руді вуса і неспокійно бігали вирячені очі. Офіцер підійшов зовсім близько і нахилився до цього розчарованілого обличчя так, наче хотів у нього плюнути.

— Якщо ти зараз не підеш звідси, я накажу зв'язати тебе і посадити під арешт. Завтра з'явишся на рапорт. Зрозумів? А зараз іди геть! Марш!

Поручик говорив по-німецьки з угорським акцентом, зовсім тихо, але так гостро й сердито, що п'яний власник кав'ярні відразу зіщулився і зник у натовпі, безперервно віддаючи честь і просячи прощення.

І всі знову звернули увагу на засуджених. Селяни проводилися, як і раніше. Тремтіли їй мружили очі від сонячного проміння і від гарячих подихів з'юрмленого натовпу, ніби тільки це їх і мучило. А Вайо кволим плаксивим голосом запевняв, що він не винен, що його конкурент узяв гріх на душу, бо він навіть не служив у війську і ніколи не чув, що світлом можна подавати сигнали. Він трохи знову згадав німецьку мову і відчайдушно намагався знайти якісь переконливі слова, якими б можна було спинити цей шалений потік, що підхопив його вчора і загрожує ні за що винести з цього світу.

— Herr Leutnant, Herr Leutnant, um Gottes Willen... Ich unschuldiger Mensch... Viele Kinder... Unschuldig! Lüge! Alles Lüge! ¹ — благав Вайо, добираючи найбільш рятівні слова.

Солдати вже підійшли до одного з селян. Той скинув швидко хутряну шапку, повернувся до Мейдана, де

¹ Пане лейтенант, пане лейтенант, ради бога... Я не винний. Багато дітей. Не винний! Брехня! Все брехня! (*Him.*)

стояла церква, і двічі швидко перехрестився. Офіцер поглядом наказав почати з Вайо. Тоді личанин, бачачи, що він уже має йти на шибеницю, піdnіс у розpacії руки до неба і почав заклинати й кричати на весь голос:

— Nein! Nein! Nicht um Gottes Willen! Herr Leutnant, Sie wissen... alles ist Lüge... Gott!.. alles ist Lüge! ¹ — вигукував Вайо, а солдати вже хапали його за ноги та поперек і підймали на дерев'яну піdstавку під зашморгом.

Затамувавши подих, натовп стежив за цією сценою, наче за якоюсь грою, що віdbувалася між нещасним підприсмцем і лейтенантом; завмираючи від цікавості, кожен ніби хотів довідатись, хто виграє, а хто програє.

До Алі-ходжі долітав незрозумілий гомін, але він нарешті і не підозрював, що коїться на площі серед натовпу; та ось раптом побачив поверх голів спотворене обличчя Вайо і відразу кинувся зачиняти крамницю, незважаючи на суворий наказ військових властей, що всі крамниці повинні бути відчинені.

В місто вступали все нові й нові військові частини, а слідом за ними прибували амуніція, продовольство й спорядження — і не тільки перевантаженою залізницею, але й старим проїзним шляхом через Рогатицю. Вдень і вночі через міст їхали валки, і при в'їзді в місто першими їх зустрічали троє повішених на майдані, а оскільки передні підвodi, як правило, затримувалися в переповнених вулицях, кожна валка змушена була зупинятися на мосту, на майдані біля шибениці, поки попереду не звільнявся шлях. Запорошені, розчервоні, охриplі від лю того крику, сержанти прорізалися верхи поміж возів та нав'ючених коней, страшенно жестикулюючи руками, лаючи всіма мовами австро-угорської монархії всіх святих і всі віри.

На четвертий чи п'ятий день рано-вранці, коли міст знову був заповнений підводами, що повільно продиралися у напрямі ринку, над містом почувся різкий незвичний свист, і в середину моста, в кам'яне поруччя біля самої брами, вдарив снаряд. Осколки заліза й шматки каміння посыпались на коней та людей, почалася метушня; коні рвонулися з місць, всі кинулись тікати. Одні побігли вперед, на ринок, а інші — назад, по тому шляху, яким прийшли.

¹ Hi! Hi! Ради бога! Пане лейтенант, ви знаєте... все брехня! Боже! Усе брехня! (*Him.*)

Впalo ще три снаряди — два у воду, а один знову на міст в купу людей та коней. В одну мить міст опустів; на ньому залишились тільки видні здалеку, немов темні плями, поперекидані вози і трупи. З Буткових Стін озвалася й австрійська польова артилерія і почала стріляти по сербській гірській батареї, що й далі гатила шрапнеллю по обозу, який скучився по обидва боки моста.

Тепер гірська батарея з Паносу без упину обстрілювала міст та казарму біля нього. Через кілька днів знову вранці зі сходу, приблизно від Голеша, почувся новий звук. Гуркіт гармат був значно віддаленіший, але густіший, і снаряди важко гули над містом. Стріляли цього разу дві гаубиці. Перші снаряди впали в Дрину, а інші — на майдан перед мостом, де вони пошкодили навколоишні будинки, в тому числі Лотичин готель та офіцерське казино, а потім почали літати через однакові проміжки часу і щораз точніше влучати в міст і казарму. Вже через годину казарма запалала. Солдатів, які намагалися гасити пожежу, обстрілювала шрапнеллю гірська батарея з Паносу. Казарму залишили напризволяще. Стояла спека, і все, що було дерев'яне, швидко загорялось; час від часу падали снаряди і розвалювали внутрішню частину будови. Так і вдруге був зруйнований Кам'яний заїзд і петретворений на купу каміння.

Після цього обидві гаубиці з Голеша регулярно обстрілювали міст, зокрема середню опору. Снаряди то падали в річку, ліворуч і праворуч від моста, то влучали в масивні бики, то знову падали на проїзну частину моста, але ні один не влучив у залізну плиту над колодязем, що вів у глиб середньої опори, в якій лежала вибухівка.

Десятиденний обстріл не завдав мосту ніякої значної шкоди. Снаряди вдарялися в гладенькі опори й кругле склепіння, відскакували від них і вибухали в повітрі, не залишаючи на кам'яних мурах ніякого сліду, крім легких, білих, ледве помітних подряпин. А шрапнель відскакувала від гладких міцних плит, немов град. Тільки снаряди, що падали на проїзну частину моста, залишали на бруку неглибокі ямки та вирви, але їх можна було помітити тільки йдучи мостом. Так серед цієї нової бурі, що налетіла на місто, потрясла його до основ і порушила всі стародавні звички, перевернула долю живих людей і те, що створено людськими руками, міст і далі стояв білий, міцний і невразливий, як завжди.

=XXIII=

Через безперервний обстріл удень майже зовсім припинився рух на мосту; цивільне населення переходило вільно, перебігали солдати поодинці, але як тільки переходила трохи більша група, з Паносу починали стріляти шрапнеллю. Через кілька днів обстріл став регулярним. Люди помітили, коли він сильнішав, коли слабшав, або й зовсім припинявся, і, залежно від цього, переходили через міст і робили свої найважливіші справи, якщо тільки їм не перешкоджали австрійські патрулі.

Гірська батарея з Паносу стріляла тільки вдень, але гаубиці з Голеша били і вночі, намагаючись перешкодити пересуванню військ та військового обозу з одного берега на другий.

Городяни, будинки яких були в центрі міста, недалеко від моста та шосе, переселилися з сім'ями на Майдан або в інші захищені та віддалені квартали до родичів або знайомих, щоб сковатися від обстрілу. Ця втеча з дітьми та найпотрібнішими речами нагадувала ті тяжкі ночі, коли місту загрожувала велика повінь. Тільки цього разу люди різних релігій не були пов'язані почуттям солідарності та спільногго нещастя, не змішувались і не сиділи разом, як колись, шукаючи підтримки й полегшення в спільній розмові. Турки оселилися в турецьких домах, а серби, на яких дивились, як на зачумлених, у сербських. Але, відокремлені одні від других, вони жили більш-менш однаково.

Скупчені по чужих домах, не знаючи, куди діти вільний час і що робити зі своїми невеселими думками, без діла і з порожніми руками, як погорільці, боячись за своє життя і не знаючи нічого про долю свого майна, і ті, й другі страждали, шматовані протилежними прихованими надіями й бажаннями.

Як і колись, під час великих повеней, старі люди — і турки, і серби — намагалися розважати всіх навколо себе жартами й розповідями, підбадьорити своїм удаваним спокоєм та штучним оптимізмом. Але виявилося, що в цьому нещасті старі жарти та удавання не допомагають, що всі колишні казки поблякли і всі баляндраси втратили будь-який сенс, а нові створюються важко й поволі.

Вночі люди вдавали, що сплять, хоч насправді ніхто не міг ока склепити. Розмовляли пошепки, самі не знаючи, для чого така обережність, коли безперстанку гуркотіли то сербські, то австрійські гармати. Найбільше боялися звинувачень «у подаванні сигналів ворогові», хоч ніхто не знов, ні як ці сигнали подаються, ні що вони означають. Але страх був такий великий, що ніхто ніде не смів на віті сірника засвітити. Вогонь уночі не запалювали. Чоловіки, коли хотіли покурити, зачинялися в душних кімнатах без вікон або вкривалися з головою ковдрами. Всі задихались від духоти, обливалися потом, але двері були замкнені й усі вікна зачинені віконницями й позавішувані. Місто нагадувало бідолаху, який, не в змозі захищатися від ударів, затулив очі руками й чекав. Усі будинки здавалися наглухо замурованими, бо хто хотів залишитися живим, змушений був прикидатися мертвим, але і це не завжди допомагало.

У мусульманських домах жилося трохи вільніше. Коли над їхніми головами змагалися дві християнські артилерії, в них невчасно прокидалися давні вояовничі інстинкти. Але були в них і серйозні приховані турботи, і безпопрадне горе, і цілковита безвихід.

В домі Алі-ходжі біля Замку — справжня школа. До його дітей, яких було і без того досить, приєдалося ще дев'ятеро дітей Муй-аги Мутапджича, з яких тільки троє більшенькі, а решта — дрібні, всі одне одному до вуха. Щоб не пильнувати їх і не гукати кожної хвилини, зачинали їх разом з дітьми Алі-ходжі в прохолодній великий кімнаті, і тут матері та старші сестри гляділи їх серед загальної метушні та писку.

Муй-ага Мутапджич, прозваний Ужичанином, жив у місті недавно. (Трохи далі розповімо і його історію). Це був високий на зріст чоловік, років п'ятдесяти, геть сивий, з орлиним носом та зморшкуватим обличчям, з низьким голосом та різкими солдатськими манерами. Хоч він і був на років десять молодший від Алі-ходжі, але здавався старішим за нього.

Зараз він сидить з Алі-ходжею в хаті, без упину палить, зайнятий своїми думками, тягар яких відбивається на його обличчі та на руках; говорить він зрідка і мало. Час від часу встає, виходить з хати і з городу оглядає навколошні пагорби на обох берегах річки. Іноді стоїть з піднятою головою й уважно дивиться в небо, наче його цікавить, яка буде погода. Алі-ходжа весь час намагається розважити й заспокоїти його, виходить слідом за ним, ні на хвилину не залишає його на самоті.

Тут серед гарного великого городу панує спокій і зрілість літніх днів. Цибуля вже зібрана й лежить на землі, а соняшник ще в повній силі; навколо його чорних і важких голів дзижчати бджоли та джмелі. Вздовж межі вже починають осипатися дрібні квіти. З цього горба можна виразно бачити місто, розташоване на піщаній косі, між двома річками, оточене кільцем вищих і нижчих гір. У долині навколо міста та по стрімких схилах пагорбів чергуються латки та смуги достиглого ячменю з клинами зеленої кукурудзи. Біліють стіни будинків, а далі чорніють ліси, що здаються звідси вроочистими й сумирними — такий великий простір землі і неба, що простягається в сяйві літнього дня, який тільки-но народжується.

Тут і в заклопотаного Муй-аги розв'язується язик. Він озвивається на ласкаві слова Алі-ходжі і розповідає йому про свою долю — не тому, що ходжа не знає її, а тому, що тут, на сонці, він повинен якось розв'язати або полегшити вузол, який його душить під горлом, бо доля його вирішується саме тут і зараз — кожної міті цього літнього дня, при кожному пострілі гармати з одного або з другого боку.

Йому не було ще й п'яти років, коли турки мусили залипити міста Сербії. Османлії переїхали в Туреччину, а його батько Суль-ага Мутапджич — ще молодий чоловік, але вже помітний серед ужицьких турків — вирішив повернутися до Боснії, звідки походив їхній рід. Посадивши дітей у великі кошики, взявши з собою гроші, які мож-

на було за таких обставин виторгувати за землю і хату, Суль-ага назавжди покинув Ужицю. З кількома сотнями ужицьких переселенців він перейшов до Боснії, що ще була під турецькою владою, і оселився з сім'єю у Вишеграді, де віддавна жила парость ужицьких Мутапджичів. Тут він провів років десять і вже домугся помітного становища, коли почалась австрійська окупація. Суворий, неспокійний чоловік, він вважав, що не варто було тікати від однієї християнської влади, щоб жити під другого.

Через рік після приходу австрійців він знову з усією родиною залишив Боснію разом з кількома сім'ями, які не хотіли марнувати свій вік у країні, «де дзвонять дзвони», і переселився у Нове Місто в Санджак. (Муй-азі було тоді трохи більше п'ятнадцяти років). Тут Суль-ага Мутапджич відкрив крамницю, тут у нього народилася й решта дітей. Та він ніколи не переставав нудьгувати за тим, що залишив в Ужиці, і не міг пристосуватися до нових людей та інакшого життя в Санджаку. Це й було причиною його передчасної смерті.

Вродливі й статечні його доньки добре повиходили заміж. Сини розширили успадковані від батька землі. І саме тоді, коли вони поодружувались і почали глибше пускати коріння в новий ґрунт, вибухнула балканська війна тисяча дев'ятсот дванадцятого року. В опорі, що його чинили турки сербській та черногорській армії біля Нового Міста, брав участь і Муй-ага. Опір був коротким, і не можна сказати, щоб він був сам по собі слабким або невдалим, але все-таки, наче якимсь чарами, доля війни й багатьох тисяч живих людей вирішувалася не тут, а десь далеко і незалежно від слабкого або сильного опору, і турецьке військо залишило Санджак. Не бажаючи чекати ворога, від якого він ще дитиною тікав з Ужиці і проти якого й тепер без успіху боровся, не маючи куди податися, Муй-ага вирішив тікати назад до Боснії, під захист влади, від якої колись тікав його батько. І, таким чином, втретє цей біженець перебрався з усією сім'єю до Вишеграда, де минуло його дитинство.

У Муй-аги збереглося трохи грошей, і він з допомогою вишеградських турків, серед яких були і його родичі, протягом двох років спромігся розпочати невеличке діло. Та було йому нелегко, бо, як ми бачили, надійшли неспокійні часи, заробітки траплялися жалюгідні навіть і для тих, хто давно щось придбав. Чекаючи кращих і спокійніших

часів, він переважно жив на свої заощадження. І от тепер, після дворічного тяжкого життя у місті, Муй-ага на правах біженця знову попав у біду: палетіла буря, і він тепер не знає, що робити; єдине, що йому залишається,— це заклопотано стежити за подіями і тримати, чекаючи, чим усе це скінчиться.

Про це вони тепер і розмовляли вдвох тихими й нескладними реченнями, як говорять про дуже добре відомі речі, які можна розглядати з кінця, з початку або з середини. Алі-ходжа, що дуже любив і цінував Муй-агу, намагався знайти слова розради не тому, що сподіався цим допомогти, а просто відчував потребу і вважав за свій обов'язок якимось чином узяти участь в гіркій долі цього поважного, нещасного чоловіка, справжнього мусульманіна. Муй-ага сидів і курив; глянувши на нього, можна було сказати, що доля занадто непривітна до Муй-аги. На лобі та скронях виступали великі краплі поту, висіли якийсь час, поки не виростали й не важчали, виблискуючи на сонці, і не збігали струмочками по зморшкуватому обличчі. Та Муй-ага не відчував їх і не стирав. Утомленими очима він дивився на траву перед собою й замислено прислухався до того, що творилося в ньому самому і що було сильнішим від усіх втішливих слів і голоснішим за найгучнішу канонаду. Час від часу він тільки злегка махав рукою і бурмотів кілька слів, що були скоріше уривками його внутрішньої розмови, ніж якоюсь відповідю на те, що йому говорили або що діялося навколо нього.

— Такі часи настали, друже Алі-ходжа, що нікуди поїхати. Один бог бачить, що і мій небіжчик батько, і я родили все, щоб додержуватися правдивої віри й жити за ісламом. Мій дід залишив свої кістки в Ужиці; від його могили тепер, мабуть, і сліду немає. Батька я поховав у Новому Місті і не знаю, чи його могилу не топче зараз худоба вілахів. Я сподіався померти тут, де ще чути голос муедзина, але ввесь час мені здається, що судилося зникнути нашому насінню; забудуть і про наші могили. Мабуть, така воля божа, чи що? Тільки бачу, що далі нікуди. Надійшов час, про який сказано, що правдива віра не матиме іншого виходу, крім одного: загинути. До кого мені пристати? Піти з Наїл-бегом та шуцкорівцями й загинути з швабською рушницею в руці, знеславивши себе на цьому й на тому світі, чи отак сидіти й чекати, поки

Сербія прийде слюди? Очікувати те, від чого п'ятдесят років тому ми тікали з одного місця на друге?..

Алі-ходжа відкрив рота, щоб сказати щось таке, що підбадьорило б і вдихнуло в Муй-агу трохи надії, але його перервала канонада австрійської батареї з Буткових Стін, на яку відразу почали відповідати гармати з Паносу. Відгукнулася артилерія і з Голеша. Снаряди різного калібрів пролітали в обох напрямках низько над їхніми головами і вили так сумно, аж стискалося серце і стукало в скронях. Алі-ходжа встав і запропонував сховатися хоч під дахом, і Муй-ага пішов слідом за ним, наче сновида.

У сербських домах, що збилися навколо церкви на Мейдані, навпаки — не було ні скарг на минуле, ні страху перед майбутнім, страшним був тільки сьогоднішній день. Тут панувала особлива, німа розгубленість, яка завжди охоплює людей після перших ударів жорстокого терору — арештів та вбивств без слідства і суду. Однак, за тою розгубленістю все було, як і раніше, як і завжди: таке саме приховане очікування, як колись, понад сто років тому, коли на Паносу горіли вогнища повстанців; та сама надія, обережність, рішучість усе знести, якщо не може бути інакше, і така сама віра в щасливий вихід десь там, на самому кінці всіх переживань.

Онуки і правнуки тих вишеградців, які колись жили на цьому самому пагорбі і так само ховалися по хатах, стурбовані, перелякані й схвильовані до глибини душі, та прислухалися до далекої луни гармати Кара-Георгія з Велетова, тепер слухали, як у теплу ніч над їхніми головами пролітають важкі гаубичні снаряди і вгадували за звуком, які сербські, а які швабські, говорили про них ніжно або проклинали їх, вигадували їм клички та назвиська. Та все це тільки доти, доки снаряди летіли високо й падали за містом, а коли стрілянина переносилася на міст і місто, вони раптом замовкали, припиняли розмови, бо кожному здавалося — і вони готові були в цьому заприєднитися, — що в цій повній тиші на такому великому просторі і та, і друга сторона цілить саме в них, у ту хату, де вони сховалися. І лише після того, як стихав гуркіт від близького вибуху, люди починали розмовляти зміненими голосами і запевняли один одного, що снаряд упав зовсім близько і що він найстрашніший і найнебезпечніший.

У будинку Ристича, що стоїть поряд з кам'яницею священика, значно більшому й кращому за неї, з обох боків

захищенному від обстрілу гармат густими сливами, зібралося багато людей з базарної площині. Мужчин було мало, а більше жінок, чоловіки яких були заарештовані або взяті як заложники, та їхніх дітей.

Будинок був просторий і багатий; в ньому мешкав лише господар Михайло Ристич з дружиною та невісткою-вдовою, яка, після смерті чоловіка, не захотіла ні вдруге вийти заміж, ні повернутись додому, а залишилася тут, щоб разом з цими старими людьми поставити на ноги дітей. Її найстарший син, вісімнадцятирічний юнак, два роки тому перебрався до Сербії й загинув як доброволець біля Брегалниці.

Старий Михайло, його дружина й невістка прислуговували своїм незвичним гостям, наче на родинному святі. Особливо невтомним був дід, який навіть скинув червону феску, що було дивним, бо він її ніколи не скидав. Густе сиве волосся спадало йому на вуха та на чоло, а срібні густі вуса, трохи пожовклі від тютюну, облямовували рот так, що здавалося, ніби він весь час посміхається. Як тільки господар Михайло помічав, що хтось переляканий або розгублений більше за інших, він підходив до нього, заспокоював його і частував ракією, кавою або тютюном.

— Не можу, куме Михайле, спасибі тобі, батьку, не можу, я вже ось як сита! — захищається одна молодиця, показуючи рукою на свою повну білу шию.

Це була дружина П'етра Гатала з Околишта. Петар нещадно поїхав у торгових справах до Сараєва. Там його захопила війна, і відтоді не було від нього звістки. Австро-італські солдати її вигнали з хати, і тепер вона знайшла притулок з дітьми в старого Михайла, що доводивсь їй кумом по чоловіку. Тужачи за чоловіком і рідною домівкою, вона ламала руки й увесь час плакала та зітхала.

Господар Михайло не спускав з неї ока і постійно був коло неї. Сьогодні вранці прийшла звістка, що Петра, коли він повертається з Сараєва, схопили в поїзді як заложника й відправили у Вардиште і там, через якусь випадкову тривогу, помилково розстріляли. Це ще приховували від неї, і старий Михайло дбав, щоб хто-небудь не повідомив її про це раптово й необережно. Жінка часто вставала й поривалася вийти на подвір'я, щоб глянути на Околиште, але Михайло спиняв її як тільки міг; він знов, що Гatalova хата на Околишті вже горить і хотів оберегти

нешансу вдову принаймні хоч від цього видовища. Він жартував, сміявся й невтомно її частував.

— Ану, кумо Станойко, випийте-но, ягнятко мое! Хоч одну чарочку. Це ж ліки, а не ракія.

І жінка покірливо випивала. Господар частував усіх підряд і своєю наполегливістю та невтомною сердечністю примушував кожного підкріпитися. Потім знову повергався до дружини Петра Гатала. В неї й справді відступив болісний клубок від горла. Вона стала спокійніша, тільки замислено дивилася поперед себе. Але господар не залишив її, а все переконував, наче дитину, що мине лиха година, і її Петар повернеться живий і здоровий з Сараєва, і вони знову заживуть у своїй хаті в Околишті.

— Знаю я твого Петра змалку, на його хрестинах був. Про ті хрестини довго пам'ятали. Пригадую, ніби це сьогодні було: я ще парубкував, коли з моїм покійним батьком, який хрестив усіх дітей в старого Янка, пішов на Околиште, на хрестини твого Петра.

І він знову розповів історію про хрестини Петра Гатала, яку всі знали. Але в цей незвичайний нічний час всі слухали його так уважно ніби він розповідав уперше.

Господар Михайло говорив, а чоловіки й жінки підсочувались близче до нього і, слухаючи, забували про небезпеку, і не помічали гуркоту гармат.

В добре мирні часи, коли в місті був священиком славнозвісний отець Никола, в Янка Гатала з Околишта після багатьох років сімейного життя, протягом яких з'явилась ціла низка дівчат, народився нарешті син. Першої ж неділі дитину понесли хрестити. Разом з щасливим батьком та кумом пішли й деякі родичі та сусіди. Ще по дорозі з Околишта вони часто зупинялися і з великою кумовою флягами попивали міцну ракію. Дійшовши до брами на мосту, вони сіли перепочити й ще трохи поцмулити з фляги. Стояла пізня осінь; день випав холодний, і на брамі не було кав'ярника, бо місцеві турки вже не приходили сюди, щоб посидіти за чашкою кави. Тому околиштяни розсілися тут, наче вдома, пороз'язували торби з їжею й почали нову флягу ракії. Красномовної широко поздоровляючи один одного, вони забули і про дитину, і про священика, який мав охрестити її після відправи. Через те, що в ті часи — сімдесяті роки дев'ятнадцятого сторіччя — не дозволяли дзвонити в церкві, підпілі люди не помічали, як миас час, і зовсім не думали про те, що служба божа

давно вже закінчилася. Захопившись розмовами про майбутнє дитини і згадуючи своє минуле, вони перестали зважати на час. Кілька разів у кума прокидалася совість, і він нагадував, що вже пора рушати, але інші відразу примушували його замовкнути.

— Ходімо, люди, і здійснимо те, чого вимагає закон та християнська віра,— заїкався кум.

— Та що тобі так приспічило, їй-богу! Ще ніхто в цій парафії не залишався нехрещеним! — відповідали інші й частували його з своїх фляг.

І батько почав було квапити кумів, але ракія всіх подолала. Жінка, яка досі тримала дитя в посинілих від холоду руках, загорнула його в строкату ковдру і поклала на кам'яну лаву, а воно, мов у колисці, то спало, то з цікавістю розпллющувало оченята, наче брало участь в загальній гулянці.

— Видно, що вишеградець,— промовив кум,— любить компанію і місце гулянок.

— Будь здоров, Янко,— кричав один із сусідів,— хай буде щасливим і довгі роки живе твій син! Хай бог дасть, щоб ти прославився серед батьків, щоб серби тільки про тебе й говорили; щоб ти був у честі і було в тебе всякого добра вдосталь. Хай бог дасть, щоб...

— Та якось вже треба було б його охрестити,— перевів батько.

— Встигнемо,— кричали всі й пили далі.

— Рагіб-ефенді Боровац нехрещений, а он який: кінь під ним гнеться,— зауважив один із сусідів під загальний сміх.

Та якщо ці люди на брамі втратили почуття часу, то не втратив його отець Никола; він почекав їх трохи перед церквою, а потім розсердився, одяг свою шубу, підбиту лисичим хутром, і пішов з Майдана в місто. Тут йому хтось сказав, що люди з дитиною сидять на брамі. Він простував туди, щоб пробрати їх як слід, але вони зустріли його з такою радістю, так широ просили прощення і висловлювали йому найкращі побажання, що отець Никола, який зовні був різкою й суворою людиною, але серцем — справжній вишеградець, пробачив їх і сам уявився за флягу й закуску. Нахилившись над малятком, він люб'язно промовив: «Нівроку собі» — а дитина спокійно дивилася на його повне обличчя з великими синіми очима й широкою рудою бородою.

Говорили, що маля й охрестили на брамі, але це не-правда. Тут тільки довго розмовляли й щедро кружляли ракію, проголошуючи численні тоости. Вже давно перейшло за полуцену, коли веселе товариство піднялося на Майдан; відімкнули церкву: тут кум, ледве повертаючи язиком і гикаючи, від імені нового парафіяніна відрікся від диявола.

— Так ми й охрестили Петра, дай, боже, юому здоров'я і довгих літ — прожив він сорок років і нічого з ним не трапилось поганого,— закінчив свою розповідь кум Михайлло.

Гості, щоб не так тоскно було на душі і забулася дійсність, знову випили ракії, а потім кави. Розмова пішла легше й вільніше, і всім стало зрозуміло, що в житті, крім цього мороку, страху та смертоносної стрілянини, є світлі, більш приємні для людини речі.

Так минала ніч, а з нею й години життя, сповненого небезпек та страждань, але ясного, незмінного й глибоко реального. Керовані стародавніми, успадкованими інстинктами, вони роздрібнили й поділили життя на хвилинні враження й безпосередні потреби, цілком віддаючися їм. Бо лише проживаючи кожну мить окремо, не зазираючи вперед і не оглядаючись назад, можна терпіти таке життя й зберегти себе для кращих днів.

Починало світати. Це означало, що стрілянина пожвавішає і при сонячному свіtlі продовжиться незрозуміла й нескінченна забава війни. Адже самі по собі дні вже не мають ні назв, ні сенсу, час втратив своє значення й ціну. Люди вміють лише чекати й боятися. Іншими словами, вони мислять, працюють, розмовляють і рухаються, наче автомати.

Так, або приблизно так, жило населення у верхніх кварталах міста поблизу Замку та на Майдані.

А внизу, в самому центрі, залишилося дуже мало цивільного населення. Ще в перший день війни було наказано тримати крамниці відчиненими, щоб солдати військ, які проходять через місто, могли купувати собі дрібні речі, а ще більше для того, щоб показати городянам, ніби ворог далеко і місту не загрожує ніяка небезпека. Цей наказ до певної міри залишився в силі й зараз, під час обстрілу, але кожний намагався більшу частину доби під пристойним приводом тримати крамницю зачиненою. Крамниці, що були зовсім близько до моста та Кам'яного

заяїду, як, наприклад, Павле Ранковича та Алі-ходжі, були зачинені протягом цілого дня, бо їм найбільше загрожував обстріл. Порожній і закритий був також Лотишин готель; його дах було пошкоджено снарядом, а стіни пощерблено шрапнеллю.

Алі-ходжа тільки раз або двічі на день сходив з свого пагорба, щоб подивитися, чи все в порядку, і знову повертається додому.

Лотика з усією сім'єю покинула готель ще в перший день обстрілу моста. Вона перебралась на лівий берег Дрини і влаштувалася в новому просторому турецькому будинку, що стояв в улоговині, далеко від шляху, й так утопав у густому саду, що виглядав тільки його червоний дах. Власник будинку з родиною жив у селі.

Готель залишили, коли зовсім смеркло; в цей час, як правило, панує повне затишшя. З слуг пішов з ними тільки Мілан, вірна і надійна людина, старий парубок, все ще показний і франтуетий на вигляд; йому вже нікого було викидати з кафани; решта слуг, як це в подібних випадках часто трапляється, розбіглась з першим же пострілом, що пролунав над містом. Як завжди у всьому, так і при цьому переселенні, всім беззаперечно керувала й розпоряджалася Лотика. Вона вирішувала, що з найпотрібніших речей взяти з собою, а що залишити; хто що повинен одягти, хто поведе Деборину слабоумну дитину, хто поведе хворобливу і слізливу Дебору, а хто — очманілу від страху Міну, гладку, перезрілу дівку. Так, використовуючи темряву паркої літньої ночі, з небагатьма речами та хлощчиком-калікою на ручному візку, з валіzkами та клунками в руках Лотика, Цалер, Дебора і Міна перейшли через міст. Уперше за тридцять років готель був замкнений і в ньому не було ні душі. Похмурий, пошкоджений першими снарядами, будинок нагадував старовинну руїну. А група людей, старих і слабосилих, розжирілих і кривоногих калік, незвиклих ходити пішки, відразу, як тільки ступила на міст, набрала вигляду єврейської бідності — непрасних утікачів, які споконвіку топчуть дороги світу.

Так вони перейшли на другий берег і дісталися до просторого турецького будинку, де й зупинились на ночівлю. Тут Лотика розмістила речі, склала як слід багаж, потурбувалася про своїх рідних. Але коли потрібно було і їй самій лягти у напівпорожній чужій кімнаті, без своїх

речей та паперів, з якими Лотика прожила весь вік, у неї ніби обірвалося щось усередині і вперше за все своє свідоме життя вона відчула, як раптом покинули її сили. В порожній кімнаті почувся неймовірний лемент, щось таке, чого ніхто ніколи не бачив, не чув і не підозрював: страшний, тяжкий і приглушений, схожий на чоловічий, але нестримний і безперервний Лотичин плач. В сім'ї запало розгублене, майже побожне мовчання, а потім почалося загальне голосіння, зойки й ридання. Для всіх знесилення тітки Лотики було важчим ударом, ніж війна, втеча і втрата домівки, бо з нею все можна було перенести й подолати, а без неї не можна було нічого ні подумати, ні зробити.

А коли настав ясний літній день, з пташиним співом, рум'яними хмарами та рясною росою, він, замість колишньої Лотики, яка до вчорашиного вечора керувала долею всіх своїх родичів, застав скоцюблену на підлозі, стару й немічну єврейку, яка не могла вже потурбуватися навіть про себе саму — тільки тримтіла від невідомого страху і плакала, мов дитина, не вміючи сказати, чого вона боїться і що в неї болить.

Тоді сталося друге чудо. Старий, опасистий, сонливий Цалер, який і замолоду не мав ні своєї волі, ні своєї думки і який завжди погоджувався, щоб ним і цілою сім'єю керувала Лотика, тепер раптом показав себе справжнім головою сім'ї, мудрим, рішучим, здатним приймати належні рішення і достатньо сильним, щоб здійснювати їх. Він утішав своючку, доглядав її, наче малу дитину, і давав за всіх так, як це раніше робила вона. Ходив під час затишня в місто і приносив з залишеного готелю потрібні харчі, речі й одяг. Він розшукував десь лікаря і привів його до хворої. Лікар констатував, що в літньої жінки від перевтоми настала депресія. І порадив, щоб хвору чим скоріше вивезли з району воєнних дій, прописав якісь каплі, а сам незабаром виїхав з транспортом поранених.

Цалер виклопотав у військових властей віз, щоб переїхати з усією сім'єю спочатку в Рогатицю, а потім до Сараєва. Треба було тільки почекати один-два дні, щоб Лотика трошки очуяла і їй можна було вирушити в дорогу. Але вона лежала, мов паралізована, голосно плакала і на своїй мішаній образній мові промовляла слова без всякого зв'язку, які свідчили про її відчай, страх і огиду. Навколо неї повзував по голій підлозі нещасний Деборин

хлопчик, дивився зацікавлено в обличчя тітки і звертався до неї нерозбірливими гортанними звуками, які Лотика так добре розуміла, але на які тепер не озивалася. Вона нічого не їла і не могла нікого бачити. Її переслідували кошмари, що чергувалися з фізичними болями. То їй здавалося, ніби дві мостики під нею раптом розсуваваються, немов відчиняється якась хитра пастка, і вона раптом падає у невідому глибину, і тільки одчайдушний крик може врятувати її від загибелі. То їй здавалося, що вона — велика, легка і могутня істота з велетенськими ногами й дужими крилами, яка біжить, подібно до страуса, і кожен крок її рівний відстані звідси до Сараєва. Під її ногами хлюпають ріки й моря, наче невеличкі калюжі, хрустять міста і села, мов пісок або скло. Від цього в неї починало швидко калатати серце і завмирав подих. Не знає, де зупиниться, куди приведе її цей крилатий біг, але знає, що вона звільняється й рятується від тих облудно й хитро зсуниутих дощок, які зникають з-під неї з швидкістю блискавки. Вона знає, що залишає за собою землю, на якій краще не затримуватись, і переступає, наче через брудні калюжі, через села та великі міста, в яких люди обманюють одні одних і брешуть словами й цифрами, а коли слова вичерпні і цифри переплутані, вони, наче фокусники, раптом міняють гру і роблять усе наперекір тому, що говорили й рахували, висувають уперед гармати і гвинтівки і якісь інших, нових людей з налитими кров'ю очима, з якими не можна ні поговорити, ні домовитися й порозумітися. Перед цією навалою вона раптом перестає бути птицею, що швидко біжить уперед, і перетворюється в немічну, бідну бабусю, яка лежить на голій підлозі. А ці люди рояться тисячами, мільйонами; вони стріляють, колють, душать і нищать усіх підряд немилосердно й безглуздо. Один з них нахилився над нею; вона не бачить його обличчя, але відчуває, як він притискає вістря багнета до її грудей, у те місце, де розходяться ребра і де тіло найм'якше.

— Ах, а-а-а-ах! Ні, не давайте! Не давайте! — з зойком прокидается Лотика і рве торочки на сірій легкій шалі, якою її вкрили.

Хлопчик-каліка сидить поруч, навпочішки, сперши спину на стіну, і дивиться на неї своїми великими очима,

в яких більше цікавості, ніж страху або жалю. З другої кімнати вбігає Міна, заспокоюючи Лотику, витирає їй холодний піт з обличчя і дає випити валер'янки.

А довгий літній день над зеленою улоговиною здається таким нескінченним, що людина не пам'ятася, коли розвиднілось, і не думає, коли буде смеркаться. І тут було тепло, але спека не відчувалася. Кімнати відлунювали кроками. Цалерів провідували городяни. Заходили іноді солдати або офіцери. Харчів та фруктів було вдосталь. Мілан безперервно варив каву. Все нагадувало б довгий святковий відпочинок на селі, коли б час від часу не розлягався розплачливий зойк Лотики і не чути було далекого гуркоту, що докочувався в цю улоговину, наче якесь дивовижне ричання і який давав знати, що в світі не все гаразд і що спільне нещастя значно біжче і значно більше, ніж це могло здаватися в цю чудову, пригожу годину літнього дня.

Ось що вчинила війна з Лотичиним готелем та його мешканцями!

Крамниця господаря Павле Ранковича була також замкнена. Її власник уже на другий день війни, разом з кількома іншими поважними сербами був узятий як заложник. Частину сербів тримали на станції, де вони відповідали своїм життям за порядок, спокій і чітку роботу транспорту, а інші перебували під арештом недалеко від моста, в нижній частині базарної площа в невеличкому дерев'яному бараку, де в базарні дні стояла громадська вага і сплачували мито. Ці заложники відповідали за цілість моста.

Тут, на стільці, принесеному з кафани, сидів і господар Павле Ранкович. Зі складеними на колінах руками, з похиленою головою, він був схожий на виснажену від якоїсь великої натуги людину, яка присіла тільки для того, щоб трохи відпочити. Але він сидів так нерухомо годинами, не міняючи положення. Біля дверей, на купі порожніх мішків, сиділи два солдати-резервісти. Двері були зачинені, і в баракі панувала півтемрява і духота. Коли з Паносу або з Голеша пролітав з гуркотом снаряд, у Павла Ранковича щось підступало до горла, і він слухав, де він вибухне, куди вдарить. Старий знов, що міст давно замінений, і ввесь час думав про це, запитуючи себе, чи зможе такий снаряд підпалити вибухівку, якщо влучить у неї. А під час кожної зміни варти він слухав, як унтер-офіцер

давав вказівки солдатам. І щоразу його інструкції закінчувалися словами: «При найменшій спробі пошкодити міст або при найменшій підозрілій озnaці, що подібне готується, цю людину треба відразу ж застрелити». Павле Ранкович уже звик до цих слів і слухав їх спокійно, на че вони його й не стосувалися. Його більше непокоїли снаряди та шрапнель, які інколи вибухали так близько від барака, що щебінь і осколки металу стукотіли по дошках. Але найбільше мучили його нестерпні думки і відчуття того, що так повільно тягнеться час.

А думав Павле Ранкович про все, що сталося з ним, з його будинком і майном. І чим більше він думав, тим більше йому все це нагадувало поганий сон. Бо як же інакше пояснити те, що звалилося на нього та його сім'ю протягом останніх днів? Двох синів-студентів жандарми забрали вже в перший день війни, і вдома залишилася тільки жінка з доньками. Велика бондарня в Осойниці згоріла на його очах. Орендарі по навколоишніх селах, очевидно, постраждали й порозбігалися хто куди. Стільки грошей, розданих по цілому повіту в кредит, втрачено. Його крамниця, найкраща в місті, розташована ось тут, в кількох кроках від нього, замкнена; цілком можливо, що її пограбують або вона згорить від якогось снаряда. А сам він сидить у цьому напівтемному бараку заложником і відповідає головою за те, що зовсім не залежить від нього, за долю цього моста.

Бурхливо і безладно, як ніколи досі, кипіли в його голові думки, перебивали одна одну і згасали. Яке відношення він має до моста, коли він ціле життя турбувався тільки про свою роботу та свою сім'ю? Не він його мінував, не він і обстрілює. Навіть тоді, коли він був підмайстром, ще неодруженим, то він не сидів на брамі і не марнував часу, як вишеградські юнаки, за піснями та пустими жартами. Перед його очима проходило все життя з подробицями, про які він давно забув.

Він згадував, як прийшов голодним чотирнадцятирічним хлопчиком з Санджака в подертих опанках¹. Він наїнявся служити за одежду, харчі та дві пари опанків на рік до господаря П'єтра. Доглядав дітей, допомагав у крамниці, носив воду, чистив коней. А спав він під сходами, у вузенькій темній комірчині без вікна, де не міг навіть

¹ О панки — сербське народне взуття, схоже на постоли.

простягнути ніг. Він витримав це важке життя і в вісімнадцять років перейшов остаточно в крамницю «за платню», а на його місце взяли нового хлопчика з Санджака. Вже тоді він пізнав і усвідомив велике значення ощадливості, відчув пекучу, але чудову солодкість могутньої сили грошей. П'ять років він спав у малесенькій кімнатці за крамницею. За цих п'ять років він ніколи не опалював її і не світив світла. Було йому двадцять три роки, коли господар Петар одружив його з хорошиною і багатою дівчиною з Чайнича, дочкою купця. Тепер вони почали заощаджувати вдвох. Настала окупація; у зв'язку з цим пожвавішала торгівля, легші стали траплятися заробітки. Люди почали більше витрачати. А Ранкович утримувався од зайвих витрат, як слід використав ці часи добрих заробітків, відкрив крамницю й почав наживатися. Тоді неважко було розбагатіти. І чимало людей швидко багатіло, але ще швидше розорялося. Важко було зберегти нажите. Та він зумів не тільки зберегти, а з кожним днем і далі наживатися. І коли настали ці останні роки, а з ними неспокій та «політика», він, хоч і був уже літньою людиною, робив усе можливе, щоб зрозуміти нові часи, зуміти протистояти їм або пристосуватися до них, щоб, таким чином, захиститись від шкоди та зберегти своє добре ім'я. Він був заступником голови міської управи, головою церковної громади, головою сербського хорового товариства «Згода», головним акціонером Сербського банку, членом адміністративної ради Крайового банку. Керуючись своїм торговельним досвідом, він намагався, не поспішаючи, з гідністю пливти між суперечностями та труднощами, що множились і зростали з кожним днем; намагався при всіх труднощах захистити свої інтереси і одночасно не завинити перед властями і не осоромитися в очах народу. Люди вважали його недосяжним ідеалом гідності, спрітності й обережності.

Так він більшу частину свого життя працював, заощаджував, прагнув, винаходив, намагався не наступати й на комаху, поступався перед кожним, знав тільки своє діло і мовчки й успішно йшов своїм шляхом. І от куди його цей шлях привів: він сидить між двома солдатами, наче останній розбійник, і чекає, коли якийсь снаряд або якась пекельна машина пошкодить міст, а його за це приколють або застрелять. Йому спадало на думку (і це було найболючіше), що даремно він мучився і обмежував себе.

у всьому, що взагалі йшов хибним шляхом, що його сини та решта молоді мають рацію, бо справді настали часи якихось нових мір та розрахунків, коли нічого не можна зміряти і ні на що неможна розраховувати. У всякому разі його розрахунок виявився неточним, а міра короткою.

«Так воно і є,— казав господар Павле сам собі,— так воно і є. Все тебе вчить і примушує працювати і заощаджувати — і церква, і власті, і твій власний розум. А ти слухаєш їх, обережно ступаєш, праведно живеш, точніше, не живеш, а тільки працюєш, заощаджуєш і метушишся, і в цьому проходить все твоє життя. І раптом все перемішалось; настали часи, коли люди кепкують з розуму, коли закривається і замовкає церква, а влада замінюється на грубе насильство, коли ті, хто чесно і важкою працею придобав, втрачають, а нероби й насильники наїваються. І нікого нема, хто б шанував твої зусилля, і нікому тобі помогти та порадити, як зберегти те, що зароблено й заощаджено... Невже таке може бути? Хіба це можливо?» — безперервно запитував себе Павле Ранкович і, не знаходячи відповіді, знову повертається до відної точки своїх думок про втрату всього, що мав.

Як він не намагався думати про щось інше, це йому ніяк не вдавалося. Так поверталася до нього та сама думка, а час минав нестерпно повільно. Йому здавалося, що цей міст, через який він тисячу разів проходив, але до якого він ніколи добре не пришивався, лежав тепер усім своїм тягарем на його плечах, наче незбагненна фатальна таємниця, як у якомусь страшному й непробудному сні.

Ось чому господар Павле сидів такий замислений, з похиленою головою й згорбленою спиною. Він відчував, як під твердою накрохмаленою сорочкою виступив піт. Піт струмочками витікав також з-під фески. Він не стирав його, і піт падав важкими краплями на долівку, а йому здавалося, що це витікає з нього саме життя.

Обидва солдати, вже немолоді угорські селяни, мовчки жували хліб та сало, посыпане червоним перцем; іли поволі, відрізаючи маленьким складаним ножиком то шматок хліба, то шматок сала, наче були на ниві. Потім потягли по ковтку вина з бляшаної фляги і запалили свої короткі люльки. Затягнувшись димом, один тихо сказав:

— Ніколи я не бачив, щоб хто-небудь так упрівав.
І обидва мовчки курили.

Та не тільки господар Павле обливався кривавим потом і мучився від тяжких безпросвітних думок. В ці літні дні на клаптику землі між Дриною та сухопутним кордоном, в місті і по селах, по дорогах і в лісах — скрізь були люди і в поті чола шукали смерті, і своєї, і чужої, і водночас тікали її захищалися від неї усіма засобами і всіма своїми силами. Ця дивна людська забава, що зветься війною, набувала дедалі більшого розмаху, ширилася і підкоряла свої владі все живе й мертвє.

Недалеко від барака розташувався цього ранку загін незвичайного війська. Солдати були в білій формі, білих троїчних шоломах. Це були німецькі солдати, так званий Скутарський загін. До війни вони були послані в Скутари, де мали в складі міжнародних військ забезпечувати порядок і спокій. Коли вибухнула війна, цей загін дістав наказ покинути Скутари й перейти в розпорядження командування найближчих австрійських військ на кордоні Сербії. У Вишеград вони прибули вночі і зараз відпочивали в улоговині біля базарної площа. Тут, у цьому прихованому кутку, чекали дальших розпоряджень. Було їх близько ста двадцяти чоловік. Іхній капітан, рудий і огрядний чоловік, що знемагав від спеки, саме зараз лаяв жандармського вахмістра Данила Репаца; лаяв так, як лають командири тільки в німецькій армії: голосно, нестримно й педантично. Капітан скаржився, що його солдати вмирають від спраги і не мають навіть найнеобхіднішого, а навколо них замкнуті, очевидно, переповнені всім крамниці, хоч і є наказ, щоб вони були відчинені.

— Хто ви тут? Ж'андарми чи ляльки? Що, мені вмирати зі своїми людьми чи я повинен, наче розбійник, сам розбивати крамниці? Негайно ж знайдіть господарів і за-безпечте нас усім потрібним і кращими напоями! Негайно! Ви розумієте, що значить негайно?

З кожним словом капітанові все сильніше вдаряла кров у голову. В білій формі, з червоною, наче мак, наголо стриженою головою, він немов смолоскип, горів від якоїсь гнівної сили.

Сержант Репац, задерев'янівши на місці, блимав очима і лише повторював:

— Розумію, пане капітан. Все буде зроблено негайно. Розумію. Негайно.

І, враз перешовши зі стану одерев'яніння до шаленої діяльності, він повернувся її кинувся бігти на ринок.

Здавалося, що від занадто близького зіткнення з капітаном, що палав гнівом, раптом і вахмістра охопило це по-лум'я і примусило його бігти, лаятись, погрожувати й бити всіх навколо себе. Першою живою істотою, на яку він насکочив, був Аліходжа. Він якраз зійшов з Майдану, щоб подивитися на свою крамницю. Поглядаючи на добре знайомого вахмістра Репаца, який біг йому назустріч з перекошеним обличчям, здивований ходжа запитував себе, невже ця збуджена й переляканна людина справді той самий ввічливий вахмістр, якого він бачив майже щодня, як він спокійно й поважно проходив повз його крамницю. Тепер похмурий, кістлявий Репац дивився на нього якимись іншими очима, які більше не впізнають нікого й не бачать нічого, крім свого власного страху. Вахмістр відразу почав горлати, ніби повторював те, що він щойно чув від німецького капітана.

— Перевішати вас усіх треба, бодай вам сонце не світило! Хіба вам не було наказано тримати крамниці відчиненими? А я через вас...

І раніше, ніж розгублений ходжа спромігся на слово, вахмістр ударив його в праву щоку так, що чалма в того пересунулася з правого вуха на ліве, а сам вахмістр наче очманілий, побіг далі наказувати, щоб відчинили інші крамниці. Ходжа поправив чалму, відчинив крамницю й сів на поріг, все ще не тямлячи себе від здивування. Біля крамниці почали товпитись дивні на вигляд солдати, в білій формі, якої ходжа ніколи не бачив. Усе це схоже було на сон. Але тепер, коли з неба почали падати ляпси, його ніщо більше не дивувало.

Так минув цілий місяць в регулярному обстрілі моста та стрілянині по навколоишніх горах, в усяких стражданнях та насильствах і в очікуванні ще гіршої біди.

Ще в перші дні війни більша частина городян залишила Вишеград, що опинився між двома вогнями. А наприкінці вересня почалася повна евакуація міста. Останні чиновники виїхали вночі через міст, бо залізничне сполучення було перервано. Потім поступово залишили правий берег Дрини і війська. Залишалася тільки незначна охорона — невеличкі загони саперів та окремі патрулі жандармерії.

Міст, наче приречений, стояв між двома воюючими світами, усе ще цілий і непошкоджений.

XXIV

Вночі небо затягли хмари, які, наче восени, чіплялися за гори, нуртували низько над землею. Австрійці використали темну ніч для відведення останніх загонів. Ще до світанку всі відступили не тільки на другий берег Дрини, але й далі в гори, за Лієштанську вершину, і опинилися поза полем зору сербів і обстрілом їхніх гармат.

На світанку раптом почав мріяти дрібний холодний дощ. Під цим дощем останні патрулі обходили будинки й крамниці поблизу моста, щоб переконатися, що в них нікого не залишилося. Все наче вимерло: офіцерське казино, Лотичин готель, зруйнована казарма й ті три-чотири крамниці при вході на ринок. Лише перед крамницею Аліходжі вони застали її власника, який щойно прийшов і відчинив її. Жандарми, які знали ходжу як дивака, наказали йому негайно зачинити крамницю й залишити ринок, бо затримуватися тут найсуворіше заборонено, адже будь-яке дальнє перебування поблизу моста «небезпечно для життя». Ходжа подивився на них, наче на п'яних, які не тямлять, що кажуть, і вже хотів був їм відповісти, що тут віддавна небезпечно і що життя зберігається тільки до пори, до часу, але передумав, навчений гірким досвідом останніх днів, і спокійно відповів, що прийшов лише взяти дешо з крамниці і зараз піде додому. Жандарми, очевидно, поспішали, вони ще раз нагадали йому, щоб

він швидше забирався звідси, і попростували через ринок до моста. Алі-ходжа дивився, як вони віддалялися нечутними кроками по глибокій пілюці, яку дощ перетворив на мокрий товстий килим. Бачив, як вони переходили через міст, закриті до половини кам'яним поруччям, так що видно було лише їхні плечі й голови та довгі багнети на гвинтівках. Верхівки Буткових Стін осяяло перше сонячне проміння.

«Так всі їхні накази — суворі, категоричні, а по суті — безглузді», — подумав Алі-ходжа і засміявся в душі, наче школяр, що обдурив учителя. Відхилив двері, наскільки було потрібно, щоб просунутися всередину, а потім зачинив їх за собою так, щоб зовні крамниця здавалася зачиненою. Опинившись у темряві, він проліз у свою малу комірчину, де стільки разів ховався від настирливих людей, від розмов, що отрують і стомлюють, від сім'ї та своїх власних турбот. Зітхнувши, він сів, підгорнувши ноги під себе, на низьку лаву. Ще деякий час він відчував у собі хвилювання від зовнішніх вражень, а потім заспокоївся і врівноваживсь. Вузький простір його «домовини» швидко наповнився теплом його тіла, і ходжа відчував насолоду від своєї самоти, спокою й забуття, яка перетворювала тісну, темну й брудну комірчину в райські сади з зеленими кущами та невидимими, лагіднодзюркотливими струмочками.

Навіть у пітмі й тісноті цього вузького приміщення відчувалися і свіжість дощового ранку, і схід сонця. Навколо панувала незвична тиша, яку — о диво! — не порушували ні постріли, ні людський голос, ні кроки! Алі-ходжа був сповнений почуттям щастя і вдячності. «Ось, — думав він, — досить цих кількох дощок, щоб правовірній людині з божою поміччю захиститися й спастися, наче в чарівному човні, від усякої біди й напасті — і від нерозважливих турбот, і від вогнедишних гармат, з яких дві армії невірних, в однаковій мірі ненависних, стріляють одна в одну понад його головою. Відколи почалася війна, не було ще такої тиші, — радісно думав ходжа, — а тиша така солодка й чудова: з нею повертається хоч на мить дещо із справжнього людського життя, якого залишається щораз менше і яке, під гуркіт гяурських гармат, і зовсім зникло. Тиша потрібна для молитви, вона й сама наче молитва».

Раптом у цю мить ходжа відчувув, як лава під ним підскочила догори і підняла його, наче іграшку; його «солодка тиша» раптом порушилась, і повітря сповнилось таким оглушливим гуркотом і тріском, що його не могло більше сприймати вухо; поліці на противлежній стіні заскрипіли, і всі речі з них полетіли на ходжу, а він на них.

«Ох!» — простогнав ходжа. Точніше, простогнала лише його думка, бо він не мав більше ні голосу, ні слуху і на чебто покинув землю. Все навколо було сповнене гуркотом, оглушене, з коренем вирване, і хиталося разом з ним. Можна подумати, що цю невеличку смугу землі між двома річками, на якій було розташоване місто, щось виразило з землі й кинуло в простір, у якому й досі вона летить із страшеним ревінням; що обидві річки виразалися із свого річища й ринули до неба, а зараз падають у порожнечу всією вагою своїх водяних мас, наче два водоспади, які ще падають і ще не розбрязкалися. Хіба це не день страшного суду, не той судний час, про який говорять книги та вчені люди, коли згорить і погасне, мов іскра, — не встигнеш і оком змигнути, — цей брехливий світ? Але для чого потрібен богу, який одним поглядом запалює й гасить світила, такий оглушливий шум? Ні, це не від бога. Але звідки ж тоді така сила в людській руці? Що може відповісти на це захоплена зненацька, обдурана людина, приголомщена жахливим ударом, який все валить, ламає й оглушує, навіть людську думку? Алі-ходжа не знає, яка сила несе його, не знає, куди він летить і де зупиниться, але знає, що він Алі-ходжа, завжди і в усьому мав рацію.

«Ох!» — знову застогнав ходжа, цього разу від болю, бо та сама сила, що підкинула його, тепер грубо й жорстоко кинула назад, але не на те саме місце, а на долівку між дерев'яною стіною й перекинутою лавою. Він відчув тупий удар у голову і біль у ногах та в спині. В загальному гуркоті він вловив вухом особливий звук, ніби щось важке вдарило в дах крамниці, і там, за перегородкою, почувся брязкіт і тріск металевих та дерев'яних речей, наче всі вони ожили, полетіли й зіштовхнулися між собою. Після цього удару посипався град дрібного каміння на дах і на брук. Але Алі-ходжа знепритомнів і лежав нерухомо в своїй «домовині».

Надворі вже зовсім розвиднілося.

Ходжа не зміг би навіть приблизно сказати, як довго

він так пролежав. З глибокої непритомності його повернули до пам'яті одночасно і якесь світло, і чиєсь голоси. Він ледве очумався. Алі-ходжа знов добрі, що сидів у повній темряві, а тепер крізь вузьку щілину з крамниці пробивалося світло. Ходжа згадав, що світ був сповнений звуків, оглушливого тріску, від яких людина втрачає слух і все в ній перевертється, а зараз панувала тиша, немов зла сестра попередньої, зовсім не подібна до твої, якою він насолоджувався, поки не почувся гуркіт і не звалив його. Наскільки була глибока ця тиша, він лише тоді відчув, коли до нього долетів слабкий голос,— хтось, ніби здалеку, вигукував його ім'я.

Зрозумівши, що він живий і лежить у своїй «домовині», ходжа вибрався з-під речей, що попадали на нього з поганою і встав, увесь час повторюючи своє болісне «ох!». Тепер він ясно чув голоси: це гукали його з вулиці. Він зігнувся і прoderся низьким отвором у крамницю. Тут усе було завалене речами, що попадали й порозбивалися. Від вибуху двері до крамниці самі широко розчахнулися.

Посередині крамниці, в купі безладно розкиданого краму та різних предметів, лежав важкий камінь, завбільшки з людську голову. Ходжа подивився на стелю. Зверху пробивалось денне світло. Очевидно, камінь влетів, проломивши тонкий дах і дерев'яні крокви. Потім ходжа знову подивився на камінь — білий, гострий по краях.

«Ах, міст!» — подумав ходжа, але той голос з вулиці кликав його щораз голосніше і не давав йому далі думати.

Ще не зовсім отяминувшись від падіння, ходжа огинувся перед групою з п'яти-шести чоловік, молодих, неголених, запорошених, одягнених у сіру форму, в солдатських шапках та опанках на ногах. Усі були озброєні й оперезані навхрест патронташами, повними дрібних близкучих патронів. Разом з ними був і слюсар Владо Марич, але без свого слюсарського кашкета, а в хутряній шапці на голові та патронташами через плече. Один з цих людей, очевидно, командир — молодий чоловік з тонкими чорними вусами, правильними різкими рисами обличчя, з запаленими очима — відразу попрямував до ходжі. Гвинтівка в нього була перекинута по-мисливському за спину, а в правої руці він тримав тоненьку ліщинову палицю. Молодик почав голосно лаятися:

— Хіба крамницю залишають навстіж відчиненою?

А потім, коли в тебе щось пропаде, скажеш, що це мої солдати пограбували її? Я повинен стерегти тобі крам?

Його обличчя було спокійне, але голос звучав сердито, а палиця в руках загрозливо підіймалася. До нього підійшов Владо Марич і щось тихо сказав.

— Гаразд, гаразд, хай буде й добрий і поважний, але коли ще раз побачу його крамницю відімкнutoю і без додгляду, це йому так легко не минеться.

І озброєні люди подалися далі.

— І ці також,— говорив ходжа сам собі, дивлячись їм услід,— щойно прийшли й відразу накинулися на мене! Ех, жодна переміна в цьому місті не може відбутися, щоб мені не перепало!

Так він стояв, приголомшений, біля своєї пошкодженої вибухом крамниці, з важкою головою і тупим болем у тілі. Перед ним простягався ринок, що в промінні ранкового сонця здавався полем битви, вкритим дрібним і великим камінням, черепками та уламками дерев. Ходжа подивився на міст. Брама стояла на своєму місці, але відразу ж за нею міст був розірваний. Сьомої опори не було; між шостою та восьмою опорою зяяла порожнечка і крізь неї, як глянути навскоси, видні були зелені води Дрини. Від восьмої опори міст ішов далі аж до другого берега, гладенький, правильний, білий, яким був учора й завжди.

Ходжа кілька разів кліпнув, не вірячи своїм очам, а потім зажмурився. Він пригадав, як солдати п'ять-шість років тому під зеленим наметом довбали отвір в опорі, воскресла в пам'яті залізна плита, що роками закривала вхід у заміновану опору, а поряд з нею загадкове, але значуще обличчя фельдфебеля Бранковича — глухе, сліpe й німе. Він здригнувся і знову розплющив очі, але перед ним залишалася та сама картина: ринок, вкритий дрібним і великим камінням, і міст без однієї опори; між двома грубо зруйнованими арками зяяла порожнечка.

Тільки уві сні можна пережити й побачити такі речі. Тільки уві сні! Відвернувшись від цієї неймовірної картини, він знову побачив перед собою свою крамницю і великий камінь — частину сьомої опори, — що лежав між розкиданим крамом. Коли це сон, то він був скрізь.

Уздовж ринку почулися перегукування, голосна команда сербською мовою та прискорені кроки, що наближалися. Алі-ходжа швидко зачинив двері, замкнув великий замок і подався додому, на пагорб.

З ним і раніше траплялося, що в нього, коли піднімався на гору, перехоплювало подих і прискорено калатало серце. Уже давно, від п'ятдесяти років, цей рідний пагорб здавався йому дедалі стрімкішим, а дорога додому — щораз довшою. Але ніколи ще не було йому так важко йти, як сьогодні, коли він хотів якомога швидше віддалитись від ринку і чим скоріше бути вже дома. Серце билося нерівно, забивало дух, і він мусив часто зупинятися.

Там, внизу, здається, співають. Там стоїть зруйнований, по-варварському розірваний надвое міст. І не обертаючись (Алі-ходжа не обернувся б ні за що на світі!), він виразно бачить зрізану біля самої основи, наче велетенський стовбур, мостову опору, розірвану на тисячу шматків і розкидану навколо, а ліворуч і праворуч від тої порожнечі грубо зламані арки. Між ними зяс прірва в п'ятнадцять метрів завширшки. А розірвані плечі зруйнованих арок болісно тягнуться одне до одного.

Ні, нізащо на світі він не обернеться! Але і вперед, угору він уже не може йти, бо його все більше мучить власне серце, та й ноги не слухаються. Він став дихати якомога глибше, поволі, рівномірно. Це йому допомагало завжди. Повинно допомогти й зараз. І справді, в грудях стає трохи легше. Між рівномірним глибоким подихом і стукотом серця створюється рівновага. Він знову йде, а думка про домівку та ліжко підганяє й підбадьорює його.

Але ходжа йшов надто повільно, і перед його очима безперервно стояла картина зруйнованого моста. Не завжди, коли ми відвертаємося від якоїсь речі, вона перестає пе-реслідувати й мучити нас.

«Так,— дума ходжа, трохи легше дихаючи,— тепер видно, чим були й до чого привели їхні порядки й приготування, весь той поспіх і метушня». Він завжди мав рацію у всьому й наперекір усім. Але зараз і усвідомлення цього не змогло його задовольнити. Вперше в житті йому не до цього, хоча він і мав рацію! Скільки років він спостерігав, як не покладаючи рук працювали коло моста: чистили його, лагодили, підправляли фундамент, прокладали через нього водогін, засвітили електричне світло, і от зараз висадили все в повітря, наче це якийсь перевал у горах, а не будова на спомин душі, не священний дар величної краси. Тепер видно, хто вони і до чого йдуть. Він це завжди зناє, а зараз це бачить і останній дурень. Вони почали руйнувати те, що найтвірдіше й найміцніше,

і належить богові. І хто знає, до чого це доведе! Ось уже навіть візирів міст почав розсипатися, наче намисто, а коли це раз почнеться, то ніхто його більше не зупинить.

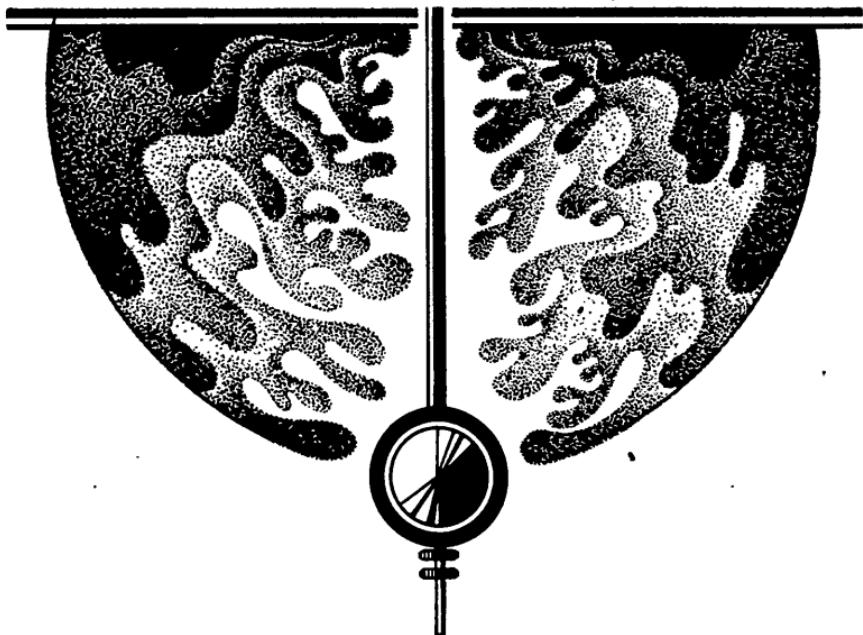
Ходжа знову став. Йому забивало подих: підйом раптово став стрімкішим. І він знову мусив глибоким диханням заспокоїти серце. І знову це допомогло йому, він цепречопчив і рушив швидше.

«Але хай,— думав він далі,— коли тут руйнують, то в іншому місці зводять. Є, очевидно, десять і мирні краї й розумні люди, яких бог ще любить. Коли бог відвернувся від цього нещасного моста на Дрині, то це не означає, що він відвернувся від цілого світу і всієї землі. Не вічно житимуть ті, хто руйнує! Та хто знає? (Ох, коли б трохи більше вдихнути повітря!) Хто знає? Можливо, ця погана віра, що приводить усе до порядку, чистить, виправляє й лагодить, щоб потім відразу все проковтнути й зруйнувати, поширитися по всій землі? Можливо, невірні цілій божий світ перетворять на голе поле для своїх безглазих будівництв та кривавого руйнування, вигін для свого ненаситного голоду й незрозумілих забаганок? Та ніколи не зникнуть великі, розумні і щирі люди, які ради божої любові зводитимуть тривалі споруди, щоб земля була краща і щоб людям на ній жилося легше і щасливіше. Коли б вони зникли, це означало б, що й божа любов згасла і зникла із світу. А цього не може бути».

Міркуючи так, ходжа ступав дедалі важче й повільніше.

Тепер ясно було чути, що в місті сівають. Коли б він тільки міг вдихнути в легені більше повітря, коли б дорога була не такою стрімкою і йому вдалося дійти додому, лягти в своє ліжко, побачити й почути кого-небудь із своїх близьких! Це єдине, чого він ще бажав. Та він уже цього не міг. Не міг навіть зберегти правильного ритму між диханням і роботою серця; серце спинялося й уривається дихання, як це інколи трапляється уві сні. Але рятівного пробудження не було. Він відкрив широко рот і відчув, що очі в нього вилазять із орбіт. Круча, що все зростала, тепер присунулась зовсім до його обличчя. Перед його очима лежала тверда спадиста дорога, що перетворювалася в пітьму, яка цілком огорнула його.

На пагорбку по дорозі на Майдан лежав Алі-ходжа і, уривчасто дихаючи, помирав.

ИБ № 551

ИВО АНДРИЧ МОСТ НА ДРИНЕ

Роман

*Перевод с сербскохорватского
С. И. Панько*

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42.

Редактор В. С. Омельченко. Художники В. А. Буйновський, В. Д. Єрмаков.
Художній редактор В. С. Мітченко. Технічний редактор О. Г. Тализіна.
Коректори Н. О. Маслова, Г. М. Стадник. Виготовлено на Головному під-
приємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, м. Київ, Довженка, 3. Здано на виробництво 29.Х
1976 р. Підписано до друку 5.ІІІ 1977 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}.
Фізичн. друк. арк. 10,5. Умовн. друк. арк. 17,64. Обліково-видавн. арк.
19,073. Ціна 2 крб. 16 коп. Замовл. 6—3207. Тираж 30 000.

2 крб. 16 коп.

